

Godina XXVII/2008

Broj 1-2

ISSN 0350-2694

UDK 343

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Mr Zoran Stevanović

Izdavački savet

- Professor Derral Creatwood
- Professor Marc Cools
- Prof. dr Ramo Masleša
- Prof. dr Đorđe Ignjatović
- Prof. dr Vladimir Krivokapić
- Prof. dr Božidar Banović
- Dr Vladan Joldžić
- Dr Marina Blagojević
- Dr Jovan Ćirić
- Dr Zlatko Nikolić
- Dr Mila Nikolić-Alečković
- Dr Branislava Knežić

Uređivački odbor

- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
- Mr Maja Savić
- Mr Slađana Jovanović
- Doc. dr Goran Knežević
- Prof. dr Snežana Soković
- Mr Dušan Davidović

Sekretar redakcije

- Mr Biljana Simeunović-Patić

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska
obrada teksta*

- Slavica Miličić

asopis izlazi dva puta godišnje

Journal of the
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

- Editor-in-chief*
- Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editor*
- Zoran Stevanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Consultants*
- Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
 - Professor Marc Cools, University of Bruxelles
 - Professor Ramo Masleša, University of Sarajevo
 - Professor Đorđe Ignjatović, University of Belgrade
 - Professor Vladimir Krivokapić, Police Academy, Belgrade
 - Professor Božidar Banović, Police Colledge, Zemun
 - Dr. Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Jovan Ćirić, Institute of Comparative Law, Belgrade
 - Dr. Zlatko Nikolić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Mila Nikolić-Alečković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Editorial Board*
- Professor Dobrivoje Radovanović, University of Belgrade
 - Maja Savić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Slađana Jovanović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
 - Dr. Goran Knežević, University of Belgrade
 - Professor Snežana Soković, University of Belgrade
 - Dušan Davidović, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Secretary of the Editorial Board*
- Biljana Simeunović-Patić, M.A., Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Managing Editor*
- Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
- Computer Design*
- Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

Štampa
Grafički atelje *Dereta*
Vladimira Rolovića 94a, 11030, Beograd
tel.fax: 011/23-99-077, 23-99-078

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXVII/ broj 1-2 / 2008

S A D R Ź A J

Jovan Ćirić EVROPSKE STATISTIKE KRIMINALITETA	7
Snežana Soković VEŠTAČENJE U KRIVIČNOM POSTUPKU: NOVA PRAKSA U STARIM NORMATIVNIM OKVIRIMA I DRUGI PROBLEMI	29
Milena Davidović MASOVNO RASELJAVANJE I "PLANSKO" NASELJAVANJE STANOVNIŠTVA	55
Dragan Jovašević, Zoran Stevanović MESTO I ULOGA POMILOVANJA U FUNKCIJI SUZBIJANJA KRIMINALITETA	83
Zlatko Nikolić SMISAO I SVRSISHODNOST ALTERNATIVNIH KAZNI	117
Jovan Krstić KRIVIČNO DELO ZLOUPOTREBA SLUŽBENOG POLOŽAJA U SUPROTNOSTI SA PRINCIPIMA EVROPSKE KONVENCIJE O LJUDSKIM PRAVIMA I USTAVA REPUBLIKE SRBIJE	127
Vladan Joldžić O ZAŠTITI EKOLOŠKIH PRAVA I VREDNOSTI U SVETLU PRINCIPA JEDNAKOG PRAVA PRISTUPA ADMINISTRATIVNOM I SUDSKOM POSTUPKU I PRINCIPA KAZNENE ODGOVORNOSTI	153

Branislava Knežić ISTRAŽIVANJE SAMOUBISTVA - METODOLOŠKE OSOBENOSTI	161
Leposava Kron TOTALNE USTANOVE I STIGMATIZACIJA	171
Aleksandra Bulatović DIFUZIJA KRIMINALA "BELOG OKOVRATNIKA" U TRANZICIONIM OKOLNOSTIMA: OSIGURAVAJUĆA DRUŠTVA I ORGANIZOVANI KRIMINAL	183
Milica Kolaković PRIMENLJIVOST KRIMINOLOŠKIH IDEJA U KONTROLI MALOLETNIČKOG KRIMINALITETA	201
Ljeposava Ilijić PREVENCIJA ZLOUPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U OSNOVNIM ŠKOLAMA	217
Vesna Gojković, Dušica Stanojev, Radmila Pavlović KONATIVNI PROFIL ADOLESCENATA I AGRESIVNOST	233
Zlatko Nikolić PRENASELJENOST SRPSKIH ZATVORA - PROBLEMI I MOGUĆE POSLEDICE	255
Ljiljana Stevković, Danica Vasiljević ELEKTRONSKO PRAĆENJE U OBLASTI IZVRŠENJA KRIVIČNIH SANKCIJA	265
Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac INSTRUMENTI ZA PROCENU RIZIKA ZA SUKOB SA ZAKONOM KOD DECE I MLADIH	281
Biljana Simeunović-Patić PRIKAZ KNJIGE "RAT I KOLEKTIVNO PONAŠANJE: OGLED O SOCIJALNOJ I PSIHOLOŠKOJ REALNOSTI" LEPOSAVE KRON	301

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 7-27

Originalni naučni rad
UDK: 343.9.018:311(4)
ID broj: 153797132

EVROPSKE STATISTIKE KRIMINALITETA

Jovan Ćirić *
Institut za uporedno pravo u Beogradu

Savet Evrope je još 1996. osnovao projekat za statističku analizu kriminaliteta u zemljama članicama ovog Saveta. Bilo je nekoliko projekata s tim u vezi, koji se mogu pronaći u on-line formi i autor prezentuje u ovom tekstu te podatke. Radi se na primer o proju osuđenih lica za pojedina krivična dela, o broju policajaca u zemljama članicama Saveta Evrope, o veličini zatvorske populacije, itd. Prikazujući te podatke i uzimajući ih u obzir, Ćirić zaključuje o mnogim stvarima, o stanju kriminaliteta u pojedinim zemljama, ali isto tako i o efikasnosti policijskog i pravosudnog sistema u pojedinim zemljama, kao i mogućim, indirektnim pokazateljima korupcije u dotičnim zemljama. Autor takođe konstatuje da će različiti analitičari doći do različitih zaključaka po ovim ili nekim drugim pitanjima, ali, pre svega ističe da je ove podatke neophodno imati u vidu kod mnogih kriminoloških istraživanja i da je isto tako neophodno raditi na unapređenju statističkih analiza u samoj Srbiji.

KLJUČNE REČI: Europeansourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics / broj osuđenih / broj policajaca / broj zatvorenika / tamna brojka kriminaliteta / efikasnost policijsko-pravosudnog sistema / korupcija

* E-mail: jciric@icl.org.rs

* * * * *

Da bi se preduzele odgovarajuće društvene akcije, a tu mislimo i na kriminalitet, tj. aktivnosti na prevenciji kriminaliteta, ponekad je zaista neophodno okrenuti se statistici i statističkim podacima, bez obzira što bi se u metodološkom i svakom drugom pogledu, statistici kao takvoj moglo uputiti mnoštvo primedaba, pre svega u tom smislu da ona, kako to cinici vole da kažu, poput bikinija, otkriva sve, ali skriva ono najbitnije. Činjenica jeste da savremene društvene nauke pate od preteranog pozitivizma u kojem sve, ili gotovo sve, biva svedeno na broj i statistički podatak, ali upuštanje u bilo kakve kriminološke analize danas je gotovo nezamislivo ukoliko se na ovaj ili onaj način, u pomoć ne pozove i statistika tj. statistički podaci.

Ipak, treba odmah na početku reći i to da je potrebno služiti se specifičnim logičkim rasuđivanjem kako bi se statistički podaci mogli na pravi način razumeti i interpretirati. Proces analize i razumevanja statistike i statističkih podataka nije nimalo jednostavan i nosi sa sobom specifične zamke. Klasična zamka može na primer biti u tome da se zaključi kako tamo gde je manji broj osuđenih, kako tamo ima i manje kriminaliteta, bez da se eventualno razmišlja o tome kako tu možda policija slabije i nesavesnije radi svoj posao. (LYNCH J; ADDINGTON, L; 2007, pp 123) Zbog toga bi se svakoj statističkoj analizi i njenoj interpretaciji, mogle uputiti i odgovarajuće zamerke i primedbe, što mi svakako ovde imamo u vidu, ali nam se čini da je neophodno domaću javnost upoznati sa statističkim stanjem kriminaliteta u Evropi,¹ kako bi se izvesne komparacije sa našom stvarnošću mogle napraviti, iako mi ovde ne dajemo prikaz domaćih statističkih podataka. Takođe mislimo da je uputno kloniti se brzih i jednostavnih zaključaka, te smatramo da je ovde prvenstveno potrebno imati u vidu same statističke podatke iz kojih će neki drugi, budući analitičari, svako za sebe moći izvlačiti odgovarajuće zaključke po sopstvenom viđenju stvari (kroz sopstvenu ideološku optiku²) i po sopstvenoj logici njihove interpretacije.

¹ Kao i kako se i sa koliko pažnje pristupa statistikama kriminaliteta u Evropi, što kod nas uglavnom nije slučaj.

² Jedna od najvećih zamki u razumevanju statistike uopšte, a naročito kada se radi o statistikama kriminaliteta, jeste upravo ta ideološka optika u iščitavanju svega, a pogotovu statističkih podataka. Na prvi pogled sve deluje matematički egzaktno i neoborivo, a u stvari uopšte nije tako.

U svakom slučaju, moramo napomenuti da je još 1958. Komitet ministara Saveta Evrope osnovao European Committee on Crime Prevention – skraćeno CDPC sa zadatkom da koordinira rad i aktivnosti u Savetu Evrope u sferi kriminaliteta i prevencije kriminaliteta. Sedište ovog komiteta nalazi se u Strazburu, a CDPC, između ostalih stvari, identifikuje prioritete u oblasti međuvladine saradnje u krivičnom pravu, procesnom pravu, kriminologiji; penologiji. CDPC izrađuje konvencije; sporazume; preporuke; izveštaje, zatim organizuje kriminološka istraživanja, konferencije i kolokvijume, itd. Odavno je dakle uočena potreba za istraživačkim pristupom problemima kriminaliteta u Evropi. Taj istraživački pristup podrazumeva naravno i upotrebu statistike i njenih metoda, te mi i zbog toga ovde ukazujemo na neke statističke podatke o stanju kriminaliteta u zemljama Evrope.³

Na izvestan način, kao produkt svih ovih istraživanja i rada CDPC-a, godine 1996. Savet Evrope, je pokrenuo jedan poseban projekat nazvan "Europeansourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics".⁴ Radi se o projektu, čiji je cilj da se iz različitih zemalja, članica Saveta Evrope, prikupi što veći broj podataka krivično-pravnog i kriminološkog karaktera, po istoj, zajedničkoj metodologiji i da se onda, na jednom mestu, u jednoj knjizi, oni publikuju i učine dostupnim najširoj političkoj, laičkoj, stručnoj javnosti.

Svi ovi podaci, po prirodi stvari su naravno najzanimljiviji stručnoj javnosti, svima onima koji se bave kriminološkim istraživanjima, ali, u izvesnoj meri, koriste, odnosno korisne zaključke mogu iz njih izvlačiti i političari, pre svega u tom smislu što na osnovu tih prikupljenih podataka i njihove analize, mogu planirati odgovarajuće aktivnosti na legislativnom i svakom drugom planu, planu prevencije kriminaliteta. U tom smislu su u dosadašnjem periodu urađena četiri projekta, a publikovane su 3 knjige o statističkim podacima. Prvi projekat, obuhvatao je period 1991-1996, drugi projekat, period 1997-1999., treći 2000-2003, a najnoviji projekat, obuhvata period od početka 2004 do 2007. godine. Ovaj poslednji projekat još uvek nije završen, podaci još uvek nisu obrađeni i očekuje se da u elektronskoj on-line formi, oni najširoj javnosti budu dostupni 2009. godine. Donaciju za sprovođenje svih ovih dosadašnjih projektnih aktiv-

³ O CDPC- videti na sajtu www.coe.int/T/E/Legal_co-operation/Steering_Committees/CDPC/

⁴ Ako bismo ovo prevodili, prevod bi mogao glasiti: "Evropska knjiga podataka o kriminalitetu i krivičnoj pravdi"

nosti, obezbeđivale su vlade Velike Britanije, Holandije i Švajcarske, a poslednji projekat, koji se odnosi na period 2004-2007. donirala je vlada samo Švajcarske.⁵ U svim ovim podacima nedostaje Srbija (i Crna Gora) pre svega zato što je Srbija postala članica Saveta Evrope tek 2003. godine, tako da se može očekivati da Srbija i Crna Gora nađu svoje mesto u izveštaju – projektu koji se odnosi na period 2004-2007, a koji će, kao što rekosmo biti publikovan 2009. godine. Podaci koje ovde prezentujemo, u najvećoj meri su preuzeti upravo iz tih projekata "European Source Book of Crime and Criminal Justice".

Imajući sve ovo u vidu, čini nam se da prikaz svih ovih podataka treba započeti sa podacima o broju policajaca u pojedinim zemljama. Broj policajaca dat je na 100.000 stanovnika, tako da na primer, ukoliko u koloni kod jedne zemlje stoji 100, onda to znači da tu na 100.000 stanovnika dolazi 100 policajaca, a da tamo gde stoji 200, dolazi duplo više policajaca. Broj policajaca može sam po sebi govoriti o izvesnoj militarizaciji dotičnog društva, o stepenu kriminalizacije dotičnog društva, o strahu od kriminaliteta, o strahu od viktimizacije u tom društvu, što političarima u dotičnom društvu daje mogućnost, pa i neku vrstu "odrešenih ruku" da pod vidom borbe protiv kriminaliteta, putem "militarizacije", odnosno, da upotrebimo takav izraz "policizacije" tog društva, u znatnoj meri ugroze ljudske slobode i prava svojih građana. Povećani broj policajaca u jednom društvu (zemlji) ne mora značiti da su u toj zemlji veći, izraženiji problemi sa kriminalitetom, već može govoriti o nekim drugim karakteristikama dotičnog društva. To što je u Severnoj Irskoj duplo više policajaca nego u Engleskoj i Velsu, ne znači da u Severnoj Irskoj ima više kriminala i problema sa kriminalom nego u Engleskoj i Velsu. U konkretnom slučaju reč je o jednom od načina da se IRA i njeni pripadnici "pacifikuju". Slično se verovatno može reći i za Hrvatsku gde je veći broj policajaca, nego što je to u nekim drugim zemljama, posledica događanja iz devedesetih godina, gde i kada su policijske snage imale značajnu militarističku ulogu. Danska, Švedska i Švajcarska odlikuju se manjim brojem policajaca u odnosu na neke druge zemlje, ali, kao što ćemo to još videti ne i većim stopama kriminaliteta.

⁵ O ovom projektu, o svemu u vezi sa sprovođenjem tog projekta, kao i o rezultatima dobijenim u ovim projektima, može se videti na internet adresi www.europeansourcebook.org

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Čirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

Broj policajaca na 100.000 stanovnika: ⁶

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Austrija	357	350	341	326
Hrvatska	527	517	445	446
Češka	436	438	444	455
Danska	191	191	190	192
Grčka	484	488	487	491
Mađarska	309	285	288	293
Rep. Irska	307	308	307	306
Italija	465	464	464	467
Slovenija	342	366	367	374
Švedska	180	180	180	182
Švajcarska	200	204	202	200
Eng/Vels	241	248	254	264
S. Irska	491	423	420	429
Škotska	290	299	302	306

Da li veći broj policajaca u jednoj zemlji znači i veću sigurnost, odnosno veći osećaj sigurnosti koji građani imaju? Deluje sasvim logično ukoliko tako zaključujemo, ukoliko stvari pojednostavimo pa kažemo da tamo gde je više policajaca, ljudi se osećaju sigurnije, odnosno postoji veća verovatnoća da (potencijalni) učinilac nekog krivičnog dela završi u zatvoru. Dakle, na podatke o broju policajaca sasvim se nadovezuju i podaci o broju zatvorenika, o broju onih građana koji se nalaze u zatvorima na izdržavanju kazne, jer se, uz određene izuzetke, opravdano može pretpostaviti da tamo gde je više policajaca, da su tu zatvori puniji, odnosno da je više i zatvorenika. Nama se čini da se donekle ova hipoteza i potvrđuje. Evo kako stoje stvari.

⁶ Ovi podaci mogu se pronaći u tabeli 1.2.4.1 – dostupno na internet adresi: www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Čirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

Broj zatvorenika na 100.000 stanovnika⁷

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Austrija	85	85	94	96
Hrvatska	59	60	59	62
Češka	210	188	158	169
Danska	63	60	64	67
Nemačka	97	96	91	99
Grčka	72	78	80	81
Mađarska	148	169	179	169
Italija	96	99	98	98
Slovenija	57	57	56	55
Švedska	63	66	72	75
Švajcarska	79	70	60	68
Eng/Vels	125	127	135	140
S. Irska	83	54	60	68
Škotska	115	122	129	131

U Češkoj dakle na 436 policajaca u 2000. godini dođe 210 zatvorenika, u Mađarskoj na 309 policajaca 148 zatvorenika, u Švajcarskoj na 200 policajaca 79 zatvorenika, u Engleskoj i Velsu je taj odnos 241 prema 125, a u Hrvatskoj 527 prema čak (samo) 59. Ipak dakle ne postoji neka-kva, uslovno rečeno pravolinijska korelacija. Mora se naime priznati da veliki broj zatvorenika u jednoj zemlji ne znači, automatski da je u toj zemlji kriminalitet veći, razvijeniji, opasniji, već može značiti i to da je sistem krivičnih sankcija siromašniji, tj. da se sve, ili najveći broj propisanih, a naročito izrečenih kazni, svodi na zatvorske kazne, a ne na neke druge, alternativne sankcije, novčanu, kaznu, uslovnu osudu, rad u javnom interesu, itd. Razloga zbog čega je u jednoj zemlji više zatvorenika nego u nekoj drugoj, može biti više, te zato ne bi bilo opravdano zaključivati o kriminalitetu u jednoj zemlji samo na osnovu broja zatvorenika. Naprotiv, danas se uočava u svetskim razmerama jedna zanimljiva činjenica, a to je da stope kriminaliteta opadaju, ali da to ne znači automatski da i zatvori bivaju prazniji. Naprotiv, zatvori su sve puniji, uprkos tome što je kriminaliteta sve manje, iz čega neki zaključuju da se ovde može govoriti o mnogo čemu, pa i o porastu nejednakosti među ljudima u socijalnom i svakom drugom smislu iz čega se dalje izvlače zaključci o socijalnoj nejednakosti kao osnovnom uzroku i kriminaliteta uopšte, a pre svega činjenice da zatvori postaju sve puniji. Ili, sasvim jednostavno rečeno, čim pred sobom "ugledaju" nekakvog socijalnog marginalca, naročito onog koji je već dolazio u nekakve "sukobe sa zakonom", sudovi su

⁷ Tabela 4.2. www.europeansourcebook.org/esb3_Full.pdf

gotovo odmah spremni da posežu za najstrožijim kaznama, kaznama zatvora. (VOGEL, M; 2007, pp. 15) Prema podacima iz gornje tabele, moglo bi se zaključivati da su Mađarska, a naročito Češka najkriminalizovanije zemlje, od ovih koje smo ovde prezentirali, što bi ipak čini nam se bilo i preterano i olako zaključivanje. Nama se čini da je ovde ipak po sredi nešto drugo. Reč je o zemljama tzv. bivšeg socijalističkog lagersa u kojima su opšta društvena ideologija i svest, a naročito praksa, ne tako retko bili opterećeni retributivističkim načinom gledanja na stvari, na problematiku kriminaliteta i socijalne devijantnosti uopšte. A s druge strane, radi se o zemljama tranzicije, odnosno zemljama u kojima u sve većoj i većoj meri dolaze do izražaja različiti vidovi socijalne nejednakosti i raslojavanja, što sve ima vrlo upečatljivog uticaja, verovatno ne toliko na sam rast kriminaliteta, koliko na rast broja zatvorenika, odnosno na to da niži, degradirani, marginalizovani, stigmatizovani slojevi stanovništva, završavaju u zatvoru.

Ipak, jedno je čini nam se karakteristično – broj zatvorenika, osim u ove dve zemlje i Engleskoj i Velsu ne varira u toliko velikoj meri, odnosno, on je u priličnoj meri ujednačen, što može govoriti i o ujednačenoj kaznenoj politici sudova, odnosno o tome da svuda, tj. u znatnom broju evropskih zemalja, postoji prilično ujednačena svest i shvatanje o štetnostima i opasnostima od kriminaliteta. Istovremeno, osim Češke, koja je i ovako i onako karakteristična po visokoj stopi zatvoreničke populacije, sve, ili gotovo sve gore analizirane zemlje, beleže porast, istina sasvim blagi porast broja zatvorenika u periodu 2000-2003. što može biti posebno interesantno. Austrija od 85 do 96, Švedska od 63 do 75, Škotska od 115 do 131 itd.

Čini nam se da je takođe zanimljivo pogledati i još jednu tabelu koja govori o zatvoreničkoj populaciji, a pre svega o kretanjima u periodu 1991-2001. godina. Podaci u toj drugoj tabeli govore o tome da se ukupna zatvorenička populacija u gotovo svim zemljama povećava. Izuzetak je Danska, ali u u ukupnom proseku u zemljama EU je u periodu 1991-2001. broj zatvorenika povećan za 26%. Mnoge od dotičnih zemalja, iako se na teorijskom, verbalnom planu zalažu za veću liberalizaciju celokupnog sistema kaznenog prava, za dekriminalizaciju i depenalizaciju, u praksi međutim, sprovode nešto sasvim drugo, te od nerepresivnih krivičnih sankcija i vaninstitucionalnog tretmana učinilaca krivičnih dela, u praksi ne ostaje ipak puno toga. U krajnjoj liniji i ovi podaci možda govore o tome da je na delu ono što se u nauci, teoriji

naziva "neoklasicizam", možda kao izraz neuspeha čitavog koncepta resocijalizacije. Ili, kako to kažu neki, ništa ne funkcioniše. ("Nothing is functioning") (ASHWORTH, A; 1989)

Povećanje broja zatvorenika u pojedinim zemljama⁸

Zemlja	Promena 91-01
Prosek EU	+ 26%
Austrija	+5%
Danska	-9%
Nemačka	+33%
Engleska/Vels	+45%
Italija	+70%
Švajcarska	+13%
SAD	+61%

Ukoliko dakle zaključujemo *prima facie*, ovi podaci mogu govoriti o tome da u najvećem broju zemalja dolazi do porasta kriminaliteta uopšte, ali, nama se čini da svi ovi podaci više govore o tome da u praksi preovlađuje jedan retributivistički koncept krivične pravde, uprkos svim teoretskim zaklinjanjima u iznalaženje novih alternativnih vidova kažnjavanja. Kao da se može zaključiti da se kažnjava sve više i sve strožije i da ljudi sve lakše bivaju poslani na izdržavanje kazne zatvora. Ono što je ovde takođe veoma upečatljivo jesu i ogromne razlike između evropskih zemalja i SAD. U SAD na 100.000 stanovnika dođe 689 zatvorenika, dok u proseku u zemljama EU na 100.000 stanovnika dođe 85 zatvorenika. Te su razlike u pojedinim slučajevima čak i desetstruke, pa nam se čini da one nisu odraz samo toga da eventualno u SAD zaista postoji veći problem kriminaliteta uopšte, već i odraz izraženijeg retributivističkog koncepta kažnjavanja, koji postoji u SAD u odnosu na zemlje Evrope.

Takođe bi se moglo zaključivati i u sledećem pravcu: što je jedna zemlja ophranija socijalno-klasno-rasnim razlikama i raslojavanjima, to su zatvori u toj zemlji puniji. Zemlje tzv. socijalnog blagostanja, a to su na primer Danska, Nemačka, ili Švajcarska, nemaju toliko prenatrpane zatvore, kao što je to slučaj sa Engleskom ili SAD. Iz toga se mogu izvući bar dva zaključka – jedan opšti da socijalni faktor u najvećoj mogućoj meri determiniše kriminalitet u jednom društvu i drugi, takođe značajan zaključak da zemlje sa većim rasno-klasnim

⁸ International Comparisons of Criminal Justice statistics 2001. by Gordon Barclay and Cyntia Tavares, Table B / www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs2/hosb1203.pdf

raslojavanjima, štiteći svoju belu, bogatu elitu (na primer tzv. WASP – white anglo-saxon protestants) znatno lakše, više i češće posežu za merama formalne socijalne kontrole, kao što su zatvori, što dalje opet produkuje povećanje rasno-klasnih razlika i u krajnjem ishodu još izraženije determiniše kriminalitet najnižih slojeva društva i dalja socijalna raslojavanja.

Svakako da je broj osuđenih uopšte, a naročito broj osuđenih za najteža krivična dela, kao što je umišljajno ubistvo, vrlo rečit pokazatelj o stanju kriminaliteta u jednom društvu. Zbog toga, mi ovde i prezentujemo podatke o broju osuđenih za umišljajno ubistvo na 100.000 stanovnika.

Broj osuđenih za umišljajno ubistva na 100.000 stanovnika⁹

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Austrija	0,5	0,6	0,8	0,8
Hrvatska	4,4	4,3	3,6	3,5
Češka	1,6	1,4	1,5	1,7
Nemačka	1,1	1,2	1,0	1,0
Grčka	0,4	0,5	0,3	0,3
Mađarska	3,0	2,5	2,3	3,4
Italija	1,6	2,0	2,1	2,1
Slovenija	2,7	1,4	3,5	1,0
Švedska	1,7	1,4	1,5	1,5
Švajcarska	1,3	1,4	1,0	0,8
Eng/Vels	0,6	0,6	0,7	0,7
Sev. Irska	1,0	0,4	0,9	1,0
Škotska	2,9	2,6	2,6	2,4
Danska	0,5	0,7	0,6	0,7

Karakteristično je da se Hrvatska, Mađarska, Škotska ističu po relativno visokoj stopi ove vrste kriminaliteta, dok se Austrija, Grčka i Danska ističu po relativno niskoj stopi kriminaliteta. Za Hrvatsku objašnjenje možemo pronaći u tome da je uticaj ratnih događanja i post-traumatskog sindroma, koji su prethodili posmatranom vremenskom periodu, bio znatan, te da je on uticao na to da stopa ubistava bude relativno visoka. U ostalim zemljama promene u stopama ubistava nisu toliko uočljive, ni kada se radi o smanjenju, ni kada se radi o eventualnom povećanju broja ubistava na 100.000 stanovnika.

Može, takođe biti zanimljiv podatak i o stopi ubistava u pojedinim glavnim gradovima pojedinih država. Smatra se naime da su gradovi one socijalne sredine u kojima uvek postoji veća mogućnost, koja se obično realno

⁹ Tabela 3.2.1.3. na sajtu www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

ostvaruje da dođe do većeg broja ubistava, nego što je to slučaj sa seoskim sredinama. Evo dakle ovde nekih zanimljivih podataka o stopi ubistava u pojedinim glavnim gradovima u 2001. godini:

Stope ubistava u glavnim gradovima¹⁰

Gl. grad	Stopa u 2001.
Prosek EU	2,28
London	2,60
Belfast	5,59
Beč	2,84
Prag	4,33
Berlin	2,34
Atina	0,57
Bern	1,04
Vašington	42,87

Nekoliko stvari je ovde posebno zanimljivo. Ne iznenađuje znatno viša stopa ubistava u Belfastu nego u Londonu. Ipak, čini se da iznenađuje znatno viša stopa ubistava u Pragu nego u Berlinu. Izgleda da je proces tranzicije, koji vrlo često znači kriminilazaciju jednog društva, ovde učinio svoje. Posebno je interesantan podatak koji se odnosi na Vašington, gde je verovatnoća da neko bude žrtva ubistva čak 20 puta veća nego u glavnim gradovima EU u proseku. U svakom slučaju, i taj podatak, kao i podaci iz čitave gornje tabele mogli bi biti predmetom posebnih kriminoloških analiza. To nama ovde nije cilj, nama je samo cilj da nekim budućim analitičarima – istraživačima prezentujemo čistu faktografiju, na osnovu koje će oni moći dolaziti do posebnih zaključaka o jednom vremenu koje se na Istoku Evrope obično naziva tranzicija, dok na Zapadu nema takav naziv, iako bi neko sa znatnim cinizmom možda mogao zaključiti da je u pitanju slična vrsta lutanja, koja je za svaku tranziciju uvek karakteristična.

Povećani broj ubistava u jednoj sredini možda može biti povod da se kaže i to da u dotičnoj sredini život kao takav ima manju "vrednost" u odnosu na neku drugu sredinu u kojoj je manje ubistava. Ovo je možda i preterani zaključak, ali u svakom slučaju, nije preterano ako se kaže da tamo gde ima više ubistava ima i više socijalne patologije, odnosno da su ukupni socijalni, međuljudski odnosi zasnovani na nečemu što je u većoj meri patološko.

¹⁰ Podaci preuzeti iz tabele 1.2. – na sajtu www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs2/hosb1203.pdf

Za sagledavanje stanja kriminaliteta u pojedinim zemljama, značajno je pogledati i neke statističke podatke o silovanjima u pojedinim zemljama, odnosno to kako se kreće stopa silovanja, tj. broj osuđenih za ovo krivično delo na 100.000 stanovnika.

Broj osuđenih za silovanje na 100.000 stanovnika¹¹

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Austrija	1,9	2,0	1,7	2,2
Hrvatska	1,7	1,4	1,4	1,8
Češka	1,4	1,4	1,4	1,5
Danska	1,2	1,2	1,2	1,1
Nemačka	2,7	1,5	1,6	1,6
Grčka	0,3	0,2	0,1	0,2
Mađarska	1,6	1,6	1,4	1,4
Italija	2,0	2,3	2,4	2,3
Slovenija	2,9	4,2	5,1	5,7
Švedska	1,4	1,2	1,3	1,5
Švajcarska	1,4	1,7	1,4	1,2
Eng/Vels	1,1	1,1	1,2	1,3
Sev. Irska	0,5	0,9	0,6	----
Škotska	0,8	1,3	0,8	----

Gledano kroz faktor vreme, u periodu 2000-2003. stope silovanja ne variraju značajno. U Hrvatskoj od 1,7 do 1,8, u Danskoj od 1,2 do 1,1, a u Češkoj od 1,4 do 1,5. Zanimljiva je međutim, prema ovim podacima Slovenija, gde su razlike ipak upadljivije, od 2,9 do 5,7. Neke zemlje se izdvajaju po značajno niskoj stopi silovanja (broja osuđenih za silovanje), a to su Grčka pre svega sa vrlo malim brojem osuđenih za ovo delo, ali i Škotska na primer, u kojoj je stopa silovanja manja nego u drugim zemljama, iako su stope ubistava, kao što smo već videli, kao i nekih drugih oblika nasilnog kriminaliteta vrlo izražene. Čini nam se da razloge tome treba tražiti u tradicionalnom, patrijarhalnom moralu karakterističnom za obe ove zemlje, koji možda utiče na to da se ovo delo zaista ređe pojavljuje u praksi, a možda utiče i na to da se znatno manji broj žena odlučuje da uopšte prijavi ovo delo, odnosno da se znatno teže dokazuje postojanje ovog dela. Drugim rečima, moglo bi se zaključivati da je tamna brojka kriminaliteta ovde viša, upravo zbog toga što se žene u takvim tradicionalnim, patrijarhalnim društvima teže odlučuju da prijave silovanje, iz straha od društvene

¹¹ Tabela 3.2.1.6. na sajtu www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

stigme, od reakcije okoline, od svojevrzne ponovne viktimizacije, a po sistemu "sama je to tražila".¹² U svakom slučaju, faktor morala, tradicije, te u tom smislu opšteg društvenog stanja svesti, pojavljuje se kao vrlo bitan, upravo kod ovakvih krivičnih dela, kao što je silovanje.

Jedan fenomen u poslednje vreme je karakterističan za kriminalitet i stanje devijantnosti u gotovo svim evropskim društvima, a to je fenomen droge. Problemi u vezi sa drogom i kriminalitetom u vezi sa drogom univerzalni su danas na nivou čitave Evrope, pa i šire gledano, zbog čega se na globalnom nivou čine značajni naponi na kriminološkom sagledavanju ove pojave, njenom praćenju i preduzimanju odgovarajućih preventivnih i represivnih mera. Evo šta kažu statistički podaci o broju osuđenih za krivična dela u vezi sa drogom u pojedinim evropskim zemljama.

Broj osuđenih za krivična dela u vezi sa drogom na 100.000 stanovnika¹³ (table 3.2.1.12.)

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Austrija	40	47	54	55
Hrvatska	44	47	67	75
Češka	9	11	12	13
Danska	107	97	100	112
Nemačka	66	67	66	68
Grčka	15	18	17	16
Mađarska	15	22	27	16
Italija	31	41	37	36
Slovenija	12	15	17	16
Švedska	90	90	102	113
Švajcarska	183	178	190	186
Eng/Vels	86	87	93	97
Sev. Irska	39	28	24	22
Škotska	107	113	114	109

Karakteristično za sve zemlje, jeste porast broja osuđenih. Nema ni jedne zemlje u kojoj je broj osuđenih za krivična dela u vezi sa drogom 2003. godine bio manji nego 2000. godine i to je čini nam se ključni fenomen. S druge strane, razlike u broju osuđenih među pojedinim zemljama su više nego uočljive. Dominira Švajcarska sa izuzetno visokom stopom, a tu su takođe i Škotska, Danska, Švedska. Objašnjenje se možda može tražiti i u nekim geografskim faktorima. Takođe je karakteristično i to da se svuda radi o zemljama visokog individualnog i kolektivnog standarda. Ako bismo

¹² O mnogim negativnim viktimološkim aspektima (FATTAH, E.A. 1970)

¹³ Tabela 3.2.1.12. na sajtu www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

dakle mogli da generalizujemo, iako se naravno takvih generalizacija i samim tim pojednostavljivanja, treba uvek kloniti, mogli bismo reći i sledeće – radi se o hladnim zemljama, sa visokim standardom i značajnim individualizmom u interpersonalnim odnosima, što sve uslovljava pojavu svojevrsnog međuljudskog otuđenja i toga da utehu za neuspehe u svom socijalnom samoostvarenju, ljudi pronalaze u različitim vidovima opijata. Usamljeni u svojim domovima, u kojima raspolažu visokim standardom, ljudi utehu i zamenu za obično međuljudsko druženje, nakon napornog radnog dana, pronalaze u drogi, nasuprot na primer Grčkoj, gde su geografski uslovi drugačiji i gde je klima toplija, gde se značajan deo svakodnevnih socijalnih aktivnosti odvija na trgovima, u otvorenom, u otvorenim interpersonalnim socijalnim odnosima. Istina i Češka i Mađarska, zemlje koje ni u kom slučaju nisu zemlje južnjačko-mediteranskog tipa, odlikuju se takođe relativno malim brojem osuđenih za dela u vezi sa drogom, ali primer Grčke, pa donekle i primer Italije, gde bi se zbog delatnosti tradicionalne mafije moglo očekivati znatno više kriminaliteta u vezi sa drogom, ipak potvrđuju našu generalnu hipotezu da je droga nešto što je karakteristično za hladne prostore i hladne međuljudske odnose. Naravno, postoje tu i drugi faktori, pa i faktor religiozno-moralnih stereotipova, jer Grčka je tradicionalna pravoslavna, a Italija tradicionalna katolička zemlja, sa čvrstom, unutar-porodičnom kohezijom¹⁴ ali, ono što je evidentno jeste to da svuda, u svim zemljama, negde više, a negde manje dolazi do porasta kriminaliteta u vezi sa drogom.

Kada govorimo o statistikama kriminaliteta, jedna od stvari koje su svakako interesantne, jesu i podaci o broju saobraćajnih delikata. Radi se o tome da su saobraćaj i saobraćajne nesreće relativno učestala pojava u gotovo svim zemljama sveta, a ono što je posebno bitno, univerzalna pojava za najveći broj zemalja u svetu. Kod mnogih drugih vrsta kriminaliteta, mogu postojati razlike, pre svega u tom smislu da li je nešto inkriminisano kao krivično delo, u kojoj meri i kom obliku. To se naravno može pojavljivati čak i kada je reč o uslovno rečeno "najprirodnijim" deliktima, kao što su silovanja i ubistva, pa se naravno u još većoj meri pojavljuje i kada je reč o krivičnim delima iz oblasti saobraćaja, ali, čini nam se da broj krivičnih dela, tj. osuđenih za krivična dela ne bi trebalo da posebno mnogo varira u zavisnosti

¹⁴ Za protestantske zemlje severa karakterističniji je izraženiji individualizam, pa samim tim i izvesna otuđenost u međuljudskim odnosima, koja onda, na ovaj ili onaj način produkuje i uzrokuje traženje psihološkog izlaza u drogi.

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Čirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

od zakonskih rešenja. Naravno moguće je da u jednoj zemlji broj osuđenih za saobraćajna krivična dela bude veći prosto zato što u toj zemlji ima više automobila, pa se i više vozi nego u nekoj drugoj zemlji, ali je moguće da do izražaja dolaze i neki drugi faktori. Zbog toga mi mislimo da nije zgorega pogledati i statistike koje se tiču broja osuđenih za krivična dela u vezi sa saobraćajem.

Broj osuđenih za saobraćajne delikte na 100.000 stanovnika¹⁵

Zemlja	2000	2001	2002	2003
Hrvatska	51	48	46	52
Češka	57	53	64	67
Nemačka	307	293	286	283
Grčka	176	199	253	257
Mađarska	153	151	172	162
Slovenija	41	39	40	33
Švedska	264	271	287	294
Švajcarska	586	639	643	663
Eng/Vels	1.152	1.101	1.122	1.242
Sev. Irska	914	856	845	---
Bugarska	16	12	11	13

Ono što je u ovoj tabeli više nego interesantno jesu i veoma uočljive razlike između pojedinih zemalja. Reč može biti i o nekim metodološkim nepreciznostima, pre svega u tom smislu da li u broj osuđenih u Engleskoj ulaze i oni koji su osuđeni pred krivičnim sudom ili samo oni osuđeni kod sudije za prekršaje, ali, jedna je stvar više nego uočljiva i na nju ukazuju i stručnjaci koji su radili na projektu "Europeansourcebook..." – "broj osuđenih za saobraćajne delikte (i krivična dela i prekršaje) u istočnoevropskim zemljama je drastično niži nego u zapadnoevropskim"¹⁶ Uzimajući u obzir i moguće metodološke greške i veću frekvenciju saobraćaja u zapadnoevropskim državama, što sve može uticati na te ogromne razlike, ipak začuđuje toliko mali broj osuđenih za dela u vezi saobraćaja. Jer, treba imati u vidu da su i saobraćajna kultura i kvalitet puteva i vozila u zapadnoevropskim zemljama znatno bolji nego u istočnoevropskim, tako da se opravdano može pretpostaviti da bi tu trebalo da bude manje saobraćajnih delikata. Odnosno, ipak je gotovo zaprepašćujuća činjenica da je u Engleskoj sto puta više osuđenih nego u Bugarskoj, odnosno u Finskoj

¹⁵ Tabela broj 3.2.1.2. na sajtu www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

¹⁶ ibidem

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Čirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

na primer čak 400 puta više osuđenih nego u Albaniji. Evo na primer stanja u 2003. godini u pojedinim zapadnim i pojedinim istočnim zemljama.

Zemlja	2003
Albanija	5
Moldavija	11
Bugarska	13
Rumunija	32
Slovačka	38
Švedska	294
Belgija	1.192
Finska	2.398

Kada se ova tabela uporedi sa tabelom o nalazima organizacije "Transparency International" o stepenu korupcije u odgovarajućim zemljama, (PROKOPIJEVIĆ, M; 2005. str. 173, tabela 13.19) uočavamo da je Finska (tada bila) najmanje korumpirana zemlja, a nasuprot tome Albanija i Bugarska se smatraju među najkorumpiranijim zemljama u Evropi.

Smatra se dakle da je korupcije u Bugarskoj više nego u Engleskoj, Švajcarskoj, Nemačkoj, Belgiji, ili Finskoj.¹⁷ Mi bismo rekli, upravo onako i onoliko, koliko je u tim zemljama više osuđenih za saobraćajna krivična dela. Iako je takve formule u principu nezahvalno praviti, čini se da se analizirajući gornje tabele sasvim opravdano može zaključivati i na taj način i u tom pravcu.

Tako se eto pokazuje da broj osuđenih za saobraćajne delikte može na vrlo upečatljiv način govoriti o nečem sasvim drugom, a to je korupcija.

Sledeće pitanje koje se na neki način može povezati sa problemima korupcije i borbe protiv korupcije u jednoj zemlji, jeste i pitanje u vezi krivičnog dela krađe, odnosno pitanje koliki je broj osuđenih za krivično delo krađe u pojedinim zemljama u Evropi. Na prvi pogled ova dva pitanja, pitanje korupcije i krađa nemaju nikakvu, ili gotovo nikakvu zajedničku korelaciju, no da pogledamo koliki broj osuđenih za kri-

¹⁷ Primera radi, prema najnovijim nalazima Transparency International-a, Bugarska se sa indeksom od 3,6 (što viši indeks od 1 do 10, to je korupcije manje) nalazi na 72. mestu od 180 zemalja. Ulazak Bugarske u EU, smatraju analitičari, nije nimalo smanjio korupciju u toj zemlji, već sasvim obrnuto. (O tome na sajtu www.novinite.com/view_news.php?id=97228) Poređenja radi, u istom istraživanju iz septembra 2008. se kaže da se Srbija sa indeksom od 3,4 nalazi na 85. - mestu – znači nešto je malo više korupcije u Srbiji nego u Bugarskoj. (O tome www.emportal.co.yu/en/news/serbia/63640.html)

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Čirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

vično delo krađe se pojavljuje u pojedinim zemljama, gledano na-
spram broja od 100.000 stanovnika.

Broj osuđenih za krađu na 100.000 stanovnika¹⁸

Zemlja	Broj osuđenih u 2003.	Rast u 2003. u odnosu na 000.
Albanija	30	+36%
Jermenija	29	-25%
Austrija	142	+14%
Hrvatska	102	+17%
Češka	149	-7%
Danska	349	-11%
Finska	673	-2%
Nemačka	205	-2%
Mađarska	274	-19%
Italija	59	-39%
Slovenija	95	+12%
Švedska	268	-2%
Švajcarska	134	+4%
Eng/Vels	266	-6%

Broj osuđenih za krivična dela krađe dakle značajno varira, negde ra-
ste a negde opada, tako i toliko da se tu gotovo ni ne može ustanoviti
neko posebno pravilo. Zaključujući na prvi pogled, moglo bi se reći
kako u Finskoj ima čak 20 puta više, uslovno rečeno lopova, odnosno
osuđenih za krađu, nego u Albaniji ili Jermeniji. Odnosno u Danskoj je
takvih više nego u Italiji, čak za 12 do 13 puta. Takvo zaključivanje ne
samo što bi bilo krajnje površno, već bi protivurečilo i zdravom razumu,
na onaj isti način na koji i svi ostali podaci iz ove tabele jesu u osnovi
protivurečni. Jer, razlike između pojedinih zemalja su toliko velike da
one zbilja deluju krajnje apsurdno. Ali, nama se čini da je to samo na
prvi pogled. Mislimo da ima mestu zaključivanju koje kaže: tamo gde
je manje osuđenih za krađu, tamo policija i pravosuđe u celini, lošije
obavljaju svoj posao, te veliki broj stvarnih kriminalaca, kradljivaca,
prolazi nekažnjeno. I obrnuto: tamo gde je broj osuđenih za krađu ve-
ći, tamo je i manje onih koji uspevaju da se izvuku od krivičnog progo-
na, odnosno to bi moglo da znači da su policija i tužilaštvo i sudovi tu
savesniji i revnosniji nego negde drugde. Drugim rečima, ako zamisli-
mo dve zemlje i pretpostavimo da je realan broj učinjenih krivičnih de-

¹⁸ Podaci preuzeti iz tabela 3.2.1.8. na sajtu www.europeansourcebook.org/esb3_Full.odf

la i u jednoj i u drugoj po 100¹⁹, a ako podaci kazuju da je u jednoj zemlji osuđeno 90, a u drugoj zemlji osuđeno samo 10 ljudi, onda to ni u kom slučaju ne govori da je tamo gde je osuđeno 10 ljudi kriminala manje, već da su policija i država uopšte slabiji u toj zemlji, a to najčešće može dovesti do toga da broj stvarnih kriminalaca i učinjenih krivičnih dela poraste i iznad 100, čak i znatno iznad 100, jer kriminalci, naročito kradljivci, najčešće sasvim racionalno razmišljaju i vrlo često unapred kalkuliraju sa korišću od izvršenog dela i opasnošću od kazne.²⁰

Može dakle biti paradoksalno, ali se sasvim opravdano može zaključivati da tamo gde je više osuđenih za neko krivično delo, naročito krađu, da je tu krađe u realnosti ipak manje, nego tamo gde statistika govori da je relativno mali broj ljudi osuđen za krađu. Jer nije realno da u zemljama koje su bogatije, sa znatno višim standardom, kao što su Danska i Finska,²¹ bude toliko više osuđenih za krađu, nego u zemljama sa nižim, ili znatno nižim standardom, kao što su Italija, Albanija i Jermenija. Ili je možda stvar u tome da u dotične tri zemlje policija ima prećih i važnijih poslova nego da juri i hvata kradljivce,²²

¹⁹ Nema razloga, ni racionalnog objašnjenja da u dve posmatrane zemlje razlika u realnom broju izvršenih krivičnih dela bude stvarno velika, pogotovu ne kada je reč upravo o krađi. Za ubistva ili silovanja se već mogu pronaći mnogi dodatni razlozi koji objašnjavaju i opravdavaju eventualnu razliku. Veći broj ubistava u jednoj zemlji može biti posledica ili odgovarajućeg temperamenta, tj. mentaliteta ljudi u dotičnoj sredini, ili nekih drugih klimatskih i sličnih faktora, isto kao što se manji broj silovanja u jednoj zemlji se takođe može objašnjavati socijalnim faktorima, patrijarhalnim moralom i slično. Kod krađa to nije slučaj, ili bar ne u tolikoj meri.

²⁰ Pitanje da li ljudi izvršenju krivičnih dela pristupaju na racionalan ili iracionalan način, je jedno od većih pitanja kriminologije i kriminalne politike. Smatra se da se nasilna krivična dela, naročito ubistva čine impulsivno i da ljudski *ratio* tu ne igra veliku ulogu, pa ni strah od kažnjavanja, tj. nada u nekažnjavanje. Nasuprot tome takođe se smatra da je, kada su krađe u pitanju, situacija upravo obrnuta. To potvrđuju i neka istraživanja, upravo iz Danske, iz 1944. godine, pod kraj Drugog svetskog rata, kada su nemačke okupacione snage, raspustile dansku policiju i kada je 6 meseci nakon toga zabeležen vrlo izraziti rast kriminala, naročito imovinskog. Iz toga se izvlači zaključak, da kada ne postoji strah od kazne, i prava formalna socijalna reakcija i kontrola, da tada raste i broj krivičnih dela. (MILUTINOVIĆ M; 1987. str. 317)

²¹ U Finskoj i Danskoj, zemljama tzv. socijalnog blagostanja i ekonomsko-socijalne uravnoteženosti, je "potreba za krađom", ako to tako može da se kaže, znatno manja nego u Albaniji, Jermeniji, ili Italiji, naročito kada je reč o Italiji, gde, pogotovu u pojedinim delovima, krađa jeste gotovo sastavni deo svojevrsnog folkloru i uobičajene svakodnevice, naročito određenih slojeva stanovništva.

²² Naravno da se nameće pitanje: "a koji su to preći i važniji poslovi za policiju od toga da hvata kradljivce?" Možda upravo tome što policija treba da štiti poredak i vladajuću elitu – nomenklaturu. U slučaju Albanije i Jermenije, to uistinu može biti slučaj, a kada je

odnosno, možda je korupcija kao pojava, već toliko zahvatila i samu državu i policiju, pa je upravo to razlog tako malog broja uhvaćenih kradljivaca u Albaniji, Jermeniji i Italiji, u odnosu na Dansku i Finsku.

Sve u svemu, nama se čini da mnogi od statističkih podataka koje smo ovde prezentirali, na svoj način jesu interesantni, a ponekad se mogu činiti i krajnje paradoksalni i apsurdni, naročito ukoliko se ne podvrgnu odgovarajućem logičkom promišljanju. Ukoliko bismo iznete brojke prihvatili "zdravo za gotovo", mi bismo mogli da zaključimo da su ljudi u Albaniji, Bugarskoj, Jermeniji i sličnim zemljama daleko savesniji vozači ²³ i daleko manje skloni krađama od Finaca, Danaca, ili Švajcaraca, koji se po ovim brojčanim pokazateljima, mogu okarakterisati kao nesavesni, bezobzirni vozači, uza sve to, u principu skloni krađama. Zaključak bi naravno bio potpuno apsurdan, ali, velike razlike u brojčanim podacima govore nešto sasvim drugo, upućuju na jedan sasvim drugi zaključak, a taj je da tamo gde je država slabija i korumpiranija, tamo je i manje osuđenih za ovu vrstu krivičnih dela i obrnuto.

Naravno, ovde je u pitanju i nešto što se u kriminologiji naziva "tamna brojka kriminaliteta" i čini se da se ovde upravo o tome radi. Jer, ako, kao što rekosmo, imamo dva skupa od po 100 (nečega) – dva skupa koja bismo mogli predstaviti kao dve kupe – piramide, onda veličina ta dva skupa, vidljivost - osvetljenost te dve kupe (piramide) zavisi od toga kako su one osvetljene. Jedna piramida je osvetljena tako da se vidi samo prvih 10 (na primer spratova), što znači da 90 ostaje u senci, u mraku, a drugi skup je osvetljen tako da se vidi 90, dok 10 ostaje u senci, u mraku. Sasvim se opravdano može zaključiti da tamo gde je osvetljeno više, tamo je manje toga u senci, u mraku, a da tamo gde je osvetljeno manje, tamo je više toga u senci, u mraku. Pa tako, ako je u Finskoj, ili Danskoj veći deo kupe, piramide, skupa, osvetljen, manji je deo u senci, u mraku, a u Albaniji i Jermeniji je situacija obrnuta, poput nekakvog ledenog brega i vrha ledenog brega. Transparentnost kao pojam, koji se upotrebljava kada je reč o korupciji, u bukvalnom smislu te reči označava providnost i jasnoću, da ne kažemo osvetljenost (one kupe, pira-

reč o Danskoj i Finskoj, poredak, a i sve što proishodi iz toga, elita i nomenklatura, zasnovani su na privatnoj svojini, koju treba maksimalno dobro čuvati, te se zbog toga toliko prilježno radi na otkrivanju i gonjenju onih koji posegnu za tuđom svojinom.

²³ Podsećamo na malopre iznet podatak o veoma malom broju osuđenih za dela u vezi sa saobraćajem.

mide, skupa), tako da što je providnost, osvetljenost, jasnoća veća, to je i zatamljenost, senka, tamna brojka (kriminaliteta) manja.

Ovo bi isto tako mogla biti i priča o slaboj i jakoj državi. O slaboj državi u kojoj je malo osuđenih, uprkos strogo propisanim kaznama i jakoj državi u kojoj je znatno više osuđenih iako su kazne koje je zakonodavac propisao u principu relativno blage.²⁴ O slaboj državi, Gruziji na primer, državi u senci (neosvetljenoj, netransparentnoj) u kojoj je 2003. godine bilo zaposleno čak 1.140 policajaca na 100.000 stanovnika i samo 15 osuđenih za krađu na 100.000 stanovnika. I jakoj državi, Finskoj na primer, osvetljenoj (transparentnoj) u kojoj je 2003. bilo zaposleno svega 159 policajaca na 100.000 stanovnika, ali je zato bilo 673 onih (na 100.000 stanovnika) koji su bili osuđeni za krađu.²⁵ Čini nam se da nema bolje potvrde za staru Bekarijinu tvrdnju da od izvršenja krivičnog dela više odvraća izvesnost da se neće izbeći kazna, nego to kolika je ta kazna koja je zaprećena. (BEKARIJA, Č; 1992. str. 127)

Nismo dakle otkrili ništa spektakularno novo, ali čini nam se da dobar broj svih ovih statističkih pokazatelja može biti interesantan i za Srbiju, iako nje nema u ovim tabelama, jednostavno zato što Srbija 2003. godine, nije ni bila članica Saveta Evrope, pa samim tim nije ni bila predmet ovih statističkih analiza i obrada. Nama se međutim čini, da, bar kada je reč o korupciji, Srbija ipak jeste bliža i Bugarskoj i Jermeniji i Gruziji i Albaniji, nego Finskoj i Danskoj.

Sve u svemu, ovom tekstu bi se mogle uputiti određene zamerke. Pre svega u tom smislu što ne daje podatke iz Srbije, kako bi se izvršile određene komparacije i odgovorilo na pitanje gde smo mi u svemu tome. Ali, nama to u ovom trenutku nije ni bio osnovni cilj. Čini nam se da je neophodno domaću javnost upoznati sa time šta se sve u pojedinim evropskim zemljama, pa i Evropi kao celini čini na adekvatnim analitičkim i statističkim studijama fenomena kriminaliteta. Svakako da je to neophodno imati u vidu, kako bismo i mi kao zemlja preduzeli odgovarajuće korake u tom pravcu, pravcu sagledavanja stanja kriminaliteta u našoj zemlji. Istina je i to da se, kao što je to slu-

²⁴ U tom smislu se može pogledati i kolike su kazne zaprećene za neka karakteristična krivična dela u Finskoj, Bugarskoj i drugim evropskim zemljama. (ČIRIĆ J: 2007. str. 142)

²⁵ Da rečenicu o Finskoj i Gruziji dovedemo do kraja, pa da kažemo da je jedan policajac u Finskoj 2003. godine uhvatio 4,5 kradljivca, dok su gotovo 100 policajaca u Gruziji uhvatili samo jednog kradljivca. Odgovor na pitanje koja je policija, tj. koja je država efikasnija, stabilnija, jača, a koja je korumpiranija, nameće se sam po sebi.

čaj i sa drugim komparativnim istraživanjima, uvek, možda i olako može zaključiti da smo "dobri" i da se nalazimo negde u sredini, u proseku, te da nije ni potrebno ulagati neke dodatne napore u pravcu osnovnog cilja – smanjenja kriminaliteta. Druga zamerka bi se mogla uputiti nekim zaključcima koji se ovde izvode, a koji nekome mogu izgledati kao jedno preterano pojednostavljivanje. To nama svakako ovde nije bio cilj i mi smo pokušali da dajući egzaktno brojke ostavimo svakome priliku i mogućnost da sam izvodi odgovarajuće zaključke. Ipak, neki su nam se podaci učinili tako karakteristični i simptomatični da jednostavno nismo odoleli izazovu da ih na određeni način ne prokomentarišemo. Svakako da će neki drugi istraživači koji se budu bavili ovom i sličnom problematikom, doći do nekih drugih zaključaka, ali, bez obzira do kojih i kakvih sve zaključaka budu došli, biće neophodno da oni imaju u vidu upravo ove podatke koje smo mi ovde prezentovali. Za početak, čini nam se da to i nije tako malo i beznačajno.

LITERATURA

- (1) ASHWORTH, A. (1989) Criminal Justice and Deserved Sentences; - u *The Criminal Law Review*, may 1989
- (2) BEKARIJA, Č. (1992) *O zločinima i kaznama* (prevod sa italijanskog) Split
- (3) ČIRIĆ, J. (2007) Koliko smo represivni u poređenju sa Evropom; u *Strani pravni život* br. 1-2
- (4) FATTAH, E.A. (1970) Uloga žrtve u određivanju delikta; - u *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo* br. 4
- (5) LYNCH, J., ADDINGTON, L. (2007) *Understanding Crime Statistics*; Cambridge University Press; pp 335
- (6) MILUTINOVIĆ, M. (1987) *Kriminalna politika*; - Beograd
- (7) PROKOPIJEVIĆ, M. (2005) *Evropska Unija – Uvod*; Beograd
- (8) VOGEL, M. (2007) *Crime, Inequality and the State*; Routledge, pp. 656

EUROPEAN STATISTICS OF CRIME

To make good, scientifically based criminological researches, it is necessary to have good statistical data. Because of that the Council of Europe established in 1996 the first project named Europeansourcebook

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Ćirić
„Evropske statistike kriminaliteta”, (str. 7-27)*

of Crime and Criminal Justice Statistics. That project was continued in 2000 and 2003. The results of those researches can be found on line and they could be used to make some comparasions, even though there are no data from Sebia, because Serba and Montenegro was not at that time a member of the Council of Europe. Results from Serbia are ecxpeted to be analized and presented in the project that was held in the period from 2003 up to 2007. Anyway, in those projects there are analyzed data about the number of convicted people for different crimes, the number of policemen in every country, the number of the prison population and some other data. The author presents some of those results and tries to make his own conclusion about different issues, about the state of criminality in Europe, about the efficiency of the police and judicial system, about the dark number of criminality, about the possible corruption in each country, etc. Ćirić says that everyone could come to different conclusions if he uses those statistical data, but what is most important is to have in mind those data and to improve the system of statistical analyzes in Serbia.

*KEY WORDS: Europeansourcebook of Crime and Criminal
Justice Statistics / number of convicted person / prison
population / dark number of criminality / corruption / Europe*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 29-54

Originalni naučni rad
UDK: 343.147/.148
ID broj: 153797900

VEŠTAČENJE U KRIVICNOM POSTUPKU: NOVA PRAKSA U STARIM NORMATIVNIM OKVIRIMA I DRUGI PROBLEMI

Snežana Sokovi *
Pravni fakultet u Kragujevcu

Aktuelna pitanja veštačenja u krivičnoj proceduri ukazuju da je ovaj gotovo redovni deo krivične procedure, "dominantan dokaz, dokaz od koga se uvek mnogo očekuje" u svom doprinosu efikasnom i pouzdanom ishodu krivičnog postupka u velikoj meri blokiran neusklađenošću između savremenih zahteva, nove prakse i starih normativnih okvira. Potreba za veštačenjem u sudskoj proceduri se javlja u situacijama u kojima sud ne poseduje potrebna stručna znanja neophodna za utvrđivanje svih relevantnih činjenica i donošenje konačne odluke, zbog čega poziva veštaka da primenom stručnih znanja kojima raspolaže utvrdi potrebne činjenice. U tim okolnostima sučeljavaju se sud sa formalno-procesnim ovlašćenjem da doneše sudsku odluku, ali u konkretnoj situaciji bez potrebnih stručno specijalizovanih znanja za to, i sa druge strane veštak sa potrebnom stručnošću i faktičkom mogućnošću da bitno odredi sudsku odluku, ali bez formalnih kompetencija da odlučuje u krivičnoj stvari. Pravna regulativa veštačenja treba da omogući da ovaj dokaz, najčešće "dokaz koji odlučuje", u proceduralnim okvirima maksimalno doprinese efikasnom i pouzdanom utvrđivanju relevantnog činjeničnog stanja. Međutim, praksa pokazuje da upravo ovaj dokaz vrlo često usporava, komplikuje i razvodnjava dokazni proces. Izgleda kao da su, ne tako retke, zakonodavne intervencije u protekloj deceniji usmerene u prav-

* Email: ssnezana@jura.kg.ac.yu

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – S. Soković
„Veštačenje u krivičnom postupku: nova praksa u starim normativnim
okvirima i drugi problemi”, (str. 29-54)

*cu stvaranja savremenije i efikasnije krivične procedure mimo-
išle veštačenje.¹*

*Razmatranje dokaza veštačenjem u krivičnoj proceduri i
dalje ukazuje na brojna sporna pitanja za koja se sasvim
opravdano može pretpostaviti da bitno utiču na kvalitet utvr-
đivanja spornih pravno relevantnih činjenica, kao i na neo-
pravdano dugo trajanje postupka. Neka od ovih pitanja se
odnose na nepravilnosti u postupanju organa krivičnog po-
stupka, dok se druga tiču potrebe da se preispitaju postojeća
rešenja u osnovnom i dopunskom procesnom zakonodavstvu.
Ova pitanja se duže vreme uočavaju kao sporna² i kao takva,
uprkos tome što uzrokuju dugotrajna i nekvalitetna veštačen-
ja, opstaju nerešena i nedimuta (dugotrajnom) reformom kri-
vičnog zakonodavstva. U međuvremenu, u krivičnom postup-
ku, iako neuklopiva u postojeće normativne okvire, nastaje i
opstaje "nova" praksa tzv. privatnih veštačenja.*

*KLJUČNE REČI: veštačenje / reforma / lista stalnih sudskih
veštaka / kompetentnost veštaka / kontradiktornost /
"privatna" veštačenja*

1. IZBOR VEŠTAKA

Zahtev da veštak poseduje određena stručna znanja predstavlja neo-
phodan uslov svakog veštačenja, bez obzira na to kako je normativno
regulisan. U zakonima o krivičnoj proceduri ovaj zahtev se najčešće
samo generalno naznačava, bez preciziranja šta zahtevana stručnost
konkretno znači. Sasvim izuzetno, neka krivična zakonodavstva posebnom
odredbom od veštaka traže posedovanje akademske fitule u
određenoj oblasti.³

¹Zakonik o krivičnom postupku SR Jugoslavije, Sl. list SRJ, br. 70/2001, 68/2002; Zakon o iz-
menama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku, Sl. Glasnik RS, br. 58/04, 85/05,
115/05, 49/07; Zakonik o krivičnom postupku, Sl. glasnik RS, br. 46/06, 49/07.

²Soković S (1997): Veštačenje u krivičnom postupku - de lege ferenda, *Pravo, teorija i
praksa*, Novi Sad, 8/97; стр. 33-46;

³Niklisch F (hrsg.): *Der technische Sachverständige in Prozess*, Wuerzburg, 1983. str. 240.

Zakonik o krivičnom postupku o veštaku govori kao o licu koje raspolaže potrebnim stručnim znanjem (čl. 113. ZKP) i pitanje procene postojanja stručnosti i adekvatnog specijalističkog profila prepušta organima nadležnim za izbor veštaka u krivičnom postupku.

Silom mnogih (ne)prilika ovo pitanje se u praksi i dalje najčešće rešava rutinskim određivanjem veštaka, čija je specijalnost samo generalno najbliža konkretnoj problematici.⁴ Posledica toga su nepotrebna odugovlačenja, smanjivanje efikasnosti krivične procedure i stvaranje dodatnih troškova radi ponavljanja veštačenja od strane kompetentnih stručnjaka.⁵ Osnovni uzroci nezavidne situacije u pogledu izbora veštaka jesu nezgrađenost, odnosno neadekvatnost zakonom predviđenih mehanizama kontrole postojanja odgovarajuće stručnosti veštaka, kao i nedostaci postojeće organizacije službe sudskih veštačenja.

Jedan od najrasprostranjenijih načina kontrole stručnih kompetencija veštaka u krivičnoj proceduri jeste postojanje liste veštaka, koja je obavezna za sud i stranke prilikom izbora veštaka.

Zakonik o krivičnom postupku predviđa (čl. 114. st. 4.) da se "ako za koju vrstu veštačenja postoje kod suda stalno određeni veštaci, drugi veštaci mogu odrediti samo ako postoji opasnost od odlaganja, ili ako su stalni veštaci sprečeni, ili ako to zahtevaju druge okolnosti". Iz ove odredbe proizilazi zaključak da listu stalnih sudskih veštaka zakonodavac i dalje uzima kao dovoljno sredstvo za kontrolu veštakovih stručnih kompetencija, koje omogućuje brz i uspešan izbor veštaka, pa procesnu radnju određivanja veštaka svodi na izbor imena lica odgovarajuće struke sa postojeće liste. Nesumnjivo je da ovakvo rešenje za sud

⁴ Vidi: Soković S (1994): Lista stalnih sudskih veštaka kao oblik kontrole stručnih kompetencija veštaka. *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 94/3.

⁵U tom smislu je i danas aktuelan stav starije sudske praksa: "„Sama činjenica da veštak finansijske struke nije radio "u oblasti poreskog sistema" ne znači i da je veštak nestručan za veštačenje u vezi sa utvrđivanjem poreskih obaveza onog lica kome je stavljeno na teret izvršenje krivičnog dela poreske utaje..."; Zbirka sudskih odluka iz oblasti krivičnog prava, 1973-76; Vrhovni sud Srbije, Kž 231/74. Obzirom na složenost, obimnost, kao i na vrlo česte izmene u oblasti finansijskog poslovanja, dalja specijalizacija veštaka u okviru ove oblasti postaje neophodna. Međutim, i danas se veštaci uglavnom, kao i pre 30 godina, imenuju generalno za celokupnu oblast finansija, odnosno za "ekonomsko-finansijska veštačenja", pa ne postoji nikakva mogućnost izbora adekvatnijeg specijalističkog profila u okviru ove izuzetno složene oblasti. Slična situacija je i u oblasti sudsko-medicinskih, psihijatrijskih i sudsko-psiholoških veštačenja.

predstavlja značajnu pomoć. Međutim, analiza načina na koji se formira lista stalnih sudskih veštaka pokazuje da pitanje uslova za izbora kompetentnog veštaka adekvatnog specijalističkog profila i dalje ostaje bez odgovarajućeg rešenja.

Naime, u skladu sa još uvek važećim propisima, terminološki i organizaciono prevaziđenim, svojstvo stalnog sudskog veštaka stiče se danom upisa u Registar stalnih sudskih veštaka. Rešenje o upisu donosi ministar pravde, odnosno prema tekstu još uvek relevantnog zakona, republički sekretar za upravu i pravosuđe na predlog sudova, drugih državnih organa, organizacija, zajednica, udruženja građana, kao i na zahtev zainteresovanih lica.⁶ Uslovi koji treba da budu ispunjeni radi sticanja prava na upis u registar stalnih sudskih veštaka (čl. 14. i čl. 21. Zakona o uslovima za obavljanje poslova veštačenja), odnose se na posedovanje potrebnog znanja i sposobnosti za davanje nalaza i mišljenja u određenoj oblasti (najmanje IV stepen stručne spreme), iskustva potrebnog za samostalni rad, posedovanje ljudskih i radnih kvaliteta koji ga čine podobnim za funkciju stalnog sudskog veštaka i za objektivno, uredno i blagovremeno izvršavanje veštačenja, kao i na činjenicu da takvo lice nije osuđivano za krivično delo koje ga čini nepodobnim za rad u svojstvu veštaka.

Od budućeg veštaka zahteva se samo određeni stepen stručne spreme i nikakvi dodatni uslovi u smislu stvarne osposobljenosti za vršenje veštačenja određene vrste (osim one koja se pretpostavlja obzirom na stepen stručne spreme), niti mogućnost stručne kontrole njegovog kasnijeg rada. Da bi neko lice postalo sudski veštak, još uvek treba samo da prodje kroz odgovarajuću proceduru upisa u Registar stalnih sudskih veštaka, bez ispunjavanja bilo kakvih dopunskih uslova, koji se tiču, pored formalne, i njegove faktičke podobnosti za funkciju stalnog sudskog veštaka u određenoj stručnoj oblasti.

U slučaju veštačenja poverenih stručnoj ustanovi, situacija oko izbora konkretnog veštaka je nešto povoljnija, jer ustanova, odnosno njen rukovodilac, određuje jednog ili više stručnjaka da obave konkretno veštačenje. Na osnovu teksta čl. 114. st. 2. ZKP može se zaključiti da zakonodavac i dalje daje načelnu prednost poveravanju veštačenja

⁶ Ovu materiju reguliše Zakon o uslovima za obavljanje poslova veštačenja, *Službeni glasnik SRS*, 16/87, 17/87.

stručnim ustanovama, u odnosu na veštačenje veštaka pojedinca. Mada se pretpostavlja se da tako organizovano veštačenje ima izvesne prednosti materijalne, kadrovske i organizacione prirode, zbog kojih se očekuje i da će biti i kvalitetnije izvedeno, ni ovo rešenje nije bez izvesnih nedostataka, jer u procesnom pogledu kritika i kontrola ovakvih veštačenja postaje otežana, a mogućnost uticaja stranaka na izbor veštaka biva znatno umanjena. Osim toga, takve ustanove su i dalje relativno malobrojne, nekima od njih poslovi veštačenja predstavljaju samo sporednu delatnost, njihov rad je izuzetno skup i bitno utiče na povećanje troškova krivičnog postupka.

Posledica ovakve situacije jeste činjenica da se veštačenja najčešće poveravaju veštacima pojedincima sa liste stalnih sudskih veštaka, a tek izuzetno, u složenim slučajevima, centrima za veštačenje. To znači da se kao veštak još uvek pojavljuje uglavnom stručnjak pojedinac sa teritorije dotičnog suda, koji se veštačenjem bavi kao dodatnom, sporednom i povremenom aktivnošću, radi ostvarivanja dopunske zarade.⁷ U velikom šarenilu prakse ne postoje jasno određeni standardi za veštačenja različitih profila, nema garancija za postojanje veštakovih stručnih kompetencija u smislu atesta ili sertifikata dobijenog do strane, po struci, nadležnog organa. Površnosti nedostaci u kvalitetu sudskih veštačenja "pokrivaju" se autoritetom formalnih zvanja i titula veštaka. Dodatna edukacija za obavljanje poslova sudskih veštačenja, kvalitetni pravilnici o izvođenju veštačenja i definisana delatnost Udruženja sudskih veštaka, čine retkost u radu veštaka i sudskoj praksi. Neki davni pokušaji stvaranja Etičkog kodeksa veštaka, kao i ni oni novijeg datuma, nisu doprineli razvijanju etike ove delatnosti i unapređenju njegove opšte funkcije, niti su doneli nešto novo u regulisanju moralnih i

⁷Ne treba zanemariti ni činjenicu da se u sudskim veštačenjima, ne tako retko, postavlja i pitanje pouzdanosti pojedinih naučnih metoda. Obzirom da u pojedinim stručnim oblastima postoje evidentna razmimoilaženja u pogledu dometa i pouzdanosti odgovarajućih - naučnih metoda, kao i obzirom na činjenicu opšteg brzog i značajnog metodološkog osavremenjivanja, izbor metoda koji će se primeniti u konkretnom veštačenju nije stvar subjektivnog opredeljenja veštaka, nego zahteva, polazeći od konkretnih okolnosti, puno naučno opravdanje. Za veštaka ovakve situacije znače da njihova stručna kompetencija, izražena u odgovarajućem stepenu stručne spremne, nije dovoljna i da je nužno da veštak stalno prati razvoj "svoje" stručne oblasti. Sa druge strane posmatrano, postoji potreba da se veštakov rad kontroliše periodičnom proverom stvarne osposobljenosti za konkretna veštačenja, obzirom na razvoj konkretne naučne discipline.

etičkih principa sudskih veštačenja, osim naglašavanja onih zahteva koji su već obuhvaćeni procesnim normama.⁸ Očito je da potreba za boljom organizacijom službe sudskih veštačenja i za adekvatno definisanim standardima u različitim oblastima ove delatnosti, nije ništa novo u domaćoj sudskoj praksi.

Tako očekivanja krivične procedure vezana za veštačenje ostaju neispunjena, ali i mogućnosti pojedinih stručnih disciplina neiskazane. Na primer, kod veštačenja u slučaju krivičnih dela nasilja veliki broj dijagnostičkih i terapijskih novina u medicini, nove istraživačke tehnike u psihijatriji i psihologiji mogu bitno da unaprede kvalitet utvrđivanja spornih činjenica, pod uslovom da procesna i opšta organizacija poslova veštačenja stvaraju mogućnosti za njihovu primenu i u ovoj oblasti. Ni u oblasti, obzirom na vrlo česte promene kako u samoj organizaciji privrednih delatnosti, tako i u oblasti finansijsko-knjigovodstvenog poslovanja, lista stalnih sudskih veštaka imenovanih generalno za "ekonomsko-finansijska veštačenja" nije dovoljna garancija za izbor veštaka adekvatnog stručnog profila upravo za sporna pitanja konkretne krivične procedure.⁹

U krajnjem ishodu, pravovremeno imenovanje veštaka odgovarajućeg stručnog profila bitno doprinosi efikasnosti krivične procedure, jer za rezultat ima nalaz i mišljenje potrebnog kvaliteta.

2. NA ELO NEPOSREDNOSTI SUDSKE OCENE DOKAZA I VEŠTA ENJE

Veštačenje u krivičnom postupku podrazumeva kako samo ekspertizno istraživanje i formulisanje nalaza i mišljenja, tako i njegovo usmeno izlaganje na glavnom pretresu. ZKP zadržava klasičan pristup u normiranju

⁸Vidi: Etički kodeks udruženja sudskih veštaka, *Vještak*, 1/85.

⁹ ZKP/06 predviđa i mogućnost da se za veštaka odredi i lice koje ima boravište u inostranstvu, ali samo izuzetno, kada je to očigledno opravdano prirodom veštačenja, a naročito nepostojanjem domaćih stručnjaka i stručnih ustanova za određenu vrstu veštačenja, ili ako to nalažu druge važne okolnosti, na primer nedovoljno iskustvo domaćih veštaka za određenu vrstu veštačenja. Po pismenom odobrenju predsednika Vrhovnog suda veštačenje se može poveriti i u inostranoj stručnoj ustanovi, odnosno određenom organu druge države, samo ukoliko je to očigledno opravdano zbog posebne složenosti slučaja, prirode veštačenja ili drugih važnih okolnosti, a postupak se vodi za krivično delo za koje je propisana kazna zatvora preko deset godina.

principa neposrednosti sudske ocene dokaza veštačenjem i dozvoljava da se, ukoliko je veštačenje izvršeno u stručnoj ustanovi, odnosno u državnom organu, *ne pozivaju* stručnjaci kojima je neposredno povereno veštačenje, ako se obzirom na prirodu izvršenog veštačenja, ne može očekivati potpunije objašnjenje nalaza i mišljenja datog u pismenoj formi. U tom slučaju je dovoljno i samo čitanje pismenog nalaza i mišljenja (čl. 330. st. 4. ZKP). Ukoliko stranke stave primedbu na čitanje nalaza i mišljenja, ili to nije dovoljno obzirom na druge izvedene dokaze, veće može naknadno da odluči da se i neposredno saslušaju stručnjaci koji su izvršili veštačenje.

Pored toga zakon predviđa (čl. 337. st. 2 ZKP) da uz saglasnost stranaka veće može da odluči da se pismeni nalaz i mišljenje veštaka pročita iako veštak nije prisutan, bez obzira na to da li je bio pozvan na glavni pretres. Istom normom se predviđa da bez saglasnosti stranaka ali po njihovom saslušanju veće može da odluči da se pročita zapisnik sa ranijeg glavnog pretresa održanog pred istim predsednikom veća mada je prošao rok iz čl. 309. st. 3. (više od mesec dana od ranijeg pretresa), pa čak i toleriše neopravdan izostanak uredno pozvanog veštaka iz stručne ustanove, time što se omogućava da se pod istim uslovima (bez saglasnosti stranaka ali po njihovom saslušanju) čita pismeni nalaz i mišljenje i kada pozvani stručnjak nije došao na glavni pretres. Sve to pod uslovom da veće "obzirom na ostale izvedene dokaze oceni da je potrebno da se upozna sa sadržinom zapisnika ili pismenog nalaza i mišljenja", što je suviše i nedovoljno opravdanje za krupna odstupanja od načela neposredne sudske ocene dokaza. Naime, kako sudska odluka može da se zasniva samo na činjenicama i dokazima koji su izneseni na glavnom pretresu, sud jednostavno mora da oceni da je to potrebno uvek kada na takvim dokazima treba da temelji svoju odluku.

Prihvatanjem veštačenja veštak, bilo da dolazi iz stručne ustanove ili se radi o veštaku sa liste stalnih sudskih veštaka, prihvata i obavezu da shodno smislu i svrsi načela neposrednosti u krivičnoj proceduri, svoj zaključak i usmeno izloži "prilagođenim rečnikom (posebno imajući u vidu naručioca), konciznim stilom i u obimu koji odgovara složenosti

slučaja"¹⁰. Podrazumeva se da je veštak u obavezi da se pojavi na glavnom pretresu. Bez obzira na malobrojnost, preopterećenost i druge probleme, stručne ustanove jednostavno moraju da računaju i na ispunjenje ove obaveze, i to posebno treba imati u vidu kod rešavanja pitanja organizacije poslova veštačenja. Svako normiranje mogućnosti da veštak neopravdano izostane, pa čak i da se pod određenim uslovima ne poziva na glavni pretres, bitno otežava sudsku ocenu ovog dokaza i narušava koncepciju veštačenja kao procesne radnje, jer se od izuzetka najčešće pretvara u pravilo. Vrlo je sporno značenje primedbe da se "obzirom na prirodu izvršenog veštačenja ne može očekivati potpunije objašnjenje pismenog nalaza i mišljenja". Osim toga, dokaz veštačenjem izveden primenom čl. 330. st. 4. i čl. 337. st. 2. ZKP, uz krupno odstupanje od načela neposredne sudske ocene dokaza, znatno sužava i primenu načela raspravnosti u vezi konkretnog veštačenja.

Obzirom da veštačenje predstavlja primenu stručnih znanja koja su neophodna za utvrđivanje relevantnih činjenica i koja nedostaju ostalim učesnicima u postupku, nije preterano reći da usmeno izlaganje nalaza i mišljenja i razjašnjavanje svih spornih detalja, predstavlja *conditio sine qua non* veštačenja u krivičnom postupku. Smisao načela neposredne sudske ocene dokaza jeste u tome da generalno obezbedi optimalne uslove za ocenu raspoloživog dokaznog materijala. Kako je ocena ekspertskog zaključka sama po sebi vrlo delikatna, to je dodatno zakonsko normiranje opravdanja za nepoštovanje načela neposredne sudske ocene dokaza neopravdano. Doslednost u ostvarivanju neposrednosti i kontradiktornosti u jasno i dosledno definisanim normativnim uslovima jeste neophodan uslov postizanja pravilne ocene dokaznog materijala, odnosno kvalitativne komponente efikasne krivične procedure. Ušteda vremena i materijalnih resursa koja rezultira nepotpunom i nepravilnom ocenom dokaza, jeste primer neefikasne, odnosno neefektivne procedure.

Nejasno je zašto je zakonodavac, inače sa puno entuzijazma i hrabrosti za prilično radikalne izmene i novine, ne samo propustio priliku da u Zakoniku dosledno podrži osnovne principe krivične procedure, načelo neposrednosti i načelo raspravnosti, i istovremeno unapredi procesne uslove

¹⁰ Kostić M (1996): *Homo negans ili čovek nasuprot*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 196.

za izvođenje jednog važnog dokaznog sredstva, nego je čak i proširio mogućnost posrednog izvođenja dokaza na glavnom pretresu.¹¹

3. ODREĐIVANJE VEŠTAČENJA

Iako ZKP konstantno zahteva da se veštačenje određuje isključivo pismenom naredbom organa koji vodi postupak, istraživanja prakse veštačenja u krivičnom postupku pokazuju da u većini predmeta u okviru kojih su vršena veštačenja naredbe o veštačenju nema, a i tamo gde ih ima, po pravilu se izbegavaju jasno postavljena pitanja.¹² Najčešće se koristi najopštija pravna formulacija bez bližeg određivanja zadatka, pa naredba o veštačenju predstavlja najjednostavniji pravni okvir zahteva koji ni u čemu posebno nije primeren konkretnom slučaju. U retkim slučajevima decidirano postavljeno pitanje najčešće se dodaje i da "treba razmotriti i sve druge okolnosti", čime se veštaku dozvoljava da istražuje i više nego što bi trebalo, ali istovremeno i manje nego što bi morao.

Određivanjem pitanja za veštaka sudija kao naručilac veštačenja pokazuje koliko razume prirodu posla konkretnog veštaka i domete njegove discipline, kao i to koliko je upućen u pojedinosti slučaja koji vodi, jer upravo iz njega izviru konkretna pitanja. Ukoliko se naredba zadržava samo na opštim zakonskim formulacijama, veštak ostaje u nedoumici u pogledu konkretizacije zadatka, a pitanja koja se pojavljuju tek posle pismenog izveštaja veštaka, najčešće na glavnom pretresu, dovode do dopunskih ili ponovnih veštačenja i znatnog odugovlačenja postupka. Potrebno je da organ koji vodi krivični postupak krajnje savesno i odgovorno, na osnovu temeljnog proučavanja svih pojedinosti konkret-

¹¹ Iako je pre svega motivisan stvaranjem normativnih uslova za brzo i efikasno odvijanje krivične procedure i formalnom konstatacijom već postojeće prakse, ima mišljenja da čl. 376. st. 1. ZKP/06 "uvodi neograničenu mogućnost korišćenja posrednog izvođenja dokaza posle ustanovljavanja tužilačke istrage" čime se "u potpunosti razara načelo neposrednosti" i posledično onemogućava pravo na pravično suđenje, kao standard garantovan Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. O tome: M. Grubač: Kritika novog Zakonika o krivičnom postupku, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2/2006, str. 34; V. Đurđić V (2007): Racionalizacija krivičnog postupka Srbije, *Pravna riječ*, 12/2007, str. 84; Škulić M (2007): *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Beograd: Službeni glasnik, str. 1121.

¹²Vidi: Milošević M (1996): *Stručna lica u krivičnom postupku*, Beograd: Policijska Akademija, str. 206.

nog slučaja pristupi formulisanju naredbe o veštačenju. Ukoliko postoje nedoumice oko potrebnog profila stručnosti ili oko dometa konkretne stručne oblasti, ne vidimo prepreke da se u tom smislu koristi pomoć stručnog lica predviđena u odredbi čl. 258. st. 8. ZKP.

Formulisanje zadatka u naredbi kojom se određuje veštačenje predstavlja važan čin od presudnog značaja za uspešno, blagovremeno i uredno obavljeno veštačenje, jer u krajnjoj liniji, nedefinisani zadaci veštačenja i krajnje formalizovano rukovođenje veštačenjem od strane organa krivičnog postupka može da dovede do toga da se u konkretnom krivičnom postupku "ne pravi samo istina o slučaju, već dobrim delom i sam slučaj, naročito ako nije čvrsto utemeljen na materijalnim dokazima".¹³

Zakonik o krivičnom postupku posredno dodatno naglašava značaj određivanja veštačenja pismenom naredbom, time što u čl. 115. insistira na roku za davanje nalaza i mišljenja određenom u naredbi, koji se samo iz opravdanih razloga na zahtev veštaka može produžiti, i za čije nepoštovanje predviđa novčanu kaznu za veštaka. Neopravdano kašnjenje u davanju nalaza i mišljenja dovodi do odugovlačenja postupka, zbog čega određivanje roka za veštačenje i propisivanje posledica njegovog propuštanja može značajno da doprinese efikasnijem odvijanju krivičnog postupka, naravno ukoliko se odgovarajuća zakonska odredba dosledno primenjuje.

4. STRU NI KONSULTANTI

Uvek kada je za utvrđivanje ili za ocenu neke važne činjenice potrebna primena specijalističkih znanja iz određene struke, koja prelaze granice opšteg obrazovanja i stav prosečno kulturnog i obrazovanog čoveka, pristupa se veštačenju.¹⁴ Druge oblike korišćenja vanpravnih

¹³ Kostić M (1996): op. cit. str. 183.

¹⁴ Interesantno je da, za razliku od našeg prava, nemačko krivično procesno pravo normira mogućnost da sam sud, odnosno sudija, primeni svoja stručna, vanpravna znanja, propisujući predlog da se sasluša veštak, može da bude odbijen ukoliko sud sam raspoláže neophodnom stručnošću i znanjem (§ 244(IV) StPO). Pri tome se smatra da je potrebno da takvim znanjem vlada većina članova sudskog veća (Alsberg, Nuesse, Meyer (1983): *Der Beweisanttrag im Strafverfahren*, Muenchen: Carl Heymanns Verlag KG, str. 714; Roxin K, (1987): *Strafverfahrensrecht*, Muenchen: C. H. Beck str. 280; Schluechter E (1980): *Das Strafverfahren*, Muenchen: Carl Heymanns Verlag KG, str. 596; Jessnitzer K (1980): *Der gerichtliche Sachverständige*, Muenchen: C. H. Beck, str. 116. Međutim, ima i suprotnih shvatanja, u okviru kojih se insi-

stručnih znanja u krivičnom postupku ZKP ne predviđa. Savetodavno-konsultativna delatnost stručnih lica iz čl. 251. st. 8. ZKP i stručno-tehnička pomoć prilikom vršenja uviđaja i rekonstrukcije događaja (čl. 112. st. 1. ZKP) ne poseduju samostalno procesno značenje, a time ni posebnu dokaznu vrednost.¹⁵

Istraživanja sudske prakse najčešće ne daju realnu sliku o tome u kojoj meri se ove mogućnosti koriste i koji problemi ih prate, jer se u zapisniku o uviđaju i drugim krivično procesnim radnjama uopšte ne konstatuje prisustvo stručnog lica, niti se u zapisnik unose primedbe i objašnjenja stručnog lica. O tome da je stručno lice pružilo potrebnu stručnu pomoć najčešće se zaključuje na osnovu sastavnih delova zapisnika o izvedenoj radnji, kao što su fotoelaborat, skica lica mesta, situacioni plan, itd.¹⁶ Iz tih razloga i nije moguće posebno sistematizovati zapažanja koja se odnose na doprinos stručnog lica utvrđivanju činjeničnog stanja u krivičnom postupku i tako proveriti praktične rezultate ovog normativnog rešenja.

Sudska praksa poslednjih godina ukazuje i na jedan specifičan i sporan vid učešća stručnih konsultanata u veštačenju na način koji prevazilazi odgovarajuće norme ZKP. Naime, u praksi se dešava, ne tako retko i to kod težih krivičnih dela, da stranke, najčešće okrivljeni i njegov branilac, u vezi spornih činjenica samostalno pribave nalaz i mišljenje od strane, po struci, kompetentnog lica ili od, po struci, nadležne ustanove. Tvrdnje sadržane u ovakvom nalazu (snabdevenom svim "pravnim formalizmima": potpisom lica koje je izvršilo veštačenje, potpisom odgovornog lica i pečatom ustanove, brojem protokola, naznakom mesta i vremena, itd.) u vezi sa spornim relevantnim činjenicama konkretnog krivičnog postupka, vrlo često su u potpunoj suprotnosti sa

stira na zahtevu da u ovakvoj situaciji potrebna stručna znanja poseduju svi članovi sudskog veća (K. Peters K (1982): *Strafprozess*, Karlsruhe: C. F. Mueller Juristischer Verlag, str. 292; H. Rueping H. (1983): *Das Strafverfahren*, Muenchen: C. F. Mueller Juristischer Verlag, str. 142.

¹⁵ Vidi: Vodinelić V. (1985): *Kriminalistika, otkrivanje i dokazivanje*, II tom, Skopje: Univerzitet u Skopju, str. 784. i dalje.

¹⁶ "Ako su prilikom davanja obaveštenja odnosno pružanja pomoći od strane stručnog lica stranke prisutne, sud će ih upoznati sa svojstvom stručnog lica. U zapisniku o sprovođenju procesne radnje treba zabeležiti prisutnost stručnog lica, kao i njegova objašnjenja na pitanja stranaka, a po potrebi i druga objašnjenja." Načelni stav zajedničke sednice Saveznog suda, Vrhovnih sudova i Vrhovnog vojnog suda od 25. i 26. 10. 1979. Radovanov M: *Načelni stavovi i zaključci*, Novi Sad, 1996. str. 190.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – S. Soković
„Veštačenje u krivičnom postupku: nova praksa u starim normativnim
okvirima i drugi problemi”, (str. 29-54)

stavovima datim u oficijelnom veštačenju i faktički dovode u sumnju utvrđeno činjenično stanje, ali bez mogućnosti da i formalno budu korišćeni u krivičnom postupku.¹⁷

Veštačenje obavljeno van čl. 114. ZKP ne može da stekne procesnu važnost ni širokim tumačenjem čl. 326. st. 4. ZKP, prema kome stranke imaju pravo da do završetka glavnog pretresa predlažu izvorenje novih dokaza ili da obnavljaju ranije date, ali kasnije odbijene predloge. Stav sudske prakse je da ovakva veštačenja mogu da budu jedino osnov za pokretanje postupka za ponavljanje krivičnog postupka po osnovu novih činjenica i novih dokaza.¹⁸

Međutim, bez obzira što ne postoje formalne, normativne, pretpostavke za korišćenje ovakvog veštačenja u krivičnom postupku, izgleda da ga praksa ne ostavlja u potpunosti van krivične procedure i bez ikakvog značaja. Naime, branioci uz žalbu redovno prilažu i sporni nalaz i mišljenje, a drugostepeni sud u ovakvoj situaciji sasvim izvesno daje značaj ovakvom nalazu, ali postupa različito. Najčešće ukida prvostepenu presudu, pri čemu se prvostepenom sudu nalaže da zatraži mišljenje drugog veštaka, obzirom da postoje protivurečnosti, nedostaci ili osnovana sumnja u dati nalaz i mišljenje, koji se ne mogu otkloniti ponovnim saslušanjem veštaka¹⁹, ili čak nalaže prvostepenom sudu da u ponovnom postupku ima u vidu i ovako pribavljen nalaz i mišljenje, što bi trebalo da znači da je prvostepeni sud dužan da u glavnom postupku pozove i stručnog konsultanta branioca, koga u dal-

¹⁷ "Ne može se prihvatiti kao dokaz veštačenje koje je pročitano na pretresu, a koje je sudu dostavio branilac optuženog, jer veštaci nisu određeni naredbom suda, niti su upozoreni na svoje dužnosti, niti su položili zakletvu. zakonom predviđeni uslovi da ekspertiza Instituta saobraćajnog fakulteta predstavlja nalaz i mišljenje veštaka nisu ispunjeni, jer sud nije pismenom naredbom veštačenje poverio ovom Institutu, a samim tim nije odredio u pogledu kojih činjenica veštačenje treba obaviti, autori ekspertize nisu razgledali predmet veštačenja (tahograf izvađen iz kamiona), niti su ispunjeni ostali uslovi predviđeni članom 117. ZKP, odnosno veštaci nisu upozoreni na svoje dužnosti, niti su položili zakletvu." Rešenje VSS Kž. 2253/05 od 30. 01. 2006. i presuda Okružnog suda u Zrenjaninu K. 89/05 od 19. 09. 2005.)

¹⁸"Nalaz mišljenje stručne ustanove pribavljen bez primene čl. 242. ZKP može biti osnov - za pokretanje postupka za ponavljanje krivičnog postupka po osnovu iz č. 404. st. 1. t. 4. ZKP." Stav zauzet na savetovanju krivičnih odeljenja Saveznog suda, Republičkih i Pokrajinskih Vrhovnih sudova i Vrhovnog Vojnog suda u Beogradu 27. 12. 1991.

¹⁹Primeri radi: Odluka Vrhovnog suda Srbije Kž. I 1079/94 u vezi sa odlukom Okružnog suda u Kragujevcu, K 80/93.

jem postupku može da tretira jedino kao veštaka.²⁰ Ovako pribavljenom nalazu i mišljenju veštaka sudska praksa nekada daje karakter prigovora na osnovni nalaz i mišljenje, o kome treba da se izjasni veštak koji je vršio "osnovno" veštačenje.²¹

Sasvim opravdano se postavlja pitanje, da li je prihvatljivo da stranke u sudski postupak posrednim putem uvode kao veštake i svoje "stručne konsultante" (treba napomenuti i to da ZKP o stručnim licima govori samo u istrazi) bez odgovarajuće zakonske formulacije.

Zakonodavac inače nije precizirao procesni položaj stručnog lica, niti je izričito odredio fond procesnih prava i obaveza koje sobom nosi obavljanje ovakve delatnosti u krivičnoj proceduri. Nesumnjivo je da bi normativno detaljnije regulisana procesna pozicija stručnih lica omogućila da učešće ovih lica ostavi jasnije tragove u krivičnim spisima, ali je izvesno da bi se istovremeno formalizovala njegova komunikacija sa drugim subjektima u krivičnoj proceduri, što je u znatnoj meri u suprotnosti sa prirodom ove aktivnosti i ciljevima njenog normiranja. Međutim, kako je opravdano pretpostaviti da je konsultovanje sa stručnjacima i van sprovođenja istražnih radnji mnogo češće nego što se može zaključiti na osnovu sudskih spisa i statističkih podataka, postavlja se pitanje da li se ovaj prigovor može uvažiti i kada je reč o detaljnijem procesnom regulisanju odgovornosti stručnog lica za pomoć pruženu u utvrđivanju činjeničnog stanja. Gruba nekompetentnost i nesnalazjenje, kao i opasnost od mogućeg davanja lažnih objašnjenja čine stručno lice odgovornim za kvalitet utvrđivanja činjeničnog stanja, odnosno i za konačni ishod postupka. U tom smislu je opravdan zahtev da se odgovornost ovih lica za pomoć datu organima krivičnog postupka posebno reguliše. Time se ne bi dodatno normativno opteretila, suzila i formalizovala delatnost ovih subjekata, ali bi se i procesno zahtevalo oprezno i odgovorno delanje u delikatnim uslovima utvrđivanja činjeničnog stanja u krivičnom postupku.

²⁰U tom smislu: Odluka Vrhovnog suda Srbije Kž. I. 1176/97 od 22.1.1998.

²¹"Kada je u toku postupka izvršeno veštačenje od strane MUPa Srbije, a na njihov nalaz i mišljenje okrivljeni podnese sudu stručno mišljenje stalnog sudskog veštaka iz Beograda, tada je sud to mogao smatrati kao prigovor na osnovni nalaz i mišljenje i pozvati veštake MUPa Srbije da se izjasne o prigovorima, a u smislu odredbe čl. 114. ZKP." Rešenje Okružnog suda u Čačku, Kž. 339/02 od 22. januara 2003. godine.

5. PRINCIP KONTRADIKTORNOSTI I SUDSKA VEŠTAČENJA

Zakonik o krivičnom postupku zastupa klasičan princip nekontradiktornosti sudskih veštačenja, u okviru koga se od veštaka, koga određuje isključivo sud, zahteva nepristrasnost, i stručno-naučno utemeljeno postupanje, i u procesnom izvođenju potpuna nezavisnost u odnosu na stranke²², za razliku od principa kontradiktornosti sudskih veštačenja, koji strankama omogućava da angažuju svog veštaka.²³ Postojeće norme ne predviđaju nikakav izuzetak od principa nekontradiktornosti i potpuno isključuju mogućnost da svaka stranka poziva "svog" veštaka, a praksa ipak sve češće, već deceniju ili dve unazad, uvodi u postupak tzv. "privatna" veštačenja.

Relativno dug vremenski period u kome opstaju, međusobno neusklađiva, i postojeća normativna rešenja veštačenja i nova praksa, ukazuju na ozbiljnost problema. Pitanje u praksi povremeno već prisutnog "stručnog konsultanta kao veštaka", odnosno pitanje "privatnih" veštačenja, nužno je rešiti ili razmatranjem eventualnog normiranja mogućnosti da i stranke, pod restriktivno definisanim uslovima, dobiju pravo na izbor veštaka sa liste stalnih sudskih veštaka, ili potpuno novim načinom organizovanja poslova sudskih veštačenja.

Ne plediramo za rešenje kojim bi se dokazni postupak pretvorio u "bitku veštaka", mada je izvesno da dosledna nekontradiktornost sudskih veštačenja u određenoj meri dovodi u pitanje i opšti princip kontradiktornosti

²² Vidi: Vodinelić V: Krivično-procesni principi veštačenja, *Naša zakonitost*, 4/82.

²³ Zapravo, dosledna i čista (ne)kontradiktornost veštačenja jeste retkost u savremenim sistemima krivične procedure. Tako je u angloameričkom pravu pravilo kontradiktorno veštačenje, uz posebno normiranu mogućnost da sud nezavisno od stranaka u postupku pozove veštaka, s tim što se naglašava da ova opcija ni na koji način ne ograničava pravo stranaka da pozovu veštaka po svom sopstvenom izboru. US Federal rules of evidence, 1997, Rule 706. Court Appointed Experts. O diskusiji u vezi primedbi na ovo rešenje u smislu uvođenja "neutralnog", isključivo od strane suda pozvanog, veštaka, što bi bilo pogodnije rešenje od "konfrontacije veštaka" pozvanih od strane stranka, vidi: Robertson B, Vignaux G. A (1995): *Interpreting Evidence, Evaluating Forensic Science in the Courtroom*, Chichester, New York, Brisbane, Singapore: Wiley, str. 212; Scheb J. M., Scheb J.M II (2002): *Criminal Law and Procedure*, Stamford: Wadsworth/Thompson Learning, str. 522. Izvesna odstupanja od principa nekontradiktornosti sudskih veštačenja poznaje i nemačko krivično procesno pravo. Loewe-Rosenberg (1985): *Grosskommentar*, 24. Aufl. 3. Lieferung, Berlin: C. H. Beck, str. 49

(raspravnosti) u sudskom postupku. Posmatrano sa aspekta efikasnosti krivične procedure ovakvom predlogu bi se mogao uputiti prigovor da kontradiktornost krivične procedure u krajnjoj liniji može da ima za posledicu duže trajanje postupka, odnosno smanjivanje njegove efikasnosti. U ovoj situaciji je, međutim, od prevashodnog značaja činjenica da procesno je regulisan sukob mišljenja i različitih stavova pre svega u interesu kvaliteta, kako samog izvođenja veštačenja, tako ocene njegove dokazne vrednosti, koja i dalje ostaje ostaje isključiva ingerencija suda. Hipotetično odugovlačenje postupka može se kontrolisati jasno regulisanim pravima i obavezama i rokovima za postupanje svih učesnika u postupku.

U traganju za optimalnim rešenjem ovog pitanja u našim uslovima, pažnje vrednim pokazuje se i razmatranje rešenja sadržanog u nemačkom zakonu o krivičnom postupku. U skladu sa odredbama § 73.(I) StPO,²⁴ izbor veštaka vrši sudija, bez obaveze da udovolji predlozima stranaka. Međutim, §245.(II) StPO omogućuje da se na glavnoj raspravi pojave i veštaci koji su pozvani od strane okrivljenog, odnosno tužioca, obzirom na pravo okrivljenog (§220.(I) StPO) da na glavnom pretresu neposredno pozove lica koja je predsedavajući u sudskom veću odbio da pozove, kao i na isto pravo tužioca (§214 (III) StPO).²⁵ Saslušanje veštaka, koje su predložili tužilac i okrivljeni, uslovljeno je prethodnim stavljanjem predloga da se ovaj dokaz izvede. Jedino ukoliko samo izvođenje dokaza nije dozvoljeno, predlog će biti odbijen. U drugim slučajevima §245.(II) StPO predviđa da do odbijanja predloga može doći ukoliko su činjenice, čije se utvrđivanje predlaže, već dokazane ili su opštepoznate, zatim ukoliko između činjenica, koje na taj način treba utvrditi, i predmeta presuđivanja ne postoji veza, kao i kada se radi o dokaznim sredstvima koja su u tom smislu nepodobna, ili je predlog dat u cilju odugovlačenja postupka. Pri tome je posebno naglašena potreba efikasnog odvijanja postupka, odnosno, eventualna mogućnost odugovlačenja postupka je kontrolisana, stavom da je neposredno pozvanje veštaka u skladu sa §220.(II) StPO, dozvoljeno pod uslovom da je veštak u mogućnosti da svoj nalaz i mišljenje iznese neposredno na glavnom pretresu, na osnovu materija-

²⁴ Strafprozessordnung, 34. Auflage, Beck-Texte im dtv, Muenchen, 2002. str. 19, 86, 87, 94.

²⁵Vidi: Jessnitzer K. (1980): op. cit. str. 125; Roxin K 81987):. op. cit. str. 173; Alsbere, Nuesse, Meyer (1983): op. cit. str. 816.

la sa glavnog pretresa, dakle, bez određivanja posebnog vremena za pripremanje veštačenja i za samo izvođenje veštačenja.²⁶

Pri tome treba imati u vidu da § 161a StPO predviđa obavezu svedoka i veštaka da se u istrazi odazovu pozivu tužioca (ali ne i policije) da daju svoj iskaz, odnosno nalaz i mišljenje. Mogućnost da tužilac odredi veštačenje odgovara tužilačkom konceptu istrage, za koji se već duže vreme pledira i u domaćoj stručnoj javnosti²⁷, i doprinosi efikasnosti krivične procedure. U praksi to znači da veštaka najčešće određuje tužilaštvo, jer iako sud ima pravo da u toku glavnog pretresa pozove nove veštake, zbog uštede vremena to se retko dešava.²⁸

6. OCENA NALAZA I MIŠLJENJA VEŠTAKA

Imajući u vidu delikatnost činjeničnog materijala koji treba utvrditi veštačenjem, kao i tendenciju sudske prakse da nekritički pristupa oceni nalaza i mišljenja veštaka, posebno značajno jeste pitanja ocene nalaza i mišljenja veštaka, odnosno u kojoj meri postojeća procedura stvara optimalne uslove za ocenu ovog dokaza, ili određenim rešenjima ili nedorečenošću otežava ovaj delikatan zadatak suda. Naime, istraživanja sudske prakse pokazuju da se nalaz i mišljenje veštaka vrlo često neosnovano precenjuju, da se svi ostali dokazi upoređuju i cene u odnosu na ovaj dokaz, kao i to da je kritičnost stranaka prema iskazu veštaka simbolična.²⁹ Nema sumnje da se ovo stanje u pogledu ocene dokaza veštačenjem odražava i na efikasnost krivičnog postupka.

Razloga za takvo stanje ima više, a jedan od najkrupnijih jeste i sama kompleksnost ocene dokaza, koju nije moguće detaljno normativno uobličiti, ali to su i neka pitanja veštačenja o kojima je bilo reči u

²⁶Loewe-Rosenberg (1985): *Grosskommentar*, 24. Aufl. 3. Lieferung, Berlin: C.H. Beck, str. 49.

²⁷Bejatović S (2006): *Tužilačko-policijski koncept istrage (razlozi normiranja i očekivanja)*; Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u njihovoj primeni, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 292-319.

²⁸Pragmatičnost ovog rešenja prati i kritika da faktički obesažuje pravo suda da odredi veštačenje i imenuje veštake i tako obezbedi neutralnost veštačenja, i dovodi u pitanje shvatanje da je veštak kao pomoćnik suda a ne pomoćnik tužioca. Kuehne H. H. (2003): *Strafprozessrecht, Eine systematische Darstellung des deutschen und europaischen Strafverfahrensrechts*, Heidelberg: C. F. Mueller Verlag, str. 441.

²⁹Vidi: Soković S (1997): *Veštačenje kao dokaz u krivičnom postupku*, Kragujevac: Institut za pravne i društvene nauke, str. 244 i dalje.

prethodnim izlaganjima, pre svega neizgrađenost procesnih mehanizama za izbor veštaka adekvatnog stručnog profila. Nekritičnost prema nalazu i mišljenju veštaka jeste i posledica odstupanja od načela neposredne ocene dokaza, kao i nedovoljne kontradiktornosti, što sud u vezi ovog dokaza stavlja u poziciju "uzmi ili ostavi".

U krivičnom postupku svaki dokaz se ceni pojedinačno i u vezi sa drugim dokazima, s tim što je ocena nalaza i mišljenja veštaka nešto složenija. Kao i kod svakog drugog dokaza, i u slučaju veštačenja, potrebno je oceniti njegovu verodostojnost i pouzdanosti, a zatim i dokaznu vrednost obzirom na konkretnu dokaznu situaciju. Ocena dokazne vrednosti uključuje problematiku kategoričnog (bezuslovnog i jednoznačnog, ali i uslovnog, alternativnog, itd) i verovatnog zaključka veštaka i analizu njihovog značenja u konkretnoj dokaznoj situaciji.³⁰

Ocena verodostojnosti i pouzdanosti ovog dokaza jeste prilično kompleksna i obuhvata, pored ocene procesne validnosti, i ocenu kvalifikovanosti, kompetentnosti i objektivnosti veštaka, zatim ocenu ekspertiznog materijala i ocenu objekata veštačenja, kao i ocenu naučne zasnovanosti datog nalaza i mišljenja.

U našim uslovima izbor veštaka sa liste stalnih sudskih veštaka rešava i pitanje kvalifikovanosti i kompetentnosti veštaka, jer sudska praksa pokazuje da su slučajevi u kojima je, u težnji za obezbeđivanjem stručnog profila najadekvatnijeg konkretnoj spornoj situaciji, veštak određen van liste stalnih sudskih veštaka, izuzetno retki. Objektivnost nalaza i mišljenja uglavnom se vezuje za nepostojanje zahteva za izuzeće veštaka. Međutim, obzirom da je mogućnost izuzeća veštaka ustanovljena da bi se procesnim putem izbegla moguća lična neobjektivnost veštaka, to nepostojanje zahteva za izuzeće veštaka predstavlja deo ocene procesne valjanosti a ne ocenu objektivnosti nalaza i mišljenja, koja se odnosi na objektivnost u primeni pravila struke na konkretne predmete veštačenja, a ne na objektivnosti u odnosu na stranke u postupku.³¹ O tome koliko je lista stalnih sudskih

³⁰ Vodinečić V 81985): *Kriminalistika, otkrivanje i dokazivanje*, II tom, Skopje, 1985. str. 817. i dalje.

³¹ "Ako sud ne da razloge od kakvog značaja je prigovor optuženog (postojanje ranijeg spora između veštaka i optuženog) na ličnost veštaka, učinjena je povreda odredaba krivičnog postupka. Presuda Vrhovnog suda Srbije, Kž. 1973/2004. od 26. 01. 2006.

veštaka pouzdan kriterijum kvalifikovanosti i kompetentnosti bilo je reči u prethodnom izlaganju.

Ocena ekspertiznog materijala i objekata veštačenja uključuje proveru originalnosti, pogodnosti i potpunosti objekata veštačenja i ukupnog ekspertiznog materijala, i predstavlja segment ocene kome se poklanja neznatna pažnja za razliku od, primera radi, angloameričkog prava koje vrlo rigorozno pristupa ovom zahtevu.³² Potrebno je proveriti autentičnost objekata ekspertize, utvrditi da li su kao obeležja relevantna za ispitivanje uzeta isključivo ona koja su nastala izvršenjem krivičnog dela, a ne i ona do kojih je došlo prilikom transporta, čuvanja ili prilikom samog ispitivanja.³³ U suštini, ovu fazu provere i ocene nije moguće na adekvatan način provesti ukoliko u naredbi o veštačenju nema podataka o konkretnim zadacima za veštaka, kao i tome koji i kakvi objekti se stavljaju na raspolaganje radi potrebnog veštačenja. Činjenica da je u našoj sudskoj praksi takva naredba o veštačenju prava retkost, utiče i na kvalitet ocene ekspertiznog materijala i objekata veštačenja.

Kada se radi o oceni naučne zasnovanosti veštakovog nalaza i mišljenja treba imati u vidu da svaka stručna interpretacija određenih aspekta spornog krivičnog događaja za sud nema kvalitet utvrđenosti relevantnih činjenica. Logika krivične procedure jeste takva da u se u utvrđivanju spornog činjeničnog stanja priznaju samo dokazi, što znači da izvođenje veštačenja isključuje teorijske generalizacije, proizvoljna tumačenja i primenu neproverenih doktrinarnih stavova. Iz tih razloga razmatranje naučne zasnovanosti datog nalaza i mišljenja za sud predstavlja izuzetno delikatan zadatak, a uvođenje izraženijih elemenata kontradiktornosti omogućava sudu da kroz sučeljavanje različitih mišljenja veštaka sa više argumenata ceni naučnu zasnovanost datog nalaza i mišljenja. U praksi se ocena naučne zasnovanosti veštakovog zaključka najčešće poistovećuje sa ocenom kvalifikovanosti i kompetentnosti i rešava se na isti način, određivanjem za veštaka lica sa liste stalnih sudskih veštaka.

³² Robertson B., Vignaux G. A (1995): op. cit. str. 154.

³³ 2 Strankama se mora omogućiti da se upoznaju, ne samo sa konačnim rezultatom veštačenja, već i sa celokupnim materijalom na kome se veštačenje zasniva". Vrhovni sud Hrvatske, I Kž. 157/82 od 19. 05. 1982.

Nakon ovako provedene ocene datog nalaza i mišljenja sledi njegova ocena u vezi sa drugim dokazima. Međutim, očito je da sud iz mnogo razloga nije u situaciji da pravilno ceni zaključak veštaka posmatran izolovano, zbog čega u fazi procenjivanja uklopljenosti sa ostalim raspoloživim dokaznim materijalom dolazi njegovog nekritičkog prihvatanja i precenjivanja u odnosu na druge dokaze.

7. RAZGRANIČENJE KOMPETENCIJA SUDA I KOMPETENCIJA VEŠTAKA

Sa problematikom ocena nalaza i mišljenja veštaka vrlo je blisko povezano i pitanje razgraničenja kompetencija suda i veštaka, jer ovaj sukob najčešće znatno otežava i ocenu dokaza veštačenjem, nekad proizvodi odugovlačenja postupka i dobijanje ekspertskog zaključka koji ne rešava ključna sporna pitanja relevantnog činjeničnog stanja.

Poziciju veštaka u krivičnom postupku određuje njegova stručnost i procesni status, koji nalaže konkretan način i obim primene stručnih znanja, zbog čega se može govoriti o naučnoj i o procesnoj kompetenciji veštaka. Radi veće efikasnosti krivične procedure potrebno je da postoje adekvatni normativni uslovi za ostvarenje i procesne i naučne kompetencije veštaka.

Procesnu kompetenciju veštaka opredeljuju prava i obaveze koje proizilaze iz zakonskih odredbi o veštačenju, pa je i prekoračenje procesnih kompetencija lako utvrditi. U praksi se to najčešće dešava kada veštak samostalno prikuplja materijal za ekspertizu, dopunjuje ga novim podacima ili svoje ispitivanje proširuje na materijal koji nije procesno fiksiran, menja opseg veštačenja i proširuje ili sužava krug postavljenih pitanja. Potpunom i jasnom naredbom o veštačenju, doslednim poštovanjem rokova, prava i obaveza u pogledu naložene ekspertize, procesne kompetencije veštaka zadržavaju se u funkciji efikasnosti krivičnog postupka.

Naučna kompetencija veštaka se zasniva na njegovoj stručnoj osposobljenosti i iskustvu u određenoj oblasti. Problemi u vezi konkretne oblasti veštakove naučne kompetencije mogu da nastanu, bilo zbog toga što sud nije adekvatno odredio potreban profil stručnosti obzirom na sporno činjenično stanje ili zbog nedostatka stručne osposobljenosti i potrebnog iskustva određenog veštaka, ili zato što veštak

prelazi okvire svoje specijalnosti i zalazi u druge, najčešće srodne i granične oblasti ili pak prelazi u oblast pravnih pitanja, dakle u nadležnost suda. Neki od ovih problema rešavaju se relativno jednostavno, ali na štetu efikasnog odvijanja postupka, određivanjem novog veštaka adekvatne stručnosti, ili određivanjem novog veštačenja iz druge oblasti, dok razgraničenje pravnih pitanja, dakle nadležnosti suda, i činjeničnih pitanja koja spadaju u nadležnost veštaka, može da bude prilično komplikovano.

Najkraće rečeno, činjenično pitanje jeste pitanje da li postoji i da li je pravilno utvrđena neka činjenica iz stvarnog života, koja treba da odgovara određenom pojmu iz pravne norme, a pravno pitanje se odnosi na to da li tako utvrđena činjenica odgovara tom apstraktnom pojmu iz pravne norme.³⁴ Problem sukoba kompetencija nastaje kada veštak smatra da su izvesni pojmovi sadržani u pravnoj normi po svojoj prirodi činjenični a ne pravni, ili kada organ krivičnog postupka od veštaka zahteva da se izjasni i o pitanjima pravne prirode, što za ishod najčešće ima dodatni protok vremena i dobijanje neupotrebljivog nalaza i mišljenja, odnosno neefektivno odugovlačenje postupka. U tom kontekstu najčešća sporna pitanja jesu ocena o vrsti nasilne smrti, utvrđivanje stepena telesne povrede, utvrđivanje uzročne veze, ocena uračunljivosti, dozvoljenost i značenje izjašnjavanja veštaka o narušavanju pravila, instrukcija ili drugih uputstava u kojima tehničko pravilo ima karakter pravne norme. Radi dobijanja kvalitetnog nalaza i mišljenja potrebno je da i sud i veštaci, poznaju svoje konkretne kompetencije i da postupaju u njihovim okvirima.

Tako ocena o vrsti nasilne smrti jeste pravno a ne činjenično pitanje. Sa aspekta sudske medicine jedna nasilna smrt je uvek jednaka, na primer prouzrokovana vatrenim oružjem, dok njena krivično-pravna kvalifikacija (a time i položaj okrivljenog) može da bude različita: kvalifikovano ubistvo, "obično" ubistvo, ubistvo na mah, ekces nužne odbrane, nehatno ubistvo... Pojmovi "podmukao način", "niska pobuda", "nemoćna osoba", "napad", "odbijanje napada" spadaju u domen pravnih pitanja.³⁵

³⁴ Vidi: Grubiša M (1980).: *Činjenično stanje u krivičnom postupku*, Zagreb: Informator, str. 149.

³⁵ Činjenično pitanje jeste da li je optuženi ubio oštećenog na spavanju, a pravno pitanje je da li je takav način podmukao. Činjenično pitanje je da li je optuženi ubio svoju

Neka istraživanja pokazuju da su u slučaju sudskomedicinskih veštačenja telesnih povreda, kvalifikacije vrlo često pogrešne, kako obzirom na težinu povrede ili tako i u odnosu na upotrebljen termin. *Utvrđivanje stepena telesne povrede (teška, laka)* jeste pravno pitanje a zadatak veštaka sudsko medicinske struke jeste da konstatuje sve postojeće povrede u smislu njihovog medicinsko-tehničkog karaktera, dok u nadležnosti suda ostaje da na osnovu toga zaključi o kakvoj se povredi radi u smislu odgovarajućih normu krivičnog zakona. Tako lekari često daju pogrešnu interpretaciju zakonskog kriterijuma o važnom delu tela ili važnom organu, ne vodeći računa da za tešku telesnu povredu nije dovoljno da bude povređen važan deo tela ili važan organ, nego i to da taj deo tela bude zaista teško povređen.³⁶ Bitan razlog pogrešnih kvalifikacija telesnih povreda jeste i sukob medicinskog načela: in dubio pro terapia fortiore i pravnog načela: in dubio pro reo. Sklonost da se a priori neka povreda označi kao teška, radi preventiranja i stavljanja pod kontrolu mogućih komplikacija, jeste delom rezultat načina razmišljanja lekara i medicinskih pravila u sprovođenju terapije. Dok medicina u slučaju sumnje "proširuje" dijagnozu, a posebno terapiju, pravo u slučaju sumnje svoje kvalifikacije redukuje.³⁷

Utvrđivanje uzročne veze može da bude predmet sukoba kompetencija veštaka i suda obzirom na razliku između krivično-pravne kauzalnosti i kauzalnosti u filozofsko - gnoseološko smislu, odnosno uzročnosti u smislu konkretne nauke koja se primenjuje u veštačenju. Krivično-pravna kauzalnost jeste ograničena na samo na delatnost čoveka, proteže se samo u granicama prouzrokovane posledice predviđene u zakonskom opisu krivičnog dela i uvek se odnosi na objektivni tok događaja i ne

ljubavnicu da bi joj se osvetio zato što ga je napustila, a pravno pitanje jeste da li takav motiv predstavlja nisku pobudu. Grubiša M (1980): Op. cit. str. 150.

³⁶ U pregledanih 1000 slučajeva sudsko-medicinskih veštačenja telesnih povreda u 336 (ili 34%) kvalifikacije povreda su bile pogrešne, i to 22,7% pogrešne obzirom na težinu povrede i 11,3% pogrešne obzirom na upotrebljen termin. Najveći broj pogrešno kvalifikovanih povreda jeste na glavi, bez obzira o kakvoj vrsti povrede se radi. Zečević D (1986): O pogrešnim kvalifikacijama telesnih povreda. *Vještak*, 1/86, str. 86.

³⁷ "Protivurečnosti i nejasnoće u mišljenju veštaka, u kome se navodi da se u trenutku nanošenja povrede radi o teškoj telesnoj povredi, a u trenutku završenog lečenja da se radi o lakoj telesnoj povredi, ne mogu se otkloniti ponovnim saslušanjem istog veštaka" Presuda Okružnog suda u Valjevu, Kž. 314/2 od 05. 09. 2002.

treba je mešati sa pitanjem krivice. Veštačenjem se utvrđuje najčešće samo jedan segment traženog uzročnog odnosa, koji je uglavnom nedovoljan za ocenu pravne uzročnosti.

Uračunljivost, koja se vrlo često dovodi u pitanje u toku krivične procedure, jeste pravni pojam sa bitnim medicinsko-psihijatrijskim komponentama. *Utvrđivanje neuračunljivosti i bitno smanjene uračunljivosti* jeste pravno pitanje za koje je odgovoran sud, ali je njegova odluka moguća samo na osnovu odgovarajućeg veštačenja. Potrebno je, pre svega, kumulativno konstatovati određena biološka i određena psihološka stanja u odnosu na konkretno krivično delo, a potom izvršiti njihovo normativno vrednovanje. U tom smislu veštak treba da utvrdi da li se okrivljeni u vreme izvršenja krivičnog dela nalazio u nekom od biopatoloških stanja opisanih u odgovarajućoj odredbi Krivičnog zakona (stanje duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, ili zaostalosti u duševnom razvoju) kako je to stanje delovalo na njegovu sposobnost shvatanja značenja dela u upravljanje sopstvenim postupcima (da li u odnosu na delo postoji odsustvo moći rasuđivanja i odsustvo moći odlučivanja), kao i to da li je opasan po okolinu zbog mogućnosti da ponovi delo, zbog eventualne primene mera bezbednosti. Na temelju tako datog nalaza i mišljenja sud odlučuje o uračunljivosti, odnosno neuračunljivosti.

Dozvoljenost i značenje izjašnjavanja veštaka o narušavanju specijalnih pravila, instrukcija ili drugih uputstava u kojima tehničko pravilo ima karakter pravne norme, može da bude sporno, obzirom na generalni stav da zaključak o protivpravnosti određenog ponašanja spada u nadležnost suda. Takva pitanja su najčešće sastavni deo većine saobraćajno-tehničkih veštačenja, veštačenja iz oblasti građevinarstva, mašinske tehnike, tehnologije, agrotehnike, požarne tehnike i slično. Nalaz veštaka da ponašanje određenih subjekata u relevantnoj situaciji odstupa od normiranih tehničkih pravila odnosi se na objektivnu stranu spornog ponašanja, na tehnički neispravne radnje i ponašanja, i ne može se izjednačiti sa protivpravnošću u krivičnopravnom smislu, niti se time određuje subjektivna strana krivičnog dela i ukazuje na postojanje krivičnog dela i na krivičnu odgovornost u celini.³⁸

³⁸ "Saobraćajni veštak treba da utvrdi pored ostalog, kojom brzinom se kretalo vozilo, ali ne i da daje mišljenje da li je ta brzina bila prilagođena jer je to pitanje u domenu pravne ocene suda." Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž. 1104/04 od 17. 05. 2004;

* * *

Nesporno je da veštačenja u krivičnoj proceduri imaju poseban značaj i da krucijalna pitanja dokaznog postupka najčešće nije moguće rešiti na drugi način osim veštačenjem. Takođe je evidentno da deo tih očekivanja konstantno ostaje neispunjen, jer se upravo veštačenja pojavljuju kao najčešći razlog dugotrajnosti i neefikasnosti krivične procedure, zbog čega je neophodno u okvirima mera potrebnih radi povećanja efikasnosti krivičnog postupka, posebno razmatrati i procesna i opšteorganizaciona pitanja veštačenja. Mogućnosti određenih naučnih oblasti ostaju neiskorišćene u utvrđivanju relevantnog spornog činjeničnog stanja u krivičnom postupku zbog neodgovarajućeg kriterijuma za procenu potrebne stručnosti veštaka, loše organizacije poslova sudskih veštačenja, usled neaktivnosti nadležnih subjekata u pripremanju i rukovođenju veštačenjem, manjkavosti određenih procesnih rešenja ili nepostojanja odgovarajućih procesnih mogućnosti. Opstajanje nove prakse privatnih veštačenja uprkos nepostojanju normativnih uslova za to, ukazuju na velike potrebu krivične procedure za efikasnijim veštačenjima. Temeljno preispitivanje organizacije sudskih veštačenja, počevši od uspostavljanja posebne forenzičke edukacije i kontrole rada veštaka, preko reforme Zakona o uslovima za obavljanje poslova veštačenja, do uspostavljanja potrebnih institucionalnih okvira, uskladilo bi potrebe i očekivanja krivične procedure i mogućnosti savremene nauke. U procesnom smislu potrebno je stvaranjem uslova za neposrednu ocenu ovog dokaza uz jačanje elemenata kontradiktornosti u razmatranju sprovedenog veštačenja i datog nalaza i mišljenja, uporedo sa jasno definisanim (i poštovanim) pravima i obavezama i rokovima, obezbediti optimalne uslove za pouzdanu ocenu i dokazno vrednovanje ekspertskog zaključka u razumnom, i za efikasan postupak prihvatljivom, vremenu.

Pri tome treba imati u vidu da savremeni kriminalitet značajno "podržan" globalizacijskim tokovima zahteva efikasnu saradnju organa nacionalnih pravosudnih sistema, a ova saradnja temelji se ne samo na formalnoj harmonizaciji prava, nego i na standardizaciji dokaznih radnji koja treba

"Sud može da ne prihvati mišljenje saobraćajnih veštaka da je do saobraćajne nezgode došlo zbog ponašanja pešakinje, jer se radi o pravnom pitanju, a u drugim delovima mišljenje o načinu kretanja okrivljenog vozača prihvati." Presuda Okružnog suda u Beogradu, Kž. 1760/04 od 08. 07. 2004.

da obezbedi visok kvalitet i mogućnost da se na pouzdan način koriste i dokazi pribavljeni u različitim nacionalnim sudskim procedurama.

REFERENCE

- (1) BEJATOVIĆ, S. (2006) *Tužilačko-policijski koncept istrage (razlozi normiranja i očekivanja)*; Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u njihovoj primeni, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 292-319.
- (2) GRUBIŠA, M. (1980) *Činjenično stanje u krivičnom postupku*, Zagreb: Informator.
- (3) JESSNITZER, K. (1980) *Der gerichtliche Sachverständige*, Muenchen: C. H. Beck.
- (4) KOSTIĆ, M. (1996) *Homo negans ili čovek nasuprot*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (5) LOEWE-ROSENBERG (1985) *Grosskommentar*, 24. Aufl. 3. Lieferung, Berlin: C.H. Beck.
- (6) MEYER (1983) *Der Beweisantrag im Strafverfahren*, Muenchen: Carl Heymanns Verlag KG.
- (7) MILOŠEVIĆ, M. (1996) *Stručna lica u krivičnom postupku*, Beograd: Policijska Akademija, str. 206.
- (8) NIKLISCH, F. (1983) *Der technische Sachverständige in Prozess*, Wuerzburg.
- (9) ROBERTSON, B. & VIGNAUX, G. A. (1995) *Interpreting Evidence, Evaluating Forensic Science in the Courtroom*, Chichester, New York, Brisbane, Singapore: Wiley.
- (10) ROXIN, K. (1987) *Strafverfahrensrecht*, Muenchen: C. H. Beck.
- (11) SCHEB, J. M. & SCHEB, J.M II (2002) *Criminal Law and Procedure*, Stanford: Wadsworth/Thompson Learning.
- (12) SCHLUECHTER, E. (1980) *Das Strafverfahren*, Muenchen: Carl Heymanns Verlag KG.
- (13) SOKOVIĆ, S. (1994) Lista stalnih sudskih veštaka kao oblik kontrole stručnih kompetencija veštaka. *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 3:78-91
- (14) SOKOVIĆ, S. (1997) *Veštačenje kao dokaz u krivičnom postupku*, Kragujevac: Institut za pravne i društvene nauke, str. 244 i dalje.

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – S. Soković
„Veštačenje u krivičnom postupku: nova praksa u starim normativnim
okvirima i drugi problemi”, (str. 29-54)*

- (15) SOKOVIĆ, S. (1997) Veštačenje u krivičnom postupku - de lege ferenda, *Pravo, teorija i praksa*, Novi Sad, 8/97; стр. 33-46;
- (16) STRAFPROZESSORDNUNG (2002) 34. Auflage, Beck-Texte im dtv, Muenchen, pp. 19, 86, 87, 94.
- (17) VODINELIĆ, V. (1982) Krivično-procesni principi veštačenja, *Naša zakonitost*, 4: 27-35.
- (18) VODINELIĆ, V. (1985) *Kriminalistika, otkrivanje i dokazivanje*, II tom, Skopje.

EXPERT EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: THE NEW PRACTICE WITHIN THE OLD NORMATIVE FRAMEWORKS AND OTHER PROBLEMS

Actual problems of expert evidence in criminal proceedings show that contribution of this, almost regular part of criminal procedure, "a dominant evidence, an evidence that is always much expected of" to the effective and reliable results of criminal proceedings is greatly obstructed by a discordance of contemporary demands, new practice and old normative frameworks. A need for expert evidence in court proceedings arises when court lacks in necessary expert knowledge needed for establishing all relevant facts and rendering a final decision; therefore it summons a forensic expert to establish needed facts by applying his/her expert knowledge. In such circumstances a court with its formal procedural authority to bring the court's decision but without necessary expert-specialized knowledge and forensic expert with needed expert knowledge and real possibility to determine essentially a court decision but without formal competences to bring decisions in criminal matters are brought face to face. Legal regulation of expert evidence should enable that this evidence, most often "the evidence that makes a decision", maximally contributes to an effective and reliable establishing of relevant facts. However, the practice shows that precisely that evidence very often slows down, complicates and dilutes demonstrative process. It seems that legislative interventions aimed toward making a modern

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – S. Soković
„Veštačenje u krivičnom postupku: nova praksa u starim normativnim
okvirima i drugi problemi”, (str. 29-54)*

and effective criminal procedure, not so rare during the past decade, have evaded expert evidence issues.³⁹

Taking the proofs into consideration by expert evidence within a criminal procedure still points out many controversial matters justly presumed to affect essentially the quality of setting the controversial legally relevant facts as well as of unjustified delays in criminal proceedings. Some of these issues relate to irregularities in operating of criminal procedure agencies, while other concern a need to reconsider present solutions in the primary and supplement procedural legislature. For quite a long time, these issues have been observed as controversial⁴⁰ but still stay unsolved and untouched by (long-term) criminal legislature reform, in spite of producing lengthy and low-quality expert evidence. Meanwhile, there is arising and consolidating a "new" practice of so-called private expert evidence in criminal proceedings although incompatible into present normative framework.

*KEY WORDS: expert evidence / reform / the list of regular
forensic experts / competence of a forensic expert /
contradiction / "private" expert evidence*

³⁹Criminal Procedure Code of SR Yugoslavia, "Official Gazette" of Federal Republic of Yugoslavia, No. 70/2001, 68/2002; The Law on the changes and amendments to the Criminal Procedure Code, "Official Gazette" of The Republic of Serbia, No. 58/04, 85/05, 115/05, 49/07; The Criminal Procedure Code, "Official Gazette" of The Republic of Serbia, No. 46/06, 49/07.

⁴⁰ Soković S (1997): Veštačenje u krivičnom postupku - de lege ferenda (Expert Evidence in Criminal Procedure - de lege ferenda), *Pravo, teorija i praksa*, Novi Sad, 8, pp. 33-46.

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 55-82

Originalni naučni rad
UDK: 314.151.3-054.74
(=163.41)(497.113)"1991"
342.2(497.113)"1991/1993"
ID broj: 153798668

MASOVNO RASELJAVANJE I "PLANSKO" NASELJAVANJE STANOVNIŠTVA*

Milena Davidovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Razmatraju se migracije i neke promene u društvenoj i ekonomskoj strukturi, kao posledice nasilnog masovnog preseljenja i premeštanja stanovništva, izazvanih ratom 1991. godine, na području Baranje. Ideja o preseljenju naroda na tlu bivše Jugoslavije, počela je tu da se ostvaruje. Najpre se daje kratak pregled o naseljavanjima Baranje u njenoj skorijoj prošlosti. Nakon prikaza hronologije događaja od izbijanja rata - pokazano je kako se na tom području stvarala jedna nova politička i društveno-ekonomska zajednica sa pretenzijama na sticanje državnosti. Analizirana je i nova kolonizacija u Baranji kao bitan preduslov organizacije društveno-političkog života.

KLJUČNE REČI: masovno preseljenje / egzodus / naseljavanje / kriminal

1. UVODNE NAPOMENE

Ovaj prilog predstavlja deo rada na projektu Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, pod skupnim nazivom "Prevenција kriminala

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: davidovicmilena@hotmail.com

i socijalnih devijacija". U ovom delu Projekta analiziraju se i sistematizuju odlike i posledice prisilnog izbeglištva izazvanog ratovima od 1991. godine, na području bivše Jugoslavije, s ciljem da se ukaže na trajne posledice koje je ostavilo masovno prisilno raseljavanje stanovništva. Gledano u prostorno-geografskom smislu, projektna analiza obuhvata masovno raseljavanje stanovništva iz Kninske Krajine, sa Kosova i naseljavanja u Vojvodinu. Ovde ce biti reči o jednom takvom egzodusu stanovništva koji se odvijao u slavonsko-vojevodańskom regionu. Na primeru jedne u prostornom smislu, male oblasti na samom severu bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije - Baranje - trouglasto užlebljene na granicama sa Mađarskom i Hrvatskom, omeđene, pri tom, i obalama dvaju reka - ukazaćemo na neke od promena u društvenom životu te oblasti, prouzrokovane ratom u bivšoj Jugoslaviji 1991-1995. godine. Razmatraće se, pre svega, migracije stanovništva izazvane ovim ratom i neke promene u društvenoj i ekonomskoj strukturi kao posledice takvih preseljenja stanovništva.

Najpre ce biti dat kratak pregled o naseljavanjima Baranje u njenoj skorijoj prošlosti; potom ce, u najgrubljim crtama biti prikazana hronologija događaja sa tog područja počev od izbijanja rata iz 1991. godine, koja isključivo služi da - pokaže kako se na tom području stvarala jedna nova politička i društveno-ekonomska zajednica sa pretenzijama na sticanje državnosti - a ne za opis razvoja ratnih operacija ili odnosa snaga u tom ratu. Pored ukazivanja na suštinu organizovanja ekonomskog, društvenog i političkog načina života i borbe oko zauzimanja društvenih položaja i uloga na "oslobođenoj" teritoriji, biće reči i o novoj kolonizaciji u Baranji kao bitnom preduslovu organizacije društveno-političkog života u ovoj novostvorenoj zajednici.

Biće prikazana socijalna slika Baranje kao jedne male regije na području bivše Jugoslavije koja je među prvima bila zahvaćena ratnim vihorom iz 1991. godine, i kao takva, među prvima i "oslobođena". Nećemo ulaziti u objašnjenje uzroka o tome zašto je od samog početka rata baš na ovom prostoru došlo do masovnog iseljavanja stanovništva ili onoga što se može obeležiti kao "etničko čišćenje" stanovništva Baranje. Zanima nas - kako, nakon svih užasa takvog poduhvata "oslobađanja" jedne teritorije i njenog "čišćenja" od dojučerašnjih komšija, drugačijeg etničkog porekla, kako - dakle, izgleda - društveno-ekonomski i politički odnosno, svakodnevní život "oslobodilaca" tih teritorija, kao i kolonizovanih izbeglica na te prostore. Ono što je osnova analize jeste pokušaj da se, na jednom konkretnom primeru, ukaže

na tragediju nasilnog masovnog preseljenja i premeštanja stanovništva. Jedan od nesretnika koga je ova sudbina zadesila rekao je da se ne mogu ljudi premeštati "tek tako, kao kakve stvari u magacinu", ne sluteći da će mu novi šef države biti, upravo, bivši - magacioner. "Oslobađanjem" Baranje 1991. godine, to područje je postalo tlo zločina, nasilja i etničkog čišćenja, a ideja o preseljenju naroda na tlu bivše Jugoslavije počela je tu da se ostvaruje. Moralni, kao i niz drugih aspekata ovog fenomena ostaće, naravno, izvan okvira ove analize.

U hronologiji događaja vezanih za problem "oslobađanja" Baranje i sistematizacije načina na koji je organizovano konstituisanje nove vlasti i društveno-ekonomskog poretka, kao osnovni pisani izvor na koji se pozivamo, bila je analiza novinskih izveštaja u dnevnom listu *Borba* u trogodišnjem periodu od januara 1991. godine do decembra 1993. godine.

Sredinom 1991. godine, u "Biblioteci grada Beograda", u seriji "Srbija i jugoslovensko pitanje", pojavljuje se ponovljeno izdanje oveće knjige Stevana Mihaldžića štampane 1937. godine u Novom Sadu, pod naslovom *Baranja. Od najstarijih vremena do danas*, a posebna vrednost knjige je priložena istorijsko-etnografska mapa Baranje. Stevan Mihaldžić je u toj knjizi, hronološki posmatrao ratna, politička i ekonomska zbivanja u Baranji od prvih slovensko-vizantijskih pojava na tlu Panonije do Mirovne konferencije u Parizu 1919. godine, gde je bio zastupnik interesa Baranje, za koju je priliku, na zahtev srpske vlade, priredio skraćenu verziju ovog obimnog rukopisa, štampanu u Parizu kao *La Baranya. Les Serbes de Hongrie. Etudes historiques et economicues*. U svakom slučaju, reč je o jedinstvenoj i veoma značajnoj knjizi čija je obuhvatnost i objektivnost u pristupu kao i širina istorijskog preseka u analizi, presudno uticala da, na toj Konferenciji manji deo Baranje u kome je bio nastanjen deo srpskog življa bude pripojen Srbiji. Pogovor za ovo *reprint* izdanje iz 1991. godine, napisao je istoričar Dinko Davidov, i dao mu sledeći motto:

"Neustrašivim srpskim borcima za oslobođenje Baranje 1991. godine posvećujem ovaj skromni pogovor delu baranjskog prote Stevana Mihaldžića (1862-1941)". (podvukla M.D.)

Upravo će, dakle, ovo "oslobođenje" Baranje iz 1991. godine, biti predmet našeg razmatranja. Pošto su "oslobodioci" u ovom slučaju bili Srbi, to će u potonjim napomenama, nešto veća pažnja biti posvećena njihovom odnosu spram Baranje. Kao što je već rečeno, nastoja-

ćemo da prikazemo ne sam proces oslobađanja - već organizacije društveno-ekonomskog života na "oslobođenoj" teritoriji - onako kako to ovi "oslobodioci" čine, ne samo za sebe već i za druge. No, budući da je u istoriji Baranje već postojalo nekoliko njenih oslobađanja, najpre ćemo dati jedan kratak pregled naseljavanja ove oblasti u njenoj bližoj prošlosti.

2. O NASELJAVANJIMA BARANJE U PROŠLOSTI

Po završetku pomenute Mirovne konferencije iz 1919. godine, i povlačenju srpske vojske iz južne Mađarske, Uredbom od 28. aprila 1922. godine, Baranja je pripala Bačkoj, što je bilo "sasvim prirodno, po položaju Baranje, a osobito po njenom privrednom životu, koji u potpunoj meri odgovara privrednom životu Bačke, već i po kakvoći svojih proizvoda: žitarica, marve itd." (Mihaldžić, 1991: 417). Kasnije, pri podeli na banovine, kao deo Backe, Baranja je pripadala banovini Dunavskoj. Nakon završetka Drugog svetskog rata, određivanjem novih administrativnih granica među republikama unutar novostvorene Jugoslavije, Baranja je pripala Republici Hrvatskoj. Raspadom Jugoslavije i međunarodnim priznanjem i odvajanjem Hrvatske kao samostalne države iz bivše jugoslovenske zajednice, već na početku rata iz 1991. godine, počinju da se vode borbe za povratak Baranje pod srpsko okrilje.

Baranja je, dakle, izrazito plodna oblast u Panonskoj niziji, omeđena sa dve velike reke: Dunavom sa istočne i Dravom sa jugozapadne strane. Bivšoj Jugoslaviji je uvek pripadao manji, jugoistočni deo baranjske ravnice - 1.214 km², a severni i severnozapadni deo, dakle, onaj mnogo veći - oduvek je pripadao Mađarskoj. Kada je reč o broju stanovnika Baranje naravno, o onom njenom delu koji se nalazi na jugoslovenskoj teritoriji, zapaža se dosta ravnomeran rast stanovništva. Tako, po podacima koje daje Stevan Mihaldžić, a "po mađarskoj i našoj statistici" - za period od trideset godina koliko on navodi - ukupni rast stanovništva je bio dosta ujednačen: 1900. godine u Baranji je bilo 48.816 stanovnika; 1910 bilo ih je 50.858; 1920. godine 54.331, da bi 1930. godine taj broj opao na 52.843 stanovnika (Mihaldžić, 1991: 420-421). Karakteristično je da popisi stanovništva Jugoslavije iza Drugog svetskog rata ukazuju na dalje opadanje ukupnog broja stanovnika u Baranji. Tako se po popisu iz 1953. godine vidi da Baranja ima ukupno oko 51.000 stanovnika. Po rezultatima poslednjeg popisa stanovništva, onog iz 1991. godine, Baranja je, ponovo imala 54.000 stanovnika.

Smatra se da su Južni Sloveni došli u Baranju još u V i VI veku; tokom XV i XVI veka, posle Mohačke bitke i uspostavljanja turske administrativne uprave u Ugarskoj, nastalo je masovno doseljavanje Srba iz Srbije, a u XVIII i XIX veku zabeležena su najveća doseljavanja Mađara i Nemaca. No, u jugoslovenskom delu Baranje, i pored doseljavanja Mađara i Nemaca, Srbi i Hrvati su uvek ostajali u glavnini, čineći tzv. većinsko stanovništvo.

Turci su 1526. godine osvojili ugarsku kraljevinu, ali je najveći deo Hrvatske ostao izvan turske vlasti. U tome će im ubuduće pomagati dinastija Habzburga koja će je kao svoj sastavni deo, štititi od Turaka. No, Turci uskoro (1536. godine), zauzimaju Slavoniju i ona ostaje pod njihovom vlašću više od 150 godina - sve do 1699. godine. Za vreme turske vladavine u Slavoniji, kao i nakon njenog oslobođenja, u nju su sve vreme u velikom broju priticali katolički i pravoslavni doseljenici "iz zemalja s druge strane Save. U zapadnoj Slavoniji, zapadno od Vinkovaca, prevladavali su katolici poreklom iz Bosne i iz stare Hrvatske. Ali su se ovi novi doseljenici, kao i zaostalo staro stanovništvo, delimično odselili i dalje na sever, preko Drave, u Ugarsku, i dalje sve do okoline Beča i u Moravsku. Tako je stvoren 'arhipelag hrvatski', rasturene naseobine od takozvanih Vodenih Hrvata ('Wasserkroaten') austrijskih spomenika" (Cvijić, 1966: 543).

No, isto su tako brojni bili i srpski doseljenici koji su se nastanili po "civilnoj Hrvatskoj, u zapadnoj Slavoniji do Vinkovaca, a osobito u Sremu, Banatu i Bačkoj gde su činili većinu. Pred njima su se malobrojni Mađari povukli na sever; i Rumuna je tada bilo vrlo malo u banatskoj ravnici. Srpski su se doseljenici raširili čak i iza granica ovih oblasti, po planinskom Banatu i po Erdelju, sve do Rumunije. Arad je postao sedištem srpskoga episkopa. Erdeljskim pravoslavnim vladičanstvom je upravljao srpski episkop, čije je sedište bilo u Budimu" (Cvijić, 1966: 544). A "sredinom XVI veka, Backa i Baranja definitivno su nastanjene Srbima. To je doba kada su i Mađari široke delove Panonske nizije od Erdeljskih planina do iza Dunava smatrali 'Srbijom'" (Popović, 1990: 104-105 I; Grujić, 1989: 23-25, 87-127; *Migrations in Balkan History*, 1989:84-85).

Iz već pomenutih podataka koje navodi Stevan Mihaldžić, vidi se da je 1930. godine od ukupno 52.843 stanovnika Baranje, gledano po tome koji im je bio maternji jezik, bilo 23.375 Srba i Hrvata; drugu grupu po veličini u tom pogledu činili su Nemci (16.108), a treću Mađari

(12.410); svega njih 950 govorilo je nekim drugim maternjim jezikom. Gledano po veroispovesti, te iste 1930. godine, u Baranji je bilo 34.458 rimokatolika i 11.792 pravoslavnih, a grupu od preostalih 6.593 stanovnika činili su reformisti i luteranci (Mihaldžić, 1991: 420-421).

Ovde bi trebalo, u najkraćim crtama, pomenuti kolonizaciju Nemaca u Baranji (Cvijić, 1966:544; Popović, 1990:40-46, II). Ona nastaje po oslobođenju Baranje od Turaka, koji su tamo vladali 170 godina. Baranja je tada bila veoma slabo naseljena, te su "i državne i županijske vlasti, kao i vlastela, koja je dobila velike komplekse zemljišta, počeli da organizuju naseljavanje tih krajeva kolonistima, naročito Nemcima... Ova naseljavanja forsirali su generali i vlastela, koji su dobili ogromna, ali slabo naseljena dobra" (Popović, 1990: 40, II). Prvi i najveći kolonizator Nemaca bio je princ Evgenije Savojski, koji počinje s naseljavanjem Nemaca 1711. godine, a sledi ga niz drugih vlastelina u Baranji. Doseljenici su dobijali zemlju na ličnu upotrebu, ustupano im je zemljište za podizanje kuća, zajedno sa okućnicom i baštama; dobijali su besplatan građevinski materijal; za njih su građene crkve i parohijski domovi. Nemci koji su doseljeni u Baranju, bili su poreklom iz Virmberga, Badena, Bavarske, Alzasa, Hesena, Austrije i Tirola.

U literaturi o istoriji migracija na ovom području, koja govori o sistematskom potiskivanju Srba iz njihovih prethodnih naselja u koje dolaze Nemci, nalazimo i sledeću opasku: "Naseljavanje Nemaca, na štetu Srba, bilo je već u prvoj polovini XVIII veka tako snažno, da je već tada Baranja nazvana "Švapskom Turskom" (Popović, 1990: 41, II). Nemci su svojim prisustvom u ovim krajevima utisnuli snažan pečat u svakodnevni život i običaje stanovništva, o čemu postoje brojna svedočanstva duhovne i materijalne kulture; oni su i dobar primer za međukulturna prožimanja svih vrsta na ovom području gde je oduvek živelo stanovništvo izrazito različitog nacionalnog sastava. O dobrim međunacionalnim odnosima koji su oduvek postojali na ovom prostoru, svedoci i osnivanje tzv. Baranjske srpsko-mađarske republike iz avgusta 1921. godine, osnovane posle povlačenja jugoslovenske vojske iz oblasti oko grada Pečuja i sedmodnevnog organizovanog otpora stanovništva Baranje Hortijevom režimu.

U svojoj trotomnoj knjizi o istoriji Srba u Vojvodini, pišući o etničkim odnosima, grupama i narodima koji žive na tlu Vojvodine, istoričar Dušan Popović posvećuje samo nekoliko redaka tzv. Baranjcima. O njima on, doslovce, kaže: "Srbi iz Baranje su naše najmlađe nizinsko

stanovništvo, pretežno poreklom iz Hercegovine i Dalmacije. Srpsko stanovništvo u Baranji poslednji put je znatnije pojačano prilivom srpskog življa koji se ovamo preselio prilikom Velike seobe. Baranjski su jedini među Srbima Vojvođanima koji ne znaju za psovku. Kriminal je u njih gotovo nepoznat" (Popović, 1990: 183, III). Kada je reč o dobrim međunacionalnim odnosima u prošlosti Vojvodine, doprinosila su im, svakako, i ovakva svojstva ondašnjih Baranjaca.

Pomenućemo još jednu odliku društveno-političke, ali i kulturne organizacije života doseljenika. Neposredno po dolasku u Baranju, kao uostalom, i u druge delove u Mađarskoj i Vojvodini, Srbi su težili za tim da odmah stvore vlastitu samoupravnu celinu. Pre nego što bi se naselile, glavne "doseljeničke grupe su zahtevale povlastice za svoju narodnost i za svoju crkvu. Pored prava da biraju svoje vojvode, data im je sloboda veroispovesti", a povremeno su čak bivali oslobođeni i od plaćanja poreza (Cvijić, 1966: 543; Begović, 1986:42).

Broj Nemaca na području Baranje, kao uostalom i cele Vojvodine, drastično je smanjen nakon Drugog svetskog rata kada su, praktično, gotovo svi Nemci kao "folksdojceri" proterani iz tih krajeva, a u njihove kuće i na njihova imanja doseljeni su novi kolonisti, mahom iz područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Crne Gore - zapravo, sa onih područja gde je stanovništvo najviše postradalo tokom tog rata.

Trebalo bi još pomenuti i poslednje podatke zvanične statistike o nacionalnom sastavu stanovništva ovog područja. Po rezultatima poslednjeg popisa stanovništva na teritoriji bivše SFRJ, obavljenog marta 1991. godine, dakle, samo nekoliko meseci pre početka rata, mogu se kao ilustrativni navesti podaci o nacionalnom sastavu stanovništva opštine Beli Manastir koja je, kako onda, tako i danas, predstavljala političko-administrativni, ekonomski i kulturni centar Baranje. Po rezultatima tog popisa, u opštini Beli Manastir, krajem marta 1991. godine, bilo je ukupno 54.160 stanovnika. Gledano po nacionalnom sastavu najviše je bilo Hrvata - 22.585 što je činilo 41,7% od ukupnog stanovništva te opštine; zatim Srba 13.811 odnosno 25,5%. Ukupan broj Mađara iznosio je 8.936 ili 16,5%, a Jugoslovena 4.279 odnosno 7,9%. Broj Nemaca je u Baranji postao gotovo zanemarljiv. Po pokazateljima ovog popisa, u okolnim selima i u samom gradu Beli Manastir, bilo ih je ukupno 433 ili 0,8% od celokupnog stanovništva opštine (*Statistički bilten*, 1992: 14-15, 18-19). U pogledu religiozne pripadnosti, to znači da je na području iste opštine u martu 1991. godine, više od polovine sta-

novništva, opet bilo katoličke veroispovesti (54,6%), manje od trećine stanovništva su činili pravoslavci (26,6%), a preostali deo su predstavljali protestanti (6,2%), vernici islamske veroispovesti (0,5%), ateisti (1,9%) i druge veroispovesti u iznosu od deset odsto (Statistički zavod Hrvatske, 1992: 6).

Organizacija ekonomskog života na području Baranje oduvek je bila vezana za korišćenje plodne zemlje te velike ravnice. Još u vreme prvog masovnog dolaska Srba na ovo područje, doseljena srpska vlastela kao, uostalom, i nemačka, hrvatska i sva druga, dobijala je od ugarskih kraljeva velike posede, pa čak i manje gradove. Baranja je, zapravo, bila potpuno izdvojena između generala i između vlastele; na tim vlastelinskim pustarama i imanjima, starosedeooci, ali i novodoseljenici su bili vezani za zemlju, tako da nakon oslobađanja od Turaka u Baranji gotovo da i nije bilo građanske klase kao u ostalim gradovima Mađarske. Najveće vlastelinstvo je bilo Beljsko; ono je krajem 17. veka postalo vlasništvo princa Evgenija Savojskog, "oslobodioca Baranje i velikog prijatelja Srba" (Popović, 1990:194, II). Iza Drugog svetskog rata ono je pretvoreno u veliki poljoprivredni kombinat "Belje" u kome je razvijano stočarstvo i mlekarska industrija.

Važan trenutak iz prošlosti migracija stanovništva vezan za ova područja, je period nakon povlačenja Turaka iz Slavonije, krajem 17. veka. Nakon oslobođenja Slavonije, a zbog stalne opasnosti od nove turske najezde, austrijskim državicima se neprekidno nametao problem kako da zaštite južne državne granice, koje su stalno bile izložene turskim upadima. Taj problem je rešen osnivanjem tzv. Vojne granice u širokom zaštitnom pojasu na jugu zemlje od Velebita i Like do Karpata. Tako je grad Karlovac postao centar hrvatske, a grad Varaždin sedište slavonske Vojne granice.

Unutar Hrvatske, dakle, ove Vojne granice su predstavljale administrativnu celinu, sa samostalnom upravom koja je bila nezavisna od bana i hrvatskog sabora; oblast vojnih granica je bila podeljena na manje celine - "regimente" ili pukove, gde su svi muškarcu starosnog doba od 16 do 60 godina, bili vojnici. Nakon obavljanja svojih vojnih dužnosti, ovi su vojnici ostavljali puške i uzimali plug u ruke postajući tako ponovo - seljaci, a oficiri oslobođeni vojnih dužnosti, vršili su dužnosti sudija. Ovakva organizacija vojničkog društva sa seljačko-zadružnom strukturom života stanovništva koje je samostalno moglo podmirivati svoje potrebe, snažno je doprinosila odbrani zemlje, tako da su je vojne starešine štatile i

pomagale. Duž cele južne granice Austrije bila su izgrađena ovakva utvrđenja za odbranu; u slučaju uzbune, seljaci su uzimali oružje i počinjali borbu, a borili su se hrabro jer su "branili svoja ognjišta i svoju zemlju" (Cvijić, 1966: 545). U svojim poznatim tipologijama psihičkih osobina balkanskog stanovništva, Jovan Cvijić zapaža između ostalog, da je ovaj "posebni mentalitet vojnika od zanata bio ublažen zemljoradničkim navikama i miroljubivim sklonostima ovih seljaka. Zahvaljujući ovoj ustanovi mogli su, osobito balkanski doseljenici, zadovoljiti u isto vreme svoje vi-teške sklonosti, želju da se osvete Turcima, ljubav prema zemlji i sklonost zajedničkom životu u velikim zadrugama" (Cvijić, 1966: 545) .

3. BARANJA U RATU 1991. GODINE

Kao što je poznato, posle odluke Hrvatske o njenom izdvajanju iz jugoslovenske zajednice, i strahu Srba da ce u takvoj Hrvatskoj izgubiti svoj status naroda, na području Krajine, a zatim i Slavonije, Baranje i Srema, Srbi počinju da istiskuju organe vlasti takve Hrvatske. U svim tim područjima je počeo rat, uz česta kršenja sporazuma, a mirovne snage Ujedinjenih Nacija su održavale uspostavljeni mir. Kao što je već ranije rečeno, ovde ćemo dati kratak pregled zauzimanja i "oslobađanja" baranjske oblasti na osnovu analize sadržaja članaka objavljenih u dnevnom listu "Borba", u trogodišnjem periodu 1991-1993. godine.

Još u avgustu 1990. godine, u svim opštinama na teritoriji republike Hrvatske, Srbi su organizovali izjašnjavanje srpskog stanovništva o "srpskoj autonomiji". Krajem marta i početkom aprila 1991. godine, sledilo je izjašnjavanje okolnih opština o tome da pripadaju Srpskoj autonomnoj oblasti (SAO) Krajini - (bilo je ukupno 13 takvih opština), a potom i o prisajedinjenju Srbiji. Za odluku Izvršnog veća Krajine, po kojoj i grad Pakrac ulazi "u sastav jedinstvene državne teritorije Srbije", predsednik Skupštine opštine je tvrdio kako je o tome saznao iz novina.

Početkom aprila 1991. izveštava se o velikom strahu i nepoverenju koji vladaju između Srba i Hrvata u selima Slavonije. U selima Negoslavci i Borovo selo gde žive samo Srbi, noću se stražari na barikadama. U selima gde je srpski živalj, istaknuta je srpska zastava, a u onim drugima, opet, hrvatska. I hrvatske i srpske porodice beže sa "svojih ognjišta". Hrvati dobijaju od Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) kalašnjikove, Srbi od svojih - puške.

Srpski nacionalni front - udruženje jedanaest nacionalnih stranaka van-parlamentarne opozicije - uputio je početkom aprila 1991. godine, proglas javnosti i svim "srpskim rodoljubima" obaveštavajući ih da se mogu prijavljivati odgovarajućem "štabu za regrutovanje dobrovoljaca", a za odbranu "novouspostavljene zapadne granice Srbije".

Grad Beli Manastir i veći deo teritorije te opštine od kraja avgusta 1991. godine kontrolišu Srbi. Na tu novonastalu činjenicu, gradonačelnik Osijeka izjavljuje da "Hrvatska neće odustati od Baranje"; osnovan je baranjski bataljon zbora narodne garde koji "već deluje". Hrvatska vlada je imenovala i poverenika za opštinu Beli Manastir, čije će sedište biti u mestu Bilje, desetak kilometara severno od Osijeka. Početkom septembra, međutim, hrvatske oružane snage saopštavaju da je posle bitke koja je trajala celu noć, Bilje - izgubljeno. U pomoć "oslobodiocima" Baranje, Slavonije i Zapadnog Srema, stigao je i Milan Martić, šef milicije iz Knina, koji "pomaže u organizaciji i vođenju borbi". Polovinom septembra 1991. godine, gotovo cela Baranja je pod kontrolom srpskih teritorijalaca. U tom trenutku, stanje je takvo da još uvek postoji Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Hrvatska je još uvek njen sastavni deo, a u njoj Slavonija odnosno Baranja, koja tog trenutka predstavlja najveće ratno žarište u Evropi. Iz Hrvatske je do tada već iseljeno više od 80.000 Srba i 50.000 hrvatskih porodica, od kojih je njih 30.000 prešlo u Mađarsku.

Branioci baranjskih sela tvrde da su "doskora" pucanje započinjale hrvatske oružane snage, a sada srpske. Srbi ne samo da brane svoja sela, već i osvajaju deo po deo teritorija iz "avnojevskih administrativnih granica Hrvatske". Kao "oslobodioci" svojih mesta, odmah nakon proterivanja hrvatskih oružanih snaga, u takvim mestima, Srbi uspostavljaju svoje organe vlasti. Osvajanjem odnosno "oslobađanjem" jednog mesta za drugim u Slavoniji - pomera se i granica Srbije. U javnosti i u sredstvima javnog informisanja sve češće se postavlja pitanje: gradi li se to velika Srbija? Tada to još niko ne priznaje, već se pominju nove granice Jugoslavije.

Srpske oblasti Slavoniju, Baranju, i Zapadni Srem čine pet opština: Vukovar, Osijek, Beli Manastir, Dalj i Vinkovci. Krajem 1991. godine predstavnici vlasti ovih opština upozoravaju da "Vinkovci i Osijek još nisu oslobođeni, a nema smisla, da privremena sedišta ovih opština i dalje budu u Tenji i Mirkovcima" (*Borba*, 7-8 decembar, 1991).

Rat u Slavoniji i Baranji, od samog početka se označava kao "priljavi rat". Obe strane svoje akcije masovnog proterivanja stanovništva dru-

ge nacionalnosti zovu - čišćenje. U početku su više stradali Srbi, a kasnije Hrvati. Prvo su hrvatski gardisti odlazeći u srpske kuće, navodno tražeći samo četnike i oružje, odnosili sve što im je dolazilo pod ruke, ostavljajući pustoš iza sebe; uz to je išlo maltretiranje domaćina i odvođenje u zatvor. Onda su to isto počeli da rade i Srbi. U osvojenim krajevima počeo je da cveta šverc, počev od oružja do prehrambenih namirnica. "Nije retkost da se srpskom narodu u pojedinim mestima podeli samo mrvica od pomoći upućene u robi, a da bi se nakon izvesnog vremena ona pojavila u privatnim prodavnicama. Više nije ni tajna da sve češće među Srbima zbog takvog ponašanja dolazi i do svađa, razlaza" (*Borba*, 14-15 septembar 1991). Primirje u Slavoniji koje je krajem septembra 1991. godine, po treći put potpisano, niko ne poštuje. Borbu za "oslobođenje" vode, uglavnom, dobrovoljci iz Srbije zajedno sa regularnom vojskom. Među njima je malo domaćih boraca, jer su oni kao izbeglice otišli - u Srbiju. Neki od njih imaju dosta novca, i voze luksuzne ukradene automobile; u javnosti počinje da se govori o "izbeglicama sa privilegijama", zbog olakšica i specijalnog tretmana koji u početku dobijaju. U svakom slučaju, samih Slavonaca je sve manje u prvim borbenim redovima. U dnevnom listu *Borba* navodi se sledeći primer: kada je jedinica teritorijalne odbrane, njih 120, uz pomoć Jugoslovenske narodne armije pošla ka Vukovaru, do samog grada stiglo je samo dvadesetak teritorijalaca, a među njima nije bilo domaćih boraca - oni su odustali (26. septembar 1991).

Početak novembra 1991. godine, počinje da se govori o dolasku "plavih šlemova" iz Ujedinjenih Nacija u Baranju. Predsednik Velike narodne skupštine Srpske oblasti Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema izjavljuje da snage Ujedinjenih nacija mogu da budu smeštene na liniji razdvajanja. Ovaj put je, međutim, rečeno i to, da Velika narodna skupština nema plan za zauzimanje Osijeka i Vinkovaca, jer - "mi smo nas etnički prostor oslobodili i oslobođenjem tog etničkog prostora, mi smo stali".

Krajem 1991. i početkom 1992. godine, na području Baranje rat sa Hrvatskom se i dalje nastavlja, uprkos brojnim primirjima; to je vreme kada će Srpska autonomna oblast (SAO) Krajina proglasiti Republiku Srpsku Krajinu što će se odraziti i na status Baranje. Dolazi do velikog egzodusa srpskog stanovništva iz Zapadne Slavonije u Baranju. Ante Marković napušta mesto predsednika savezne vlade Jugoslavije; najavljuje se podela Bosne i Hercegovine: Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini najavila je stvaranje posebne Republike, kao reakciju na

zahtev aktuelne Vlade Bosne i Hercegovine da Konferencija o Jugoslaviji prizna nezavisnost te republike, a razmišlja se i o tome da Bosna i Hercegovina bude konfederacija iz tri dela; Nemačka 23. decembra 1991. godine priznaje državno osamostaljenje Slovenije i Hrvatske; počinju pripreme za slanje "plavih šlemova" Ujedinjenih nacija na ove prostore, ali je uslov za njihov dolazak uspostavljanje trajnog primirja.

Početak aprila 1992. godine rat se vratio u Baranju. Hrvatske oružane formacije napadaju celu liniju odbrane, najjače iz pravca Valpova i Bilja. Artiljerijski se granatira Beli Manastir i pojačano napadaju sela Kopačevo i Žuta Jama. "Narod je u strahu", i ponovo se evakuše u Vojvodinu. Mađarska ulaže protest zbog mina koje padaju na njenu teritoriju u području Baranje. U srpskoj vladi ove oblasti kažu da je Hrvatima cilj da što više odlože dolazak "plavih šlemova" u Baranju, jer se hrvatske snage još nadaju da mogu da povrate "ovu, za svagda, izgubljenu teritoriju". Zbog neuspeha te operacije, učinjene su smene u osiječkoj operativnoj zoni hrvatske vojske. Po pisanju hrvatske štampe, "udar hrvatskih snaga je bio silovit, pa je protivničkoj strani uništeno 17 bunkera, 20 tenkova, pri čemu je smrtno stradalo 75 protivničkih boraca. Međutim, glavni cilj akcije nije ostvaren jer željeni teritorij nije osvojen. Štoviše, linija fronta čak je pomaknuta na štetu hrvatske strane. Bilanca na strani hrvatskih snaga takođe je tragična. Tokom pokušaja prodora, ubijeno je 14 hrvatskih vojnika, a gotovo 100 ih je ranjeno, što se smatra previsokom cjenom za akciju koja nije dala nikakav vojni rezultat. Nakon tog neuspjeha, artiljerija iz Baranje bombardirala je Donji Miholjac i Đakovo, koji dotad nisu bili razarani, a odmazda za pretrpljene gubitke među srpskim snagama stacioniranim u Baranji, nastavila se novim progonima Hrvata i Mađara iz baranjskih sela u Mađarsku" (*Borba*, 13. april, 1992).

U proleće 1992. godine mirovne snage Ujedinjenih nacija najzad stižu u Baranju i započinje vreme primirja, a Baranja postaje deo onoga što se u terminologiji Ujedinjenih nacija zove - "sektor - istok".

4. DRŽAVNOST BARANJE

Na zasedanju Velike narodne skupštine Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, od 9. oktobra 1991. godine, odlučeno je da se pozovu sve izbeglice iz ovih krajeva koje su našle utočište u Srbiji i Crnoj Gori - da se vrate "svom ognjištu". Članovi privremene vlade garantuju miran i bezbedan život, u "oslobođenoj oblasti". Život se normalizuje i uskoro će početi redovna nastava u svim školama po novom obrazovnom programu, koji važi u Republici Srbiji. Pošto u školama ima slobodnih mesta, mogu da se upišu i deca iz Vinkovaca, Osijeka i drugih gradova u Hrvatskoj. Potrebni su stručnjaci i radnici, kako bi se intenzivirao rad u privredi, i naročito, poljoprivredi. Ova će oblast rado primiti i srpske izbeglice iz Rijeke, Zagreba, Osijeka i drugih gradova. Posla ima za sve, jer, u tom trenutku u Slavoniji, Baranji i Zapadnom Sremu ima više od 10.000 slobodnih radnih mesta, a privredni je život u Baranji, "u usponu". Nova narodna vlast utvrđuje i ratnu štetu u ovoj oblasti, koja je ogromna. Uništeni su mnogi domovi i opljačkane kuće. Specijalne komisije Skupštine Srpske oblasti utvrđuju i imovinu koju je "napustio neprijatelj". Sva dobra su pod kontrolom vlade Srpske oblasti i "pripadaju čitavom narodu".

Predstavnici vlasti saopštavaju: "Ovo više nije Hrvatska, već nova Jugoslavija. Tražimo da imamo i svoje predstavnike u Predsedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, jer mi smo sada Srpska oblast kao *posebna federalna jedinica*. Ako nas pozivaju u Hag, i tamo priznaju, zašto ne bi i u Beogradu. Hoćemo da se vojna sila postavi na granicu nove Jugoslavije, a ovde bi buduća granica trebalo da bude jedan novi kanal Dunav-Drava". Predsednik Velike narodne skupštine Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, uputio je pismo Predsedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u kojem ga obaveštava da je ova oblast proglašena za "samostalnu federalnu jedinicu nove jugoslovenske države, a njena Teritorijalna odbrana postala je integralni deo oružanih snaga zemlje". Obe odluke su donete na ovom zasedanju Velike narodne skupštine od 9. oktobra 1991. godine u Belom Manastiru i one daju "puni legitimitet Srpskoj oblasti Slavonija, Baranja i zapadni Srem da bude direktno zastupljena u Predsedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije". Pored toga, Velika narodna skupština Srpske Oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem očekuje da će njen

predsednik ubuduće biti redovno pozivan na sednice Predsedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Zastupnik vlade Krajine i Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema odlazi na Konferenciju u Hag te na pitanje o tome da li je na toj konferenciji utvrđeno kakav je status Srba iz Hrvatske odnosno da li su tamo shvaćeni kao manjina ili zajednica, on odgovara da je "u originalnom dokumentu termin 'zajednica', a on znači jednu organizovanu zajednicu, na jednoj teritoriji, a to, opet samo znaci - državnost". Bilo kakva forma, direktna ili indirektna, u kojoj su Srbi "manjina" - ne dolazi u obzir. Jer, "iza Srba stoje dva fundamentalna dokumenta međunarodnog prava - Helsinška povelja i Pariska konferencija, a isto tako, i odnos snaga". Istovremeno, predsednik Vlade Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem (Goran Hadžić) po povratku sa ove Konferencije izjavljuje: "Od opcija koje smo predlagali u Hagu, najbliža rešenju je *specijalni status* Srba. Nerešen je samo problem u okviru kog suvereniteta je taj specijalni status - suvereniteta Hrvatske ili Jugoslavije. Za nas je to Jugoslavija, osim ako narod ne odluči drugačije. *Opcija priključenja Srbiji ne bi mogla da bude izvedena*, i za sada se nećemo priključivati, ali svima mora biti jasno da smo *napustili Hrvatsku* i sa njom prekinuli pravni kontinuitet." (podvukla M. D.) Pomenuti specijalni status, podrazumeva *potpunu samostalnost*. Krajina će kada se rat završi, ići samo na ekonomsku i drugu saradnju sa Hrvatskom, kao i sa bilo kojom drugom državom.

Dva meseca kasnije, u Kninu se osniva nova Republika Srpska Krajina koja obuhvata sedamnaest opština; njen predsednik je Milan Babić, a glavni grad Knin. Istovremeno, u Belom Manastiru predsednik Velike Narodne Skupštine Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema obraća se poslanicima objavljujući odluku o tome da Slavonija, Baranja i Zapadni Srem i Srpska autonomna oblast Srpska Krajina, čine u buduće *novu federalnu jedinicu srpskog naroda - Srpsku Republiku Krajinu*. A predsednik vlade Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, objašnjava, zatim, da to što se odluka o proglašenju republike donosi na dva mesta, u Kninu i Belom Manastiru, znači da je reč o oblastima koje su geografski odvojene, ali koje su najzad, dobile svoju *vlastitu državnost*. One su to zaslužile i 1918. i 1945. godine. Odluka o proglašenju Republike Srpske Krajine ima "veću specifičnu težinu od odluka AVNOJ-a".

Srpska oblast Slavonija, Baranja i Zapadni Srem pristupila je, dakle, Republici Srpska Krajina sa sedištem u Kninu, ali detalji oko organizacije vlasti na ovako prostorno odvojenim teritorijama - nisu precizirani. Na-

glašava se da Srpska oblast neće biti samo okrug nove republike s proširenim ovlašćenjima, te da će se više detalja znati nakon predstojećih razgovora dva predsednika. Ipak, predsednik Srpske oblasti naglašava: "Ranije je Srpska oblast Slavonija, Baranja i Zapadni Srem bila u sastavu Jugoslavije, a sada najpre pripada Republici Srpska Krajina, a tek posredno federaciji", što znaci da se Srpska oblast samostalno neće obraćati Evropskoj zajednici radi priznanja, već će taj zahtev uputiti Republika Srpska Krajina, ali ne Evropskoj zajednici, već Ujedinjenim nacijama i svim zemljama sveta pojedinačno. Ipak, već sutradan u sedište Evropske zajednice, stiže šest (ne)očekivanih prijava za priznanje novih država na Balkanu, među kojima je i ona iz Krajine. Za ovu, kao i prijavu sa Kosova, Evropska zajednica je odlučila da nije "važeća".

Najzad, početkom 1992. godine odlučeno je da će pod zaštitu Ujedinjenih nacija doći sve tri Krajine: Istočna Slavonija, Zapadna Slavonija i Krajina. Po Vensovom planu (Cyrus Vance) predviđeno je da sve jedinice - Jugoslovenska narodna armija (JNA), Zbor narodne garde (ZNG) i Teritorijalna odbrana (TO), kao i sve paravojne, neregularne i dobrovoljačke jedinice - budu povučene iz područja u koja dolaze "plavi šlemovi". Uz to, olakšaće se povratak onima koji to žele, a raseljeni su tokom skorašnjih neprijateljstava. Pod okriljem Ujedinjenih nacija, u Istočnoj Slavoniji ce biti zaštićene sledeće opštine ili delovi opština: Beli Manastir, područja istočno od Osijeka, Vukovar, te neka sela u krajnjem istočnom području vinkovačke opštine.

5. KONSOLIDACIJA VLASTI I PRIVREDE: RATNI KOMUNIZAM

a) Uspostavljanje nove vlasti

Krajem oktobra 1991. godine, u Baranji je gotovo zaokruženo uspostavljanje nove civilne vlasti. O tome najbolje govori niz odluka koje je donela samo opština Beli Manastir. Po tim uredbama, sva preduzeća, ustanove, državni organi kao i svi zaposleni u njima - rade pod ratnim uslovima. Svi nezaposleni, a za rad sposobni muškarci i žene koji nisu angažovani u jedinicama teritorijalne odbrane, podležu - radnoj obavezi. Dužni su da skidaju letinu i tako zarađeni novac usmeravaju u "budžet". Ukidaju se svi godišnji odmori, a rukovodioci koji ne uspostave redovnu proizvodnju u preduzećima, biće smenjeni. Prodavnice će raditi

dvokratno; biće zabranjeno točenje alkohola u gostionicama od 17 do sutradan u 9 časova; vlasnicima se moraju vratiti oduzeta vozila, te privremeno oduzeti radio-stanice od lica koja ih poseduju. Svim zaposlenim u opštini isplaćuje se mesečna zarada u jednakom iznosu - u bonovima, i to iz "budžeta", sve dok se ne donese drugačija odluka. Isti iznos dobijaju i penzioneri i borci iz Drugog svetskog rata, "čija primanja iz Hrvatske ne pristižu", a centar za socijalni rad će voditi računa o poslovima racionalnog snabdevanja socijalno ugroženih lica. Predstavnici vlasti ističu da je jedno sigurno: u Baranji gladnih tokom zime neće biti, i pored pomanjkanja novca "koga su hrvatske vlasti odlazeći ponele sa sobom" (*Borba*, 25. oktobar 1991.). Odlučeno je, dalje, da se svim licima koja su se nalazila u "neprijateljskim snagama", i licima koja su im pomagala, kao i članovima njihove uže porodice, *zabrani povratak* u Baranju. Procenjuje se da je Baranju napustilo oko 15.000 njenih bivših žitelja, Hrvata i Mađara.

Ako se ogrešio ili učestvovao u borbama na suprotnoj strani samo jedan član neke porodice, niko od njih u Baranju neće moci da se vrati. Vlada je pozvala sve one koji se "nisu ogrešili", Hrvate, Srbe, Mađare i druge, da se vrate na "svoja ognjišta i da oberu letinu". To je trebalo da urade do 25. septembra, ali je bio zanemarljiv broj onih koji su došli. Ostaje stav da se "ne primaju ni sada ni u buduće" (*Borba*, 2. decembar 1991.). Ne samo da se ne može vratiti ni jedan Hrvat, niti pak porodica čiji je samo jedan član učestvovao u Ministarstvu unutrašnjih poslova ili Zboru narodne garde Hrvatske, već se razmatra i mogućnost da se zabrani povratak i Srbima, onima koji se nisu odazivali pozivima da učestvuju u borbama za odbranu Baranje. Kada je reč o povratku izbeglih, zabeleženo je da se u 37 srušenih kuća u selu Čelije vratilo četiri porodice, jer "nisu svi Hrvati ustaše, kao što ni svi Srbi nisu četnici". Međutim, jedne noći, stanovnik Bobote, sela odmah uz Čelije, čuvši da se vraćaju Hrvati, "uzme Rekler sa prigušivačem i ubije četiri glave iz tih porodica koje su se vratile na svoje ognjište" (*Borba*, 1-2 januar 1992).

Odlučeno je isto tako, da se sva imovina preduzeća i radnji čije je sedište u Hrvatskoj i Sloveniji, oduzme i prenese radnjama u Baranji, a da se ostvaren prihod od prodaje knjži u korist budžeta. U Baranji su inače, prestali da važe zakoni Hrvatske, a prihvaćeni su savezni propisi i zakoni republike Srbije.

Kad je reč o uspostavljanju nove vlasti, pravilo je: "*prvo odbrana, pa privreda*" jer se očekuje da vojna komanda u Baranji, uvedena krajem

1991. godine, može znatno da doprinese stabilizaciji civilne vlasti. Vlast i armija bi trebalo da usklade, pre svega, odbranu Baranje koja je još uvek veoma aktuelna, a posle da "u sadejstvu" omoguće preduzećima na toj teritoriji da što uspešnije privređuju. Preduzeća rade sa smanjenim brojem radnika jer se mnogi nalaze u jedinicama teritorijalne odbrane, na nasipu duž reke Drave prema Osijeku, i zapadno prema Valpovu. Među njima ima i radnika bez kojih ne može da se organizuje redovna proizvodnja u preduzećima, pa je jedan od zadataka vojne uprave da takve stručnjake oslobodi odbrambenih zadataka i prebaci ih u redovnu proizvodnju. Ukratko, očekuje se da će se - zajedničkom akcijom predstavnika civilne vlasti, pre svega, javnog tužilaštva i osnovnih i viših sudova koji već deluju u Baranji, i predstavnika vojne komande - veoma brzo postići stabilna vlast.

(b) Ekonomski život

Teško je reći koliko krajem 1991. godine, kada u Baranji počinje ponovo da se organizuje privredni život, još uvek ima rata, a koliko mira - kakve probleme nameće front, a kakve "pozadina" i kako, uopšte, teče konsolidacija nove vlasti. Sigurno je, ipak, da se u to vreme, tamo još uvek vodi rat; stiglo je 7.000 izbeglica pridošlih iz Zapadne Slavonije; letina nije skupljena. Važi opšte pravilo da se zbog rata, prvo mora obezbediti front, pa potom sve ostalo. Sve je na "budžetu" iz koga se finansira i odbrana i izbeglice koje su došle bez dinara u džepu. Činjenica je da se u Baranju naseljavaju izbeglice koje su najsiromašnije. Početkom 1992. godine, na primer, u dnevnom listu *Borba*, vodi se višemesečna polemika oko toga kako se u gradić Ilok, useljavaju izbegle porodice vojnih lica i stručnjaka, što se smatra privilegovanim naseljavanjem.

Krajem 1991. godine, Baranja bi trebalo ponovo da dobije struju; mreža dalekovoda oštećena je za oko pet procenata. Najveći problem je uklanjanje mina sa i oko objekata elektroprivrede, te je zato odlučeno da ekipe radnika borave na terenu u pratnji vojske, kako bi se izbegle nesreće poput one u Ernestinovu kada je nekoliko radnika elektrodistribucije naišlo na minu i stradalo.

Izvršni savet opštine Beli Manastir donosi odluku o *zabrani prenosa imovine* u Baranji. Tom odlukom se zabranjuje sklapanje svih ugovora kojima se prenosi pokretna i nepokretna svojina između Srba, Hrvata i

Mađara odnosno pripadnika različitih naroda i nacionalnih manjina. Ova zabrana važi od 15. januara 1992. godine, a ukoliko su takvi ugovori već bili sklopljeni, smatraće se ništavnim. Motivi za donošenje ovakve odluke su u činjenici da je prethodne godine u Baranji bilo pokušaja pojedinih Srba da pretnjama Hrvatima i Mađarima koji su ostali u Baranji, iznude potpisivanje ugovora o prodaji zemlje, kuća ili poljoprivredne mehanizacije.

U proleće 1992. godine pred Sekretarijatom za zapošljavanje u Belom Manastiru viđaju se redovi u kojima stoje ljudi stari pedeset i više godina. Većina su izbeglice, mada ima i meštana. Svi oni započinju svoj radni život iz početka. Od januara do maja 1992. u Baranji je zaposleno oko 8.000 ljudi, uglavnom u poljoprivredi. Odbrana Baranje i setva imaju apsolutni prioritet u svim delatnostima. Do početka maja meseca 1992. godine, zasejano je i obrađeno više od 90% zemlje u kojoj, kako se oduvek govorilo, i kišobran može da rodi kad se u nju zabode.

Kada je reč o organizaciji privrednog života u "oslobođenoj" Baranji, može se zaključiti da je tu reč o režimu *ratnog komunizma* u kome nema ni novca, ni tržišta, ni privrede, i u kome je sprovedena administrativna raspodela dobara na osnovu spiskova ili bonova, a i to što se raspodeljuje - ne proizvodi se u samoj Baranji već kao pomoć stiže iz Srbije. Uz to je, naravno, nezaobilazna poluvojna organizacija vlasti i opšta disciplina, kao i jednakost i jedinstvo podanika. Ukratko, dakle, kao što se navodi u nedeljniku *Vreme* - "šta je imalo da se etnički očisti - već je očišćeno; čeka se još samo referendum o ujedinjenju sa Saveznom Republikom Jugoslavijom. Došlo je doba Pola Pota: nema novca, nema tržišta, nema 'buržoaskih predrasuda': malobrojni stanovnici Vukovara moraju da paze šta govore; inače bi mogli da 'pišu izjavu'" (*Vreme*, 3. avgust 1992:22).

(c) Nacionalne manjine

Početkom januara 1992. godine, predsednik Demokratske zajednice vođanskih Mađara, u pismu upućenom Generalnom sekretaru Ujedinjenih Nacija, traži zaštitu za 25.000 Mađara koji su, izbegavajući vojnu obavezu, napustili Jugoslaviju. Oni su odbegli pred ratnim strahotama i nasilnom mobilizacijom, najčešće zajedno sa ostalim članovima svojih porodica, a sada ne smeju da se vrate zbog straha da ne budu pozvani na "vojnu odgovornost". U njihovom slučaju se ne radi o nedostatku građan-

ske lojalnosti, već o tome da oni, jednostavno, nisu hteli da učestvuju u građanskom ratu. Pošto je tu reč o procentu od 7 do 8 odsto te populacije, može se govoriti o nasilnom menjanju nacionalnog sastava stanovništva, smatra predsednik Demokratske zajednice vojvođanskih Mađara. On ukazuje i na tragediju Mađara iz Hrvatske, odnosno iz Baranje i Slavonije, koje su bili mobilisali hrvatski organi vlasti, i koji su, nakon zauzimanja Baranje, skoro svi odbegli. Nakon zauzimanja odnosno oslobađanja Baranje, njima je nova srpska vlast praktično zabranila povratak.

Krajem marta 1992. godine, iz Istočne Slavonije počinju da beže Ukrajinci i Rusini. Savez Rusina i Ukrajinaca u Jugoslaviji traži zaštitu od nepoznatih grupa koje noću, nekažnjeno, pljačkaju, ubijaju i maltretiraju pripadnike ovih narodnosti, držeći ih u neprestanom strahu za goli život. Ovo Udruženje je poslalo telegram Vladi Srpske Oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem, zbog iseljavanja Rusina i Ukrajinaca iz sela Petrovac i Mikluševac, zbog pritiska i zlostavljanja. Udruženje je od ove vlade tražilo da se u mestima Baranje uspostavi "normalna civilna vlast i milicija" kako bi se stalo na kraj grupama koje maltretiraju stanovništvo. One ne štede nikoga, čak ni Srbe koji imaju razumevanja za svoje komšije.

O sudbini pripadnika nacionalnih manjina sa ovog područja, koji su odbili učešće u bilo kojoj političkoj stranci na tlu Hrvatske, i koji su se, kada je ovaj rat počeo, osetili ugroženim od svih - nije ovde moguće posebno govoriti. Neki od njih proveli su i po dva meseca u podrumima i svakojakim skloništim, a posle pada Vukovara odvedeni su u logore, uglavnom, u Sremsku Mitrovicu. Jedan od njih, Ukrajinac, kaže da su brzo bili pušteni kućama, jer im nisu ništa mogli "zameriti", pošto nisu imali oružja, nisu nosili uniforme, "niti su išli na stranačka okupljanja". "Mnogi od nas kad smo došli u svoja sela zatekli smo druge ljude u svojim kućama... No, ovde su naša groblja. I staro i srednje i novo. Mi ćemo se tu vratiti. Jednako tako mislim da će se na svoja ognjišta morati vratiti i Srbi iz Zapadne Slavonije, jer i tamo su njihova groblja. Zašto dozvoliti da neki nedoučeni ljudi, koji misle da se sav narod može preseliti kao magacinska roba, s jednog na drugi kraj, čine to što čine. To treba sprečiti kao jednu ludost u koju je neko ugradio svoj sistem"(Borba, 26. mart, 1992). Sa područja Baranje, u Vojvodinu je proterano 115 Ukrajinaca i Rusina. U svom protestnom telegramu, oni pitaju: ko je odgovoran za to, i da li iza etničkog "čišćenja terena" stoji Vlada SAO Krajine? Ko stoji iza raznih paravojnih formacija, i ko odgovara za njihove

zločine? Ko je odgovoran za one nedužne ljude koji su poginuli, zaklani i nestali posle "oslobađanja" Vukovara i njegove okoline? Ko, zašto, koga i odakle iseljava, s kojim pravom i pod čijom zaštitom?

(d) Policijska država

Ostvaruje se prognoza mnogih da će na prostoru Slavonije i Baranje, tek posle rata - doći rat - onaj mirnodopski, borba za vlast među "oslobodiocima", među samim Srbima, dakle. Na poslednje dve sednice Velike narodne skupštine u Baranji, jasno su izdiferencirane tri grupacije: (1) oni koji su došli na vlast na osnovu toga što su se prvi digli protiv hrvatske vlasti, povlačeći mase za sobom i (2) oni koji su se kasnije uključili u borbe, te sada žele da se uključe u raspodelu vlasti; te (3) borci koji su celo vreme proveli na ratištu i koji i dalje brane te krajeve. U ovim se borbama između nekadašnjih prvoboraca i onih koji su bili u pozadini, oko toga ko će zauzeti bolji položaj u hijerarhiji društvene moći - poteže i oružje. Uopšte, ljudi sve više počinju da se žale kako je Baranja postala prava policijska država. Uveče se, posle 22 sata, jednostavno, ne sme izlaziti iz kuće. Nekadašnji ratnici su postali pljačkaši, koji upadaju u tuđe kuće i odnose sve što im se dopadne. U etnički očišćenoj Baranji, gde krajem 1992. godine živi oko 40.000 ljudi, nijedan stanovnik više nije siguran za svoj život. Čak ima primera da se u srpskim selima postavljaju barikade, ali ne zbog Hrvata, već zbog suseda - Srba iz okolnih sela. Sve je više registrovanih optužbi koje žitelji Baranje iznose protiv pravosudnih organa, za koje tvrde da i pored svih uslova za rad - nemaju nikakvih rezultata. Predsednik Izvršnog saveta opštine Beli Manastir, tvrdi da se po ulicama Baranje slobodno šeta više od 50 ubica. Zna se da je jedan bračni par iz koristoljublja, ubio 17 ljudi, ali ih nije stigla nikakva kazna (*Borba*, 1. oktobar 1992). Pljačke i ubistva su svakodnevne pojave, a recept je jednostavan: najpre se kuca iz koje su pobjegli Hrvati - opljačka i iz nje sve odnese, a onda se "za pokriće" u nju usele izbeglice. Zbog svega ovoga ljudi, naravno, odlaže, te postoji strah da će Baranja ostati bez stanovnika i branilaca. Možda bi ovde bilo dobro podsetiti na napred već navedeno kratko zapažanje istoričara Dušana J. Popovića o tome da je nekada jedna od suštinskih odlika Baranjaca bila upravo to što je među njima kriminal bio gotovo - nepoznat.

U jesen 1992. godine, zamenik vojnog komandanta UNPROFOR-a, kao jedan od najozbiljnijih problema sa kojim se svi suočavaju, ističe potrebu razoružanja 17.000 pripadnika *specijalne milicije* Republike Srpske

Krajine, koja teroriše veliki deo stanovništva. On kaže kako "posebno u sektoru 'istok' vlada pravo bezakonje: sudovi ne rade, policija ne istražuje, tužitelji ne tuže. Tamo ima mnoštvo pripadnika tzv. specijalne milicije, teško naoružane, koja teroriše veliki deo stanovništva. To je specijalna milicija tzv. Republike Srpske Krajine. Nismo sigurni da vlast Srpske Krajine ima kontrolu nad njima... Mnogo je i kriminalaca i gangstera iz Srbije u toj oblasti. Zapravo, razoružanje oko 16.000 -17.000 pripadnika specijalne milicije Republike srpske Krajine je nas glavni problem. Bez demilitarizacije pripadnika specijalne milicije u Baranji i drugim delovima istočne Slavonije, nema uspeha mirovne misije Snaga Ujedinjenih nacija za zaštitu (UNPROFOR-a)" (*Politika*, 2. oktobar 1992).

6. NOVA KOLONIZACIJA BARANJE

U celoj Baranji, ponajviše u Belom Manastiru, odmah po njenom "oslobođenju", novembra meseca 1991. godine, počela je nova kolonizacija. U kuće koje su nekad bile vlasništvo hrvatskih porodica, a koje su početkom rata izbegle iz Baranje, sada se useljavaju srpske izbeglice iz unutrašnjosti cele Hrvatske. Do kraja novembra 1991. godine, u napuštene kuće u Baranji uselilo se oko 5.000 Srba izbeglica, a ostalo je još oko 10.000 praznih kuća.

U celoj oblasti Baranja postoje 42 naselja, a pre početka rata, kao što je već rečeno, opština Beli Manastir imala je 54.000 stanovnika. Od toga je, iz 30 sela Baranje izbeglo oko 15.000 Hrvata, uglavnom, u susednu Mađarsku. Najviše srpskih izbeglica u ove kuće došlo je iz Grubišnog Polja, iz Zapadne Slavonije, čime je popunjena samo jedna trećina napuštenih kuća. Izbeglice dobijaju kuće kao privremeni smeštaj, "do konačnog rešenja jugoslovenske krize". Svi oni koji su se naselili u Baranju, odmah se i zapošljavaju, zavisno od kvalifikacija koje imaju, ali dobijaju i njive da beru letinu. Predviđa se da će kolonizacija biti jedan *kontinuirani proces* u Baranji. Tako se planira da će u Bilju, u najskorije vreme biti mesta za oko 3.000 novih žitelja; u Torjanicama ce biti smešteno 200 domaćinstava; Belom Manastiru 300; Cenjincu 140 porodica; Dardi 250; Karancu i Kneževim vinogradima oko 200 porodica.

U Baranji je ostalo da živi oko 5.000 Hrvata. To su mahom Sokci, starosedeoci. Selo Popovac u Baranji u kome je pre početka rata bilo 1.500 stanovnika, prepolovljeno je - više od 700 Hrvata otišlo je u susednu Mađarsku. Nakon "oslobođenja" Baranje, vratilo se samo njih

šestoro. Slično je i u drugim selima. Srbi - doseljenici, kažu da je Baranja za njih - "zemlja tuđih kuća". U selo Kozarac je doseljeno stotinak srpskih porodica iz Grubišnog Polja. Ono što se tamo čuje tipična je priča svih kolonista: "Ovde smo dobili sve: kuću, nameštaj, mačku, psa, a bivši gazda je čak i pušku ostavio. Imamo krov nad glavom, ali, ipak, nemamo unutrašnji mir. Danju radimo, ali kada se legne, zečiji je to san. Teško je zaspati jer si legao na tuđi krevet, tuđi jastuk ti je ispod glave. I ti ljudi koji su odavde otišli znam da nisu ovo imanje lako stekli. I oni su u nekom strahu morali da pobegnu. Verujem da ni oni nisu svi ustaše, da nisu svi klali" (*Borba*, 2. decembar 1991).

Zbeg Srba iz 18 sela bilogorske opštine Grubišno polje, koji je 5. novembra 1991. godine razmešten u šest gradova Srbije, svoje krajnje utočište naći će u hrvatskim selima Baranje. Odluka je obnarodovana na sastanku predstavnika ovih sela sa predstavnicima Matice iseljenika Srbije. Rečeno je da je ovakvo rešenje - privremeno. Ovakvo rešenje je prihvatila većina izbeglica i već je delegirano nekoliko njihovih predstavnika koji će krenuti u "izviđanje terena". Referent zadužen za smeštaj izbeglica u baranjska sela, rekao je da je još početkom septembra, zajedno sa predsednikom Crvenog kriza Hrvatske, za područje Baranje predložena srpsko-hrvatska razmena izbeglica po obrascu: "kuća za kuću, zemlja za zemlju, glava za glavu".

Ove izbeglice koje bi trebalo, dakle, da se nastane u napuštenim hrvatskim selima Baranje, doneće tu odluku na osnovu preporuka koje će im dati delegacija njihovih izaslanika. Njima će se pridružiti i izbeglice koje su ostale u Banja Luci i Skender Vakufu. Prema glasovima onog dela zbega 400 ljudi koji je došao u Srbiju, Baranju je kao mogući zavičaj prihvatila polovina. Mnogi od njih, međutim, samo uslovno - dok ne vide mesta u koja će biti smešteni. Referent za naseljavanje Baranje, osim krova nad glavom, obećao je i obrađivanje zemlje tzv. "domaćinstava za izdavanje" kao i celokupnu mehanizaciju i preostali stočni fond iz takvih domaćinstava. Ne krije se interes Baranje da ovakvim rešenjem "privredno zaživi" i pri tom, još pojača redove svoje odbrane. Po njegovim rečima: Baranja može da pruži utočište za 15.000 ljudi; ona raspolaže sa 100 praznih lokala i sa 4.000 upražnjenih radnih mesta. Mnoge izbeglice, međutim, htele su da se vrate u stari zavičaj, nazad u Bilogoru, da se u banjalučkom korpusu bore za oslobađanje svojih sela.

Za proces kolonizacije u Baranji, veoma je karakterističan slučaj izbeglica iz Zapadne Slavonije. Zadržaćemo se na njemu, zato što bi u celoj ovoj tragediji - taj primer mogao da ukaže na početak prakse planiranja nasilnog premeštanja stanovništva. U kasnu jesen, u novembru mesecu 1991. godine, veliki broj Srba je pokrenut iz Zapadne Slavonije, sa Papuka i Bilogore. Govorilo se o izdaji Jugoslovenske narodne armije zbog čega su morali da napuste svoje kuće pred hrvatskim napadima. Izgleda da su ljudi zaduženi za kolonizaciju Baranje, imali udela u njihovom egzodusu. Po svemu sudeći, želeli su da ovo srpsko stanovništvo što pre nasele u Baranju. Ovo je jedan od primera opšteg haosa u migracijama stanovništva ovog podneblja i nesreći naroda koji u tome učestvuje. Primer ovih migracija iz Zapadne Slavonije je, svakako, tipičan. Pogubna ideja o prisilnom preseljenju naroda je time počela da se ostvaruje, a praksa zajedničkog života, ili, makar, komšijskog uvažavanja, dobila je "formulu po kojoj Zapadna Slavonija mora ostati bez Srba, a Baranja bez Hrvata".

Pošto su Srbi "oslobodili" Baranju, Hrvati su krenuli u ofanzivu i "očistili" svoje teritorije u većem delu Zapadne Slavonije. Oko 15.000 izbeglica, Srba sa Papuka, Bilogore i dela Ravne Gore, u zbegu je napustilo svoja sela, a deo njih je smešten u sportsku dvoranu u Banja Luku, gde im je rečeno: "Ovih dana oslobađamo teritorije, dobićete što smo i imali". Sa televizijskih ekrana mogle su jasno da se čuju poruke ovih ljudi koji su prozivali Jugoslovensku narodnu armiju ("Izdali su nas"), srbijansku vlast ("A gde su oni sad da nas zaštite?"), i sami sebe ("Krenuo sam s golom dušom, a sad mi je žao"). Zajednički imenitelj njihovih žalopojki, bio je sveden na dve reci: "prodati smo"!

O ideji da se međunacionalni sukobi u Jugoslaviji reše ili teritorijalnom podelom, ili pak masovnim egzodusom stanovništva, armijski kontrolisanim, a politički "dobrovoljnim", u javnosti, a naročito štampi, počinje da se govori i piše kao o nameri koja nije nimalo nova. Sve su češća podsecanja da je o tome, navodno, bilo govora i na onom famoznom sastanku Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana u Karađorđevu. Hrvatska štampa je čak, po onome kako to prenosi beogradska štampa, objavila informaciju da je glas u prilog tome dao i Alija Izetbegović. Osim toga, u hrvatskoj štampi je više puta objavljena informacija o tome da su čak i Ujedinjene nacije spremne na tu vrstu pomoći. Navodno, već je izdvojeno 10 milijardi dolara (u prvobitnom planu predviđeno je preseljenje 250.000 porodica kojima bi pripala migracijska pomoć od po

40.000 dolara) za masovno preseljenje manjinskih delova jugoslovenskih naroda u svoje "matične" države, a da bi ovakav projekat "planske migracije" mogao imati realno utemeljenje - dokaz je "bilogorsko" i "papučko" raseljavanje i "baranjsko naseljavanje" (*Borba*, 23. decembar 1991). Ideja o prinudnom preseljavanju i raseljavanju stanovništva Jugoslavije je, dakle, sa ili bez dogovora tajne diplomatije, postala stvarnost s kojom su morali da se suoče milioni ljudi. Sve su češća traženja opravdanja ovih egzodusa u podsećanjima na poratnu kolonizaciju od pre pet decenija, onu iz 1945. godine. Razlika je, naravno, ogromna jer je onda bila reč o rešavanju ekonomsko- socijalnih, a ne nacionalnih problema, koji sada pokušavaju da se reše na jedan krajnje nehuman i ne-civilizacijski način.

Već u januaru 1992. godine, međutim, Vlada Zapadne Slavonije donosi odluku da je naseljavanje izbeglicama Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema *privremeno*, i da treba "početi vraćati narod na ognjišta u Zapadnu Slavoniju". Istovremeno je doneta i zajednička odluka obe ove vlade da se podvrgnu ispitivanju pojedinci u komisijama koje su donele rešenja o naseljavanju Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema. Odluka je vlade i Skupštine Zapadne Slavonije da se ne može govoriti ni o kakvom iseljavanju naroda iz Zapadne Slavonije i naseljavanju bilo Istočne Slavonije ili nekog drugog dela Jugoslavije. Na razgovoru u Erdutu se zato došlo do zajedničkog zaključka, da je u pitanju bio privremeni smeštaj tih ljudi, "kako ne bi bili po raznim halama ili drugim neodgovarajućim mestima. Srpski narod Zapadne Slavonije mora se vratiti na svoja ognjišta: "Bilo je raznih insinuacija i raznih emisara koji su svojim delovanjem pokrenuli narod na egzodus. To su činili na svoju ruku i samoinicijativno, ko zna za čiji račun. Bilo je, na žalost, među takvima, i ljudi iz vlade Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, ali ta vlada je čvrsto na stanovištu koje smo dogovorili" - kaže predsednik vlade Zapadne Slavonije. "Trenutno je u Istočnoj Slavoniji smešteno između 10.000 i 12.000 izbeglica. Nakon stišavanja ratnih strasti, ljudi su shvatili da im je mesto tamo odakle su došli. Mnogi se raspituju o mogućnosti povratka" (*Borba*, 21 januar 1992).

Kako je pokrenut ovaj egzodus, da li samo zbog "mešetara" koji su dolazili u Zapadnu Slavoniju? Mešetari su pokrenuli ovaj egzodus, kategoričan je predsednik vlade Zapadne Slavonije (Veljko Džakula) - došlo se već i do pojedinih imena, i oni ce odgovarati. Po njegovom objašnjenju, uzroci ovog egzodusa su bili dvojaki. Najpre, ljudi su bili dugo na frontu i psihički i fizički su bili iscrpljeni, mediji su govorili o

masakru i zločinima nad stanovništvom, te je popustila "koncentracija i izdržljivost". Dovoljno je bilo da jedna porodica krene, da bi sve dalje išlo lančano. To je bila stihija koju onda nije bilo moguće zaustaviti. Jedan deo ljudi je napustio to područje zbog svog kukavičluka - i da bi opravdao svoj odlazak - proneta je vest kako smo izdani, prodani i ostavljeni, a da nas na prostorima Baranje čekaju kuće, njive, oranice, i što šta drugo. Ljudi su bili u dilemi: hoće li preživeti tamo gde ih čeka sukob do istrebljenja ili će napustiti ognjišta i otići tamo gde ih nešto čeka. U svim tim dilemama pojavili su se "određeni ljudi koji su delovali po terenu, a mi smo im teško ulazili u trag". Drugo objašnjenje, "o kome se mora otvoreno govoriti", svodi se na to da su na područje Zapadne Slavonije došli članovi Srpske radikalne stranke dr. Vojislava Šešelja. U prvoj grupi došli su zaista disciplinovani članovi, ali su kasnije dolazili ljudi za koje sada sumnjamo da su ubačeni, jer njihove namere nisu bile ni malo dobronamerne. Štaviše, oni su svojim ponašanjem uznemiravali, pa i zastrašivali stanovništvo (*Borba*, 22. januar, 1992).

U svom apelu za spas Srba u zapadnoj Slavoniji, Vladika Lukijan, episkop slavonski govori o "paklenom egzodusu" 150.000 Srba iz Zapadne Slavonije, usred zime. Zbrku oko ovog egzodusa potvrđuje i detalj iz njegovog apela, u kome on doslovce kaže: "Ustaše danima nisu smele ući u srpska sela, misleći da je to neka taktika da se namame u zamku, tj. nisu mogli verovati da će Srbi otići tek tako, bez borbe" (*Politika*, 30. oktobar 1991). On dodaje da se u Zapadnoj Slavoniji nalazi 70 srpskih sela i da je ta teritorija strateški vrlo važna jer iako je mala, poseduje autoput, prugu Beograd-Zagreb, plovni tok reke Save i naftovod.

Kao jedno od objašnjenja ovog migracionog talasa sa Papuka u Baranju, navođeno je i sledeće. Zbog poznatih međunacionalnih problema, u Hrvatskoj je donet "Zakon o pravima i slobodama narodnih i nacionalnih manjina ili etničkih grupa u Hrvatskoj", koji su mnogi nazvali "Zakonom o Srbima". Ovaj Zakon o pravima manjina, Sabor Hrvatske je usvojio po hitnom postupku, 8. maja 1992. godine. Po tim izmenama Ustavnog Zakona, bilo je planirano da će se u Hrvatskoj formirati dva srpska kotara, Knin i Glina, koji će obuhvatiti jedanaest opština u kojima Srbi imaju nadpolovičnu većinu. Trebalo je da ovi kotarevi imaju teritorijalnu i političku autonomiju, a da se ingerencije hrvatske vlasti u tim područjima smanje. Donošenje ovog zakona budno je nadgledala Evropska Zajednica, čija je delegacija "doslovno izdiktirala zakonodavcu sve odredbe koje je smatrala

neizbežnima". Nije li zato srpski živalj "pomeran" sa Papuka i Slunja? Srbima je ponuđena neka vrsta autonomije u etnički čistim enklavama, a hrvatskom je narodu, zauzvrat, omogućena etnički "prazna" teritorija. Samo se tako mogla objasniti ravnodušnost Jugoslovenske narodne armije prema strateški vrlo važnim tačkama u Zapadnoj Slavoniji, pokazuje analiza tekstova vojnih komentatora.

Najzad, moralo bi se ovde ukratko osvrnuti i na pokušaje povratka izgnanih Hrvata i Mađara u Baranju. Prvi put se o organizovanom povratku Hrvata i Mađara u njihove domove, pominje na radio Osijeku u maju mesecu 1992. godine, kada se kaže da će "30.000 Hrvata proteranih sa privremeno okupirane teritorije Baranje" nenaoružani, krenuti "u svoja napuštena ognjišta" (*Borba*, 14. maj 1992). Tada se navodi podatak da broj Hrvata i Mađara koji su napustili celu teritoriju Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema iznosi 100.000. Predstavnici Snaga Ujedinjenih nacija za zaštitu (UNPROFOR) nisu imali razumevanja za ideju da se 30. septembra 1992. godine, oko 100.000 izbeglica - Hrvata i Mađara vrati u svoja sela, kada je njih nekoliko hiljada krenulo prema Antunovcu. Najavljeni "marš mira" nisu omogućili predstavnici UNPROFOR zbog postojanja miniranih prelaza na tom putu, a pre svega, zato što nije postignut politički dogovor o njihovom povratku u Baranju i Slavoniju.

Vlasti u Baranji ističu da do povratka izbeglica može doći tek nakon političkih dogovora obe zaraćene strane, i to uz posredovanje UNPROFOR-a i Visokog komesarijata za izbeglice, "što znači da se moraju poštovati zakoni u Republici Srpska Krajina, a po Vensovom planu u Baranji sada važe zakoni civilnih vlasti". Za povratak izbeglica postoji i određeni postupak, a to je da se Visokom komesarijatu za izbeglice podnose *pismene molbe* koje se razmatraju i na koje se daju odgovori. Svi se nikada neće moći vratiti jer je dobar deo njih učestvovao na neprijateljskoj strani, a za takve u Baranji više nema mesta. Svi koji podnose molbe za povratak dobiće odgovore u predviđenom roku od 90 dana, ali je za sada mali broj onih koji se mogu vratiti, jer je već *podneto i 15.000 krivičnih prijava* protiv onih koji su učestvovali na neprijateljskoj strani, pa će im se suditi u odsustvu. Ukoliko i dođe do povratka izbeglica, to se ne može raditi *jednostrano*, u smislu da se samo izbegli Hrvati i Mađari vraćaju na svoja ognjišta u Baranju. Povratak izbeglica treba da ide *"obostrano"* - nakon dogovora, što znači da se moraju stvoriti uslovi da se Srbi, koji su izbegli sa svojih ognjišta, takođe vrate u svoje domove. Uz to se dodaje da su ove teritorije za Hrvate

"zauvek izgubljene", i da "najviše čarki ima baš oko Baranje", a ovakvi pokušaji povratka izbeglica mogli bi da znače i početak novog rata. Srbi štite 130 kilometara granice koju brane od ovakvog povratka Hrvata i Mađara. Ističu da i Srba koji su izbegli iz Zapadne Slavonije, ima više od 100.000. Kad je reč o Hrvatima i Mađarima, glavni inspektor u Baranji naglašava: "Mi ovde čuvamo njihove kuće, u njima su sad srpske izbeglice, dok je u Zapadnoj Slavoniji spaljeno 150 srpskih sela. Znači, oni ni nemaju gde da se vrata. Zato je i ova šesta najava o povratku samo prazna priča. Izbeglim Hrvatima i Mađarima zato i poručujemo da je bolje da popravljaju razrušene srpske kuće i da tamo prezime" (*Borba*, 26. oktobar 1992).

Zamenik vojnog komandanta Snaga Ujedinjenih nacija za zaštitu (UNPROFOR), kaže da su bili vrlo zabrinuti oko ovog marša izbeglica (on pominje broj od 2.000 učesnika) "jer su razlozi tog pokušaja povratka izbeglica bili zapravo politički. Njihov povratak bio je podstaknut od nekih lokalnih lidera, militantnih ljudi, posebno iz Osijeka". Uz to, "Mi u UNPROFOR-u vrlo smo odlučni da ne dozvolimo izbeglicama da se vrata - iako razumemo njihovu želju - dok im ne obezbedimo potpunu sigurnost" (*Politika*, 1. oktobar 1992).

Poslednja vest, u novembru 1993. godine, u kojoj se pominje Baranja, vezana je za paravojne jedinice Željka Ražnatovića - Arkana, ondašnjeg poslanika u Narodnoj Skupštini Srbije i lidera političke stranke u Srbiji, te glavnog političko-vojnog savetnika predsednika Republike Srpska Krajina, a samim tim i Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema. Na njegovom putu u Beli Manastir, na zasedanje Skupštine Republike Srpske Krajine, na prelazu državne granice - belgijski pripadnici Snaga Ujedinjenih nacija za zaštitu (UNPROFOR), u redovnoj kontroli te granice i naoružanih grupa koje je prelaze - zaustavili su i njegovu pratnju, na šta ih je sedmorica "tigrova" razoružala i - pretukla. Ceo događaj je bio brzo zataškan, a u javnom mnjenju su ostali različiti utisci o tome šta su prvoborci za "oslobađanje" Baranje, mislili o prisustvu Ujedinjenih nacija na ovim prostorima (*Borba*, 27. novembar 1993).

LITERATURA

- 1) BEGOVIĆ, N. (1986) *Život Srba graničara*, Prosveta, Biblioteka "Baština", br. 19, Beograd
- 2) BORBA, 1991-1993.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Davidović
„Masovno raseljavanje i "plansko" naseljavanje stanovništva”, (str. 55-82)

- 3) CVIJIĆ, J. (1966) *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd
- 4) GRUJIĆ, M. R. (1989) *Apologija srpskoga naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Prosveta, Biblioteka "Baština" br. 33, Beograd (fototipsko izdanje iz 1909. god.)
- 5) *MIGRATIONS IN BALKAN HISTORY* (1989) Institute for Balcan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, Special editions No. 39, Belgrade
- 6) MIHALDŽIĆ, S. (1991) *Baranja - od najstarijih vremena do danas*, Biblioteka grada Beograda, Reprint izdanja, Beograd
- 7) POPOVIĆ, J. D. (1990) *Srbi u Vojvodini*, Tom I, II, III, Matica Srpska, Novi Sad
- 8) SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU (1992) "Nacionalni sastav stanovništva po opštinama", Prvi rezultati Popisa 1991. godine, *Statistički bilten* br. 1934, Beograd
- 9) STATISTIČKI ZAVOD HRVATSKE (1992) *Stanovništvo prema vjeroispovijedi*, Prethodni rezultati po općinama, Zagreb.
- 10) ZBORNIK RADOVA POSVEĆEN TRISTAGODIŠNJICI VELIKE SEOBE SRBA (1990) *Seobe srpskog naroda. Od XIV do XX veka*. Zavod za udžbenike, Beograd

MASS RELOCATION AND "PLANNED" SETTLE OF POPULATION

The migrations of people caused by the 1991 war as well as some changes in the social and economic structures resulting from such migrations are examined. A brief survey of the colonization of Baranya in the recent past has been given. Also, a rough chronology of events that have taken place in the region since the outbreak of the war in 1991 up to the present, with a intention to point to the emergence of a new political and socioeconomic community in the region aspiring to achieve statehood has been presented. A new colonization of Baranya as a crucial pre-condition for organization of a socio-political life in this newly founded community is discussed. What makes the basis of the study is an attempt to demonstrate, on one example taken from the practice in ex-Yugoslavia, the whole tragedy of the forced mass evacuation and relocation of people. The idea of relocation of people in ex-Yugoslavia began to become reality in that very area.

KEY WORDS: mass evacuation / exodus / relocation / crime

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 83-116

Originalni naučni rad
UDK: 343.292/.293
343.85
ID broj: 153799692

MESTO I ULOGA POMILOVANJA U FUNKCIJI SUZBIJANJA KRIMINALITETA*

Dragan Jovaševi *
Pravni fakultet u Nišu

Zoran Stevanovi **
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

U ovom radu autori analiziraju pojam, karakteristike i sadržaj instituta pomilovanja, postupak davanja pomilovanja, kao i njegovu ulogu u funkciji suzbijanja kriminaliteta. Pomilovanje je, pored amnestije, akt milosti koji predstavlja osnov gašenja krivičnih sankcija. On je precizno uređen odredbama Krivičnog zakonika čiju osnovu predstavljaju odredbe Ustava Republike Srbije iz 2006. godine. Tako su pojam, sadržina, domet, pravno dejstvo i značaj instituta pomilovanja u krivičnom pravu Republike Srbije uređeni na jedinstvenim osnovama. Na taj način je postignuto da se u potpunosti garantuje jednak krivičnopravni tretman svih učinilaca krivičnih dela pred sudom i zakonom, čime se pravna sigurnost i vladavina prava uopšte podižu na kvalitetno viši nivo i u potpunosti obezbeđuje ostvarenje principa pravne države. Pomilovanje je, prema čl. 110. KZ R. Srbije, pojedinačni akt u vidu rešenja (odluke ili ukaza) koji donosi predsednik Republike. Tri su osnovne karakteristike pomilovanja: a) da je pojedinačni akt najvišeg organa državne vlasti – suverena (šefa države); b) da se odnosi na poimenično određeno li-

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: jovashana@ptt.yu

** Email: zoranstev_iksi@yahoo.com

ce i c) da se sadržina pomilovanja sastoji u: oslobođenju od krivičnog gonjenja, potpunom ili delimičnom oslobođenju od izvršenja kazne, zameni izrečene kazne blažom kaznom ili uslovnom osudom, davanju rehabilitacije, ukidanju ili određivanju kraćeg vremena trajanja svih ili određenih pravnih posledica osude ili ukidanju ili određivanju kraćeg trajanja određenih mera bezbednosti: zabrane vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrane upravljanja motornim vozilom i proterivanja stranca iz zemlje. Na osnovu iznetih karakteristika pomilovanja, može se zaključiti da ono ima i ulogu korekcije zakonom propisane kaznene i utiče na politiku suzbijanja kriminaliteta u određenom vremenskom periodu, a na posredan način vrši i korekciju i kontrolu rada organa krivičnog pravosuđa.

KLJUČNE REČI: pomilovanje / pojam i karakteristike pomilovanja / krivično pravo / kriminalitet / krivičnopravni tretman / predsednik države / kazna zatvora

POJAM POMILOVANJA

Pomilovanje (engl. oblivion, pardon, franc. grace, nem. begnadigung, ital. grazia) kao jedan od zakonskih načina¹ da učinilac skrivljenog krivičnog dela izbegne kažnjavanje u celini ili delimično za izvršeno krivično delo predstavlja posebno značajan krivičnopravni, ali i kriminalno-politički i penološki institut². Naime, on predstavlja izuzetak od pravila da svaki učinilac krivičnog dela mora da dođe pod udar krivično pravne represije i da dobije zasluženu kaznu što bi pravilu odgovaralo apsolutnom zahtevu pravde i principu pravičnosti³. Dakle,

¹ Istorijski posmatrano, pomilovanje je prvi put bilo predmet jedne ozbiljnije naučne obrade tek početkom 20. veka. Naime, tek 1906. godine prvi put se spominje u udžbeniku iz krivičnog prava u okviru izlaganja o "uništenju kazne". U tom kontekstu - pomilovanje je određeno kao osnov za uništenje krivične odgovornosti učinioca - krivičnog dela (G. Pavlović, Krivično pravo, Beograd, 1906. godine, str. 201).

² P. Blagojević, Pojam ustanove pomilovanja, Sudska praksa, Beograd, broj 11-12/2007. godine, str. 62-65

³ Pomilovanje na sličan način određuje i Ž. Horvatić kada ga definiše kao akt državne milosti i oprosta kojim se ukidaju ili ublažavaju krivičnopravne sankcije koje se na temelju pravnosnažne sudske odluke imaju izvršiti ili je njihovo izvršenje (primena) već u toku – Ž. Horvatić, Kazneno pravo, Opći dio, Zagreb, 2003. godine, str. 253

pomilovanje predstavlja opšti institut koji isključuje kažnjivost i to kažnjivost u odnosu na svako izvršeno delo i kažnjivost svakog njegovog učinioca⁴.

Radi se naime o institutu koji ima dugu istorijsku tradiciju⁵. Još za vreme rimske republike bio je u širokoj primeni institut pod nazivom "restitutio damnatorum" za proterana lica. Nešto kasnije, u periodu rimskog carstva primenjuje se institut pod nazivom "abolitio publica" koji je po sadržini i dejstvu primene obuhvatao i amnestiju i pomilovanje u današnjem smislu reči⁶. Iz perioda srednjovekovnog krivičnog prava potiču brojni pravni spomenici koji određuju pojam i sadržinu pomilovanja. Tako Sintagma Matije Vlastara – značajan spomenik vizantijskog krivičnog prava – predviđa izričito da se smrtna presuda ne može izvršiti dok se od cara ne dobije u roku od 30 dana pomilovanje ili confirmacija (potvrđivanje) presude. I Dušanov zakonik u čl. 112. i 115. govori o amnestiji vladara (dakle o pomilovanju suverena) za odbegle zavisne seljake – merophe.

Sve to ukazuje na izuzetno snažno pravno dejstvo instituta pomilovanja kao akta milosti, oprosta, milosrđa, oprostaja i velikodušnosti suverena⁷. Radi se o aktu milosti države koja je predstavljena u organu koji odlučuje o davanju pomilovanja u odnosu na učinioca krivičnog dela koji je sankcionisan ili tek treba da bude sankcionisan⁸. Tako pomilovanje po svom značaju, karakteru i primeni deluje jače i od same sudske presude⁹ kojom je učiniocu krivičnog dela izrečena

⁴ D. Jovašević, Amnestija i pomilovanje, Pravni informator, Beograd, broj 11/2000. godine, str. 3-6

⁵ A. Kurtović, Povijesni korijeni ustanove pomilovanja do početka 20. stoljeća, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Split, 1990. godine, str. 201-213

⁶ Smatra se da institut pomilovanja potiče još iz doba rimskog carstva odakle se kasnije proširio u nemačko srednjovekovno pravo (M. Dolenc, A. Maklecov, Sistem celokupnog krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1935. godine, str. 150)

⁷ Prema T. Živanoviću, pomilovanje predstavlja odricanje od prava na kaznu od strane nosioca upravne vlasti. U tom smislu pomilovanje se smatra kao osnov ništenja prava na kaznu i mere bezbednosti pored ostalih osnova u koje spadaju: smrt učinioca krivičnog - dela, njegovo stvarno kajanje, zastarelost, rehabilitacija i sudski oprostaj kazne (T. - Živanović, Osnovni problemi krivičnog prava, Beograd, 1930. godine, str. 196).

⁸ D. Jovašević, Institut pomilovanja prema novom republičkom zakonu, Bezbednost, Beograd, broj 1/1996. godine, str. 19-26

⁹ U pravnoj teoriji se mogu naći i takva shvatanja prema kojima pomilovanje predstavlja samo "korektivno sredstvo" već donetih sudskih odluka, a ne i kao sredstvo koje sprečava sud (abolicijom) da uopšte u sprovedenom krivičnom postupku donese odluku -

krivična sankcija, pa čak i od samog zakona degorirajući (ništeći) njegove odredbe o kažnjavanju učinioca dela u zakonu određenog kao krivično delo. Obično se u osnovi primene pomilovanja nalaze neki posebni razlozi¹⁰ vezani za lice na koje se odnosi pomilovanje (iako se i ovaj akt daje obično povodom državnih ili nacionalnih paznika ili značajnih događaja iz nacionalne ili državne istorije)¹¹.

U našem krivično-pravnom sistemu institut pomilovanja je uređen propisima više zakona i podzakonskih akata. To su u prvom redu odredbe čl. 110. Krivičnog zakonika, ali i odredbe Zakona o pomilovanju Republike Srbije sa pojedinačnim uputstvom za postupanje nadležnih organa u postupku davanja pomilovanja. Pomilovanje je prema čl. 110. KZ RS akt koji donosi predsednik Republike¹² kojim se poimenično određenim licima - učiniocima krivičnih dela - daje oslobođenje od krivičnog gonjenja, potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, zamenjuje izrečena kazna blažom kaznom ili uslovnom osudom, daje rehabilitacija, ukida se ili određuje kraće vreme trajanja svih ili određenih pravnih posledica osude ili se ukidaju ili se određuje kraće trajanje određenih mera bezbednosti: zabrana vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrana upravljanja motornim vozilom i proterivanje stranca iz zemlje¹³.

To je akt milosrđa, akt milosti i velikodušnosti suverena, akt milosti države koja je predstavljena u organu koji odlučuje o davanju pomilovanja. u odnosu na učinioca krivičnog dela koji je sankcionisan ili tek tre-

o izvršenom krivičnom delu i krivici njegovog učinioca. Takvo rešenje zastupa i novi Zakon o pomilovanju Republike Hrvatske iz 2003. godine (P. Novoselac, Zakon o oprostima – materijalni i procesni aspekti, Iudex, Zagreb, broj 1/992. godine, str. 25-26)

¹⁰ Posebni lični razlozi koji su vezani za lice na koje se pomilovanje odnosi mogu da se odnose na: određenu vrstu krivičnih dela koja su učinjena pod "određenim" okolnostima ili na kaznu koja je izrečena ili na druge okolnosti koje su po nekom drugom kriterijumu zajedničke za više osuđenih lica koja su zajednički obuhvaćena pomilovanjem. Te okolnosti vezane za osobenosti lica na koje se pomilovanje odnosi moraju biti prikupljene i temeljito proverene kako bi na osnovu njihovog postojanja i dejstva poglavar države stekao utisak da su ispunjeni uslovi za davanje akta milosti i oprosta – Ž. Horvatić, Kazneno pravo, Opći dio, Zagreb, 2003. godine, str. 254

¹¹ J. Monteil, La grace en droit francais moderne, Paris, 1959. godine, str. 116-124

¹² Slično rešenje predviđa i Ustav Republike Hrvatske u članu 98. odnosno Zakon o pomilovanju Republike Hrvatske od 24. oktobra 2003. godine (Narodne novine broj 175/2003) kada ovlašćuju predsednika Republike na donošenje rešenja o pomilovanju poimenično određenih lica

¹³ D. Jovašević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2006. godine, str. 289-290

ba da bude sankcionisan¹⁴. Obično se u osnovi akta o pomilovanju nalaze neki posebni razlozi vezani za lice na koje se ovaj akt odnosi (iako se takođe radi o pravnom aktu koji se donosi povodom državnih, nacionalnih ili verskih praznika ili značajnih događaja iz nacionalne ili državne istorije)¹⁵. Pomilovanjem kao pojedinačnim aktom milosti šefa države menja se dejstvo sudske odluke u pogledu izrečene krivične sankcije ili se sprečava donošenja te odluke u slučaju da do krivičnog postupka uopšte nije ni došlo u pojedinačnom slučaju¹⁶. Ono vuče svoje poreklo iz hrišćanske ideje milosrđa ("oprostite da bi vam bilo oprošteno"), pa se često shvata i kao akt velikodušnosti vladara¹⁷.

Iz ovih zakonskih rešenja proizilaze tri osnovne karakteristike pomilovanja. To su: 1) to je pojedinačni akt najvišeg organa državne vlasti – suverena (šefa države)¹⁸, 2) odnosi se na poimenično određeno lice i 3) sadržina pomilovanja se sastoji u: oslobođenju od krivičnog gonjenja, potpunom ili delimičnom oslobođenju od izvršenja kazne, zameni izrečene kazne blažom kaznom ili uslovnom osudom, davanju rehabilitacije, ukidanju ili određivanju kraćeg vremena trajanja svih ili određenih pravnih posledica osude ili ukidanju ili određivanju kraćeg trajanja određenih mera bezbednosti: zabrane vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrane upravljanja motornim vozilom i proterivanja stranca iz zemlje

No, u pravnoj teoriji se razlikuje više pojmovnih određenja instituta pomilovanja.

Prema jednom shvatanju, pomilovanje predstavlja jednostrano, nezavisno od pristanka pomilovanog lica i protiv njegove volje delujuće odricanje od prava na kažnjavanje pri čemu se javlja kao pomoć u izmirenju dva prava – *ius strictum* i *ius aequi et boni*. Radi se o naročitom institutu koji se koristio u svrhe vanredne i izuzetne korekture presuda kao institut koji je blizak pravnim lekovima¹⁹. Slično ovom je i shvatanje prema kome je pomilovanje jedan od osnova

¹⁴ D. Jovašević, Zbirka propisa o pomilovanju sa komentarom, Beograd, 1999. god., str. 17-21

¹⁵ M. Tomić, Društveni i socijalni potresi i njihov uticaj na kaznenu politiku, Godišnjak Pravnog fakulteta u Banja Luci, Banja Luka, broj 5/1981. godine, str. 155-161

¹⁶ N. Mrvić Petrović, Krivično pravo, Beograd, 2005. godine, str. 178

¹⁷ P. Novoselac, Opći dio kaznenog prava, Zagreb, 2004. godine, str. 452

¹⁸ prema članu 112. tačka 7. Ustava Republike Srbije (Službeni glasnik Republike Srbije broj 98/2006) predsednik Republike daje pomilovanja

¹⁹ M. Dolenc, A. Maklecov, Sistem celokupnog krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije, - op. cit. str. 150

ništenja prava na kaznu i mere bezbednosti pri čemu se nosilac upravne vlasti odriče ovakvog svog prava²⁰. Ili se pak pomilovanje shvata kao neopozivo odricanje države od prava da zbog učinjenog krivičnog dela njegovog učinioca goni ili izvrši već pravnosnažno izrečenu kaznu tako da ovde zapravo postoji opraštanje putem vladaočeve milosti²¹.

Sledeće shvatanje određuje pomilovanje kao specifičnu delatnost u oblasti pravosuđa "nesudskih organa vlasti" kojom se učinci (dejstvo) osude menjaju u prilog osuđenog lica. Radi se o diskrecionom ovlašćenju najviših državnih organa, a ne o pravu čoveka (iz korpusa osnovnih ljudskih prava)²². Slično je i shvatanje koje pomilovanje određuje kao akt državne vlasti koji uklanja kaznu kao posledicu kažnjivog dela²³. Stoga, iako se institutom pomilovanja zadire u samu suštinu, u zaštitnu (garantivnu) funkciju krivičnog prava, ovde se ipak radi i o institutu ustavnopravnog karaktera²⁴. Tako shvaćeno, pomilovanje se u literaturi određuje kao ustavni i krivičnopravni institut materijalno formalnog karaktera koji donosi nadležni organ u obliku pojedinačnog pravnog akta i koji u skladu sa mogućnostima koje poseduje sadržina pomilovanja, menja dejstvo ili sprečava donošenje sudskih odluka²⁵.

Takođe se pomilovanje određuje i kao akt državne milosti kojim se ukidaju ili ublažavaju krivičnopravne sankcije koje se na temelju pravnosnažne sudske odluke imaju izvršiti ili je njihovo izvršenje u toku²⁶ ili je to akt kojim se daje potpuno ili delimično opraštanje od zaslužene kazne krivično odgovornom učiniocu krivičnog dela od strane najviših izvršnih tela narodne vlasti²⁷.

²⁰ T. Živanović, Osnovni problemi krivičnog prava, Beograd, 1930. godine, str. 196

²¹ M. Aćimović, Krivično pravo, Opšti deo, Subotica, 1937. godine, str. 172

²² F. Bačić, Krivično pravo, opći dio, Zagreb, 1986. godine, str. 556

²³ S. Frank, Kazneno pravo, Opći dio, Zagreb, 1950. godine, str. 194

²⁴ Budući da ustavni akti retko sadrže odredbe o pravnim institutima iz drugih grana prava, pa i krivičnog prava, činjenica da je institut pomilovanja uređen i odredbama najvišeg pravnog akta države ukazuje na njegovu izuzetnu prirodu, sadržinu i značaj

²⁵ P. Blagojević, Pojam ustanove pomilovanja, Sudska praksa, Beograd, broj 11-12/2007. godine, str. 64

²⁶ Ž. Horvatić, Kazneno pravo, Opći dio, op. cit. str. 253

²⁷ N. Srzentić, Krivično pravo FNRJ, Opšti deo, Beograd, 1953. godine, str. 489

KARAKTERISTIKE POMILOVANJA

No, bez obzira kojim je propisima uređena primena instituta pomilovanja²⁸, ono se sastoji u ovlašćenju (aktu) najvišeg organa državne vlasti - predsednika Republike²⁹ da poimenično određenom licu ili poimenično određenim licima daje oslobođenje od krivičnog gonjenja, potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, zamenu izrečene kazne blažom kaznom ili uslovnom osudom ili daje rehabilitaciju ili se određuje ukidanje ili kraće trajanje svih ili određene pravne posledice osude ili određene mere bezbednosti³⁰.

Pomilovanje se pojavljuje kao institut kojim se daje opraštanje od krivičnog gonjenja u potpunosti ili se daje opraštanje od kazne učinioцу krivičnog dela putem akta koji donosi najviši organ vlasti u zemlji³¹. Ono je opšti osnov gašenja svih krivičnih sankcija. Odnosi se na sva krivična dela bez obzira da li se gone po službenoj dužnosti ili po privatnoj tužbi i na sve učinioce krivičnih dela. Primenom ovog instituta gašenja krivične sankcija može biti u celini ili delimično, ali ni u kom slučaju ne može biti uslovljeno³². Institut pomilovanja je dakle ovlašćenje nadležnih državnih organa pod određenim zakonskim uslovima³³. Zato njegova primena nije uslovljena pristankom lica na koje se odnosi. Lice protiv koga je pokrenut ili tek treba da se pokrene krivični postupak ne može odbiti primenu abolicije čak ni u slučaju kada bi imao opravdani pravni

²⁸ S. Žuženić, Institut pomilovanja u praktičnoj primjeni, Naša zakonitost, Zagreb, broj 7-8/1963. godine, str. 343-352

²⁹ Kod pomilovanja se radi o tradicionalnom načinu i mogućnosti potpunog ili delimičnog opraštaja od iste državne vlasti koja je i uspostavila primenu krivičnopravne prinude. Ako bi se pak smatralo da se zbog primene pomilovanja smanjuje represivni i generalnpreventivni značaj kažnjavanja uopšte i primene ostalih mera krivičnopravne prinude, moglo bi se isto tako uspešno braniti i stanovište o jačanju specijalnpreventivnih sadržaja zbog nade i očekivanja osuđenih lica da će im po pravilu deo kazne biti oprašten i da će njihovo ponašanje posle izvršenog krivičnog dela i primenjene krivičnopravne sankcije biti uzeto u obzir kod eventualnog pomilovanja (Ž. Horvatić, Kazneno pravo, Opći dio, op. cit. str. 254)

³⁰ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, Beograd, 2005. godine, str. 105

³¹ N. Srzentić, A. Stajić, Lj. Lazarević, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 1998. godine, str. 511

³² A. Kasser, La grace en droit federal et en droit vandois, Lausanne, 1991. godine, str. 56-71

³³ P. Novoselac, Zakon o oprost, materijalni i procesni aspekti, Iudex, Zagreb, broj 1/9-92. godine, str. 25

interes da svoju nevinost dokaže u postupku³⁴. Ni osuđeno lice ne može odbiti primenu instituta pomilovanja.

Dejstvo pomilovanja je jače i od same sudske odluke – presude kojom je utvrđena krivica nekog lica i kojom mu je izrečena krivična sankcija, ali i od samog zakona (krivičnog zakona koji određuje krivičnu odgovornost i kažnjivost) budući da derogira njegove odredbe o kažnjavanju učinioca krivičnog dela³⁵. Pored snažnog dejstva instituta pomilovanja u oblasti materijalnog krivičnog prava odnosno oblasti izvršnog krivičnog prava (penologije) on ima i krivično-procesnu ulogu (značaj). Naime, upravo o pomilovanju u vidu abolicije govori Zakonik o krivičnom postupku kada ovaj institut pominje zajedno sa drugim procesnim smetnjama kao razlog za odbačaj krivične prijave odnosno za obustavu krivičnog postupka ako je postupak već pokrenut odnosno za donošenje sudske presude kojom se odbija optužni predlog ili optužnica ovlašćenog tužioca ako je do primene pomilovanja došlo u toku trajanja glavnog pretresa kao faze glavnog krivičnog postupka.

Ali pomilovanje ima još jednu važnu krivično procesnu ulogu. Naime, ako se radi o pomilovanju koje je dato posle pravosnažno donete sudske odluke o izrečenoj krivičnoj sankciji za više krivičnih dela koja su izvršena u sticaju, a samo pomilovanje se odnosi samo na neka krivična dela i sankcije za njih, u tom slučaju se izrečena jedinstvena kazna u tom delu presude ne može izvršiti pa se mora preinačiti u posebnom krivičnom postupku i to primenom posebnog vanrednog pravnog leka – predloga za ponavljanje krivičnog postupka. U svakom slučaju pomilovanje se pojavljuje kao sredstvo da se otklone eventualne greške i sudske zablude ili da se pak ublaži strogost osuda iz ranijih vremena koje se kao takve pokazuju zbog promene u oceni stepena i intenziteta njihove težine, opasnosti i ispoljene zločinačke

³⁴ U delu pravne teorije se sa osnovom osporava dejstvo primene instituta pomilovanja u vidu abolicije. Naime, kod abolicije, krivica učinioca krivičnog dela još uvek nije dokazana, tako da nema osnova da mu se ne dozvoli odbijanje, dakle protivljenje datom - pomilovanju kako bi on svoju nevinost i zvanično dokazao u krivičnom postupku. Naravno, kod drugih oblika pomilovanja kada je određeno lice od strane sudskog veća oglašeno - krivim za učinjeno krivično delo, s obzirom da je pomilovanje institut javnopravnog karaktera, ne može se dozvoliti takvom licu da odbije dato pomilovanje (J. Tahović, Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 1962. godine, str. 200).

³⁵ Iz ove karakteristike pomilovanja zapravo proizilazi i njegova najznačajnija kritika - da ovaj akt negira trojnu podelu vlasti karakterističnu za savremeno društvo – podelu na zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast gde se izvršna vlast (doduše najvišeg nivoa) meša u sudsku vlast

volje ili da se nagradi, honoriše dobro vladanje, ponašanje i rezultati u popravljajući i prevaspitavanju (resocijalizaciji) osuđenog lica u toku izdržavanja kazne u zavodskoj ustanovi³⁶.

Pomilovanje se pojavljuje kao jedan od opštih osnova kojim se gasi pravo države na kažnjavanje učinioca krivičnog dela. Time se ustvari gasi samo pravo (ovlašćenje) države, ali se ne dira u postojanje krivičnog dela niti u prava trećih lica koja se zasnivaju na osudi. Krivično delo kao takvo postoji, ali bez kazne koja je trebalo da bude izrečena odnosno da bude izvršena. Pomilovanje se pojavljuje na taj način kao institut javnopravne prirode. On je ustanovljen u opštem, javnom interesu, u interesu društva kao celine, a ne u interesu učinioca krivičnog dela kako bi to na prvi pogled izgledalo³⁷. Na taj način se pomilovanje pojavljuje kao veoma značajan i kriminalno-politički institut kojim se kao aktom milosrđa država dobrovoljno u ime "viših ciljeva" odriče prava na kažnjavanje učinioca krivičnog dela.

Pored zakonskog određivanja pojma pomilovanja u krivično-pravnoj literaturi se mogu naći različita pojamna određivanja ovog instituta³⁸.

U formalno-pravnom smislu akt pomilovanja je pojedinačni pravni akt – odluka o pomilovanju – kojim se menja dejstvo drugog na pravu zasnovanog pojedinačnog pravnog akta odnosno na taj način se isključuje ili se transformiše njegovo izvršenje ili se u slučaju abolicije njime sprečava u potpunosti donošenje bilo kakvog pojedinačnog pravnog akta koji se odnosi na krivičnu sankciju ili na njoj upodobljenu krivičnopravnu meru (npr. pravnu posledicu osude) iako postoje sve pravne pretpostavke za donošenje ovakvog pojedinačnog akta. U tom smislu institut pomilovanja ima neku vrstu korektivne funkcije u pravnom sistemu.

Iako aktom o pomilovanju nije ugrožen, ne ništi se, niti se derogira formalni integritet sudske odluke, ugrožava se ipak, ništi se ili se pak transformiše njen funkcionalni integritet, njeno pravno dejstvo i to upravo ono dejstvo koje se odnosi na krivičnu sankciju. Zato se kao

³⁶ A. Nikšić, Da li se amnestijom i pomilovanjem menjaju sudske odluke, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, broj 3-4/1981. godine, str. 391-398

³⁷ M. Trifunović, Ustavnopravni i političkopravni aspekti instituta pomilovanja, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, broj 2/1973. godine, str. 251-258

³⁸ D. Jovašević, Pojam, sadržina i pravna priroda pomilovanja, *Sudska praksa*, Beograd, broj 9-10/2000. godine, str. 68-72

tačno pojavljuje tvđenje da se aktom pomilovanja menja sudska odluka, ali se time ipak ne dira u njenu pravnu snagu, pravnu moć, u njenu zakonitost, u njeno tvđenje da je određeno lice učinilo određeno krivično delo³⁹.

U svakom slučaju pomilovanje je institut koji ima vanredno snažno pravno dejstvo. Njegovo dejstvo je takvog značaja da je u izvesnom smislu jače i od sudske odluke (presude) pa čak i od dejstva samo zakona budući da ništi i derogira njegove odredbe okažnjavanju učinioca krivičnog dela i primeni pravila o kažnjavanju⁴⁰. Ovde se upravo i radi o jednom pojedinačnom pravnom aktu i to aktu koji se odnosi na krivičnu sankciju ili eventualno neku drugu krivično pravnu meru koja formalno istina ne predstavlja sankciju, ali praktično, sadržinski vrši funkciju sankcije ili pojačava njeno dejstvo za određeno vreme (u smislu pravnih posledica osude kojima se za određeno vreme može osuđenom licu zabraniti vršenje određenih prava odnosno sticanje određenih prava ili odobrenja).

Pomilovanje je akt koji se tako odnosi na pojedina određena lica. To je stoga lični, personalni, individualni akt, a ne normativni akt koji stvara situacije za neodređeni broj lica unapred⁴¹.

U formalnom smislu s obzirom na organ koji ga donosi i formu samoga akta, pomilovanje se javlja kao upravni akt – rešenje. Ali po sadržini takav akt koji inače donosi najviši organ vlasti se odnosi na krivičnu sankciju, to se on u materijalnom smislu smatra sudskim aktom. Tako se pomilovanje može odrediti kao pojedinačni pravni akt kojim se u izvesnom smislu odlučuje o krivičnoj sankciji odnosno kojim se praktično odlučuje o dejstvu, ulozi i funkciji drugog, ranije već donetog, pravosnažnog i izvršnog ili još nedonetog, ali sa postojanjem uslova za njegovo donošenje sudske akta i to sudske akta u potpunosti u jedinstvu formalnim i materijalnih elemenata⁴².

³⁹ F. Bačić, *Krivično pravo*, Beograd, 1961. godine, str. 509

⁴⁰ Iz ove karakteristike pomilovanja proizilazi i njegova najznačajnija kritika – da ovaj akt negira trojnu podelu vlasti koja je karakteristična za savremena društva - na zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast gde se izvršna vlast doduše najvišeg nivoa meša u sudsku vlast

⁴¹ J. Tahović, *Krivično pravo*, Opšti deo, op. cit. str. 379

⁴² A. Kurtović, *Pomilovanje u kaznenom pravosuđu*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2003. godine, str. 479-511

Aktom pomilovanja se "in concreto" odlučuje o sudbini neposredne primene krivičnog zakona na jedan konkretan slučaj izvršenja krivičnog dela od strane određenog, konkretnog lica ili konkretnih lica. Stoga se upravo ovim aktom najvišeg organa vlasti na određeni način u određenoj meri u konkretnom slučaju ništi i derogira sam zakon koji bi morao biti primenjen ili je već primenjen. To znači da se u konkretnom slučaju (ali samo tom slučaju) isključuje primena zakona. Stoga se neretko u literaturi mogu pronaći i takva tvrđenja da je u ovakvim slučajevima pomilovanje dato u formi upravnog akta (formalna strana), a zakon (materijalna strana) odnosno da je norma sadržana u rešenju (aktu) o pomilovanju samo "specijalna zakonska norma kojom se derogira opštija zakonska norma" po principu *lex specialis derogat legi generali*.

Po svom gramatičkom, ali i istorijsko-genetičkom značenju pomilovanje treba da predstavlja akt milosrđa, akt milosti, milosrđa države koje je predstavljeno u državnom organu koji upravo i odlučuje o pomilovanju u odnosu na učinioca krivičnog dela koji je već sankcionisan ili bi tek trebao da bude sankcionisan odnosno prema kome je bilo moguće primeniti neku drugu krivično pravnu meru koja formalno ne predstavlja krivičnu sankciju⁴³.

Tako se milosrđe, milost države pojavljuje kao idejna i legitimirajuća osnova instituta pomilovanja. Na ovaj način on uvodi u pravni sistem "vanpravne elemente". Njime se koriguje i ispravlja i samo pravo, doduše u određenim zakonom ispunjenim uslovima i pretpostavkama. Tako se putem "vanpravnog" menja pravno čime se praktično na posredan način i vrši korekcija prava. Nemački teoretičar Jering je tako pomilovanje sa svojom sadržinom u vidu milosrđa smatrao kao "sigurnosni ventil prava".

PRAVNA PRIRODA INSTITUTA POMILOVANJA

U krivično pravnoj literaturi kao jedno od najspornijih pitanja u vezi sa institutom pomilovanja predstavlja utvrđivanje pravne prirode ovog instituta odnosno akta kojim se daje pomilovanje.

⁴³ S. Pihler, Prilog raspravi o pomilovanju, *Pravni život*, Beograd, broj 6-7/1987. godine, str. 688

U formalno pravnom smislu akt o davanju pomilovanja je pojedinačni pravni akt (rešenje⁴⁴, odluka ili ukaz) kojim se menja pravno dejstvo drugog, na zakonu zasnovanom i pod zakonskim uslovima donetog pojedinačnog, pravnog akta (sudske odluke) odnosno isključuje se ili transformiše (kod abolicije) pravo države na krivično gonjenje čime se potpuno sprečava donošenje pojedinačnog pravnog akta kojim se izriče krivična sankcija učiniocu krivičnog dela. Na taj način se pomilovanje pojavljuje kao neka vrsta korektivne funkcije u pravnom sistemu. Budući da se odnosi na određena lica, to je akt o pomilovanju zapravo pojedinačni, individualni, personalni akt, a ne normativni akt kojim se stvara situacija za neodređeni broj lica napred.

Iako samim aktom o pomilovanju nije ugrožen niti poništen formalni integritet sudske odluke, ipak se ništi ili ugrožava delimično njen funkcionalni integritet, njeno pravno dejstvo koje se odnosi na primenu krivične sankcije na konkretnog učinioca konkretnog krivičnog dela⁴⁵. Imajući prednje navode u vidu može se reći da akt o pomilovanju menja ili ništi sudsku odluku. Tako se on stavlja iznad same sudske odluke pa čak i iznad zakona koji precizno određuje postupanje suda u postupku utvrđivanja krivice učinioca krivičnog dela i izricanju kazne za takvo delo. Aktom o pomilovanju se praktično menjaju ili nište zakonske odredbe o odmeravanju kazne u konkretnom slučaju čime se on na posredan način stavlja iznad samog krivičnog zakona.

Za akt o pomilovanju se u krivično pravnoj literaturi kaže da je to pojedinačni pravni akt jer menja sudsku odluku pa i sam zakon, ali u pojedinačnom slučaju, ima dejstvo na konkretnog individualno određenog učinioca konkretnog krivičnog dela. Tako se akt o pomilovanju pojavljuje kao lični, individualni akt, a ne normativni akt koji stvara situacije za neodređeni broj lica⁴⁶. Aktom o pomilovanju se in concreto odlučuje o sudbini neposredne automatske primene zakona. Stoga se on uvek odnosi na konkretni slučaj, pa čak derogira i sam zakon odnosno isključuje mogućnost njegove konkretne primene u onom delu koji se odnosi na konkretnu pravnu posledicu osude (krivičnu sankciju, rehabilitaciju, pravnu posledicu osude u užem smislu). Zato se čak može i tvrditi da je akt o pomilovanju u formalnom smislu upravni akt, a u

⁴⁴ B. Čejović, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 2002. godine, str. 601

⁴⁵ F. Bačić, *Krivično pravo, Opći dio, op. cit.* str. 509

⁴⁶ J. Tahović, *Krivično pravo, Opšti deo, op. cit.* str. 379

materijalnom smislu zakon, te da je norma sadržana u rešenju ili odluci o pomilovanju u funkciji specijalne zakonske norme kojom se derogira opštija pravna norma sadržana u krivičnom zakonu⁴⁷.

Isti autor dalje navodi da je pomilovanje samo ispravka prava mimo uobičajenih i opšte prihvaćenih principa važećih u pozitivnom pravu, ispravka prava ne zato što ono nije valjano i ispravno primenjeno već zato što se njegova konkretna primena protivi nekom drugom sistemu normi ili pak što je pogrešno primenjeno i sa stanovišta važećih normi pozitivnog prava, ali nema više redovnih ili vanrednih pravnih sredstava da se takva greška ispravi. Upravo zbog ovakve svoje prirode i karaktera pomilovanje može da bude generator promena u pravu, da anticipira buduće pravo ili nagoveštaj njegovih promena ili promena u primeni⁴⁸.

Najčešće se u krivično pravnoj literaturi pitanje o pravnoj prirodi akta o pomilovanju svodi na utvrđivanje da li je to: upravni, sudski, zakonodavni ili politički akt⁴⁹.

Prema jednom shvatanju akt o pomilovanju je upravni (administrativni) akt. Njega donosi najviši organ upravne vlasti - predsednik Republike u formi rešenja, odluke ili ukaza. Takav akt ima samo dispozitiv bez obrazloženja. On je rezultat diskrecione vlasti, diskrecione odluke nadležnog organa koji svoju odluku ni u jednom slučaju nije dužan da obrazloži. Praktično samo donošenje ovog akta je zasnovano na celishodnosti, principu slobodne procene od strane njegovog donosioca. No, u svakom slučaju ova diskreciona ocena se odnosi na konkretan, pojedinačni slučaj i daje se isključivo u javnom interesu što pomilovanje i čini javnopravnim institutom, a ne institutom u korist ili u interesu pojedinca - osuđenog lica.

U tom smislu se pomilovanje definiše kao sredstvo za uspostavljanje ravnoteže između čovečnosti i pravde. No, premda akt o pomilovanju ima za rezultat sprečavanje normalnog toka pravosuđa, premda on nije izdat kao svaki drugi administrativni akt *intra legem* (unutra zakona) ili *secundum legem*, već *contra legem*, on ostaje po

⁴⁷ S. Pihler, Prilog raspravi o pomilovanju, op. cit. str. 688

⁴⁸ Dž. Mutapčić, Aktuelna problematika u vezi sa izvršenjem krivičnih sankcija, Pravna misao, Sarajevo, broj 5-6/2004. godine, str. 14-17

⁴⁹ D. Jovašević, Pojam, sadržina i pravna priroda pomilovanja, Sudska praksa, Beograd, broj 9-10/2000. godine, str. 68-72

svojoj pravnoj prirodi administrativni akt jer one ne dodiruje pravno pitanje krivice već jedino izvršenje kazne time što ovu ukida, smanjuje ili je ublažava⁵⁰.

Prema drugom shvatanju akt o pomilovanju je po svojoj pravnoj prirodi zakonodavni akt - doduše *lex specialis* koji se odnosi na pojedinačni, konkretno određeni slučaj izvršenja konkretnog krivičnog dela od strane konkretnog učinioca. Smatra se prema ovom shvatanju da se zakon potpuno ili delimično može izmeniti, ukinuti ili derogirati samo drugim zakonom u ovom slučaju specijalnom zakonskom normom koja po principu *lex specialis derogat legi generali* ukida ili ublažava izrečenu krivičnu sankciju od strane suda primenom opšteg zakonskog propisa.

No, iako je prednje tvrđenje u svojoj suštini u velikoj meri ispravno u pogledu dejstva akta o pomilovanju, ipak se ne može reći da je to zakonodavni akt jer ga u prvom redu ne donosi zakonodavni organ (skupština) već drugi - upravni najviši organ vlasti. Na taj način se pomilovanjem ne dira i ne menja postojeći pravni sistem, pozitivnopravni sistem u domenu krivičnog prava ostaje neizmenjen, samo se menja njegovo dejstvo u odnosu na konkretan slučaj.

U krivično pravnoj literaturi se takođe mogu naći i takva shvatanja prema kojima je akt o pomilovanju sudski akt. Međutim, i ovde se može reći da on nije sudski akt jer ga ne donosi organ suda iako se njime istina menja sudska odluka. Sudska odluka se pomilovanjem ne menja u pogledu formalnog dejstva, odluka suda ostaje i dalje na snazi, samo se menja njeno pravno dejstvo, njeno prouzrokovanje posledice u konkretnom slučaju. Dalje, aktom o pomilovanju se ne dira u dispozitivni deo sudske odluke. Presuda ostaje osuđujuća, ostaje odluka o izvršenom krivičnom delu i dokazima za isto, ostaje odluka o krivici učinioca tog dela, samo se menja deo sudske odluke u pogledu izrečene kazne ili druge vrste krivične sankcije. Faktički se sudska odluka aktom o pomilovanju menja i koriguje, ali se time ipak ne dira u samu sudska presudu niti u prava trećih lica zasnovanih na osudi (što Krivični zakonik izričito navodi u odredbi člana 111)⁵¹. Praktično, primenom instituta pomilovanja menja se samo sudska odluka u pogledu odluke o izrečenoj kazni, ali je ono bez uticaja na

⁵⁰ J. Stefanović, *Pravna priroda akta o pomilovanju...*, op. cit. str. 277-278

⁵¹ B. Nikšić, *Da li se amnestijom i pomilovanjem menjaju sudske odluke*, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Beograd, broj 3-4/1981. godine, str. 392-395

pravnosnažnost i zakonitost sudske odluke. To, dalje, znači da se sem u slučaju abolicije, pomilovanjem menjaju sudske odluke samo u postupku njihovog izvršenja⁵². Pomilovano lice se i dalje smatra osuđivanim licem pa mu se "pomilovana osuda" može kasnije ceniti kao osnov za utvrđivanje povrata (recidiva) jer se pomilovanjem ne može uticati na činjenicu da je takvo lice izvršilo ipak neko krivično delo⁵³.

I konačno, u pogledu određivanja pravne prirode akta o pomilovanju u literaturi se mogu naći i takva shvatanja da je to politički akt, dakle akt političke prirode. Pravo na davanje pomilovanja pripada najvišim političkim organima - predsedniku Republike. To je akt milost ili milosrđa države prema učiniocu krivičnog dela pa takav akt više predstavlja akt političke volje suverena, posebno ako se daje povodom nekog značajnog državnog ili nacionalnog ili verskog praznika nego akt upravne ili administrativno pravne prirode. Predsednik Republike slobodno po svojoj diskrecionoj oceni bez ikakvog obrazloženja odlučuje da li će i u kom obimu (kojoj sadržini) određenom osuđenom dati pomilovanje ili odbiti davanje ove izuzetne zakonske mogućnosti. To je konačan akt protiv njega nije moguće voditi upravni spor (pokrenuti upravno sudski postupak). Najčešće se pomilovanje ne daje iz pravnih razloga već upravo iz političkih, socijalnih i drugih vanpravnih razloga⁵⁴.

Pravno shvatanje o pomilovanju predstavlja neskriveno priznanje da se pod upitnik stavlja celokupno pravo, napetost u samoj ideji prava kao i mogućnost konflikta između ideja prava i drugih ideja kao što je etička i religijska⁵⁵. U teoriji krivičnog prava nailazimo i na različita druga razmišljanja u pravnoj prirodi instituta pomilovanja. Tako se pomilovanje smatra i kao odricanje od prava na kaznu od strane nosioca upravne vlasti. To je osnov ništenja prava na kaznu i mere bezbednosti⁵⁶. Pomilovanje je naročiti institut koji se koristi u svrhu vanredne i izuzetne korekture presuda i kao institut srodan pravnim lekovima. To je jednostrano, od pristanka pomilovanog učinioca delikta nezavisno i

⁵² S. Miličević, *Osnovi krivičnog prava i krivičnog postupka*, Beograd, 1958. godine, str. 57

⁵³ B. Čejović, *Krivično pravo u sudskoj praksi*, Knjiga prava, Opšti deo, Beograd, 1985. godine, str. 609

⁵⁴ G. Marjanović, *Makedonsko krivično pravo*, Opšt del, Skopje, 1998. godine, str. 390

⁵⁵ G. Radbruh, *Filozofija prava*, Beograd, 1980. godine, str. 224

⁵⁶ T. Živanović, *Osnovni problemi krivičnog prava*, Beograd, 1930. godine, str. 196

protiv njegove volje delujuće, odricanje države od prava na kaznu⁵⁷. U širem smislu pomilovanje⁵⁸ je neopozivo odricanje države od prava da zbog krivičnog dela goni ili izvrši već pravosnažno izrečenu kaznu tako da ovde postoji opraštanje putem vladaočeve milosti.

SADRŽINA POMILOVANJA

Kao osnov gašenja krivičnih sankcija pored amnestije, institut pomilovanja je veoma precizno uređen postojećim odredbama Krivičnog zakonika čiju osnovu predstavljaju odredbe Ustava Republike Srbije (član 112. tačka 7.). Tako su pojam, sadržina, domet, pravno dejstvo i značaj instituta pomilovanja u našem krivičnom pravu uređeni na jedinstvenim osnovama kao i amnestija. Na taj način je postignuto da se u potpunosti garantuje jednak krivičnopravni tretman svih učinilaca krivičnih dela pred sudom i zakonom čime se pravna sigurnost i vladavina prava uopšte podižu na kvalitetno viši nivo i u potpunosti obezbeđuje ostvarenje principa pravne države⁵⁹.

Pomilovanje⁶⁰ je prema čl. 110. KZ RS akt koji donosi predsednik Republike kojim se poimenično određenim licima - učinocima krivičnih dela - daje oslobođenje od krivičnog gonjenja, potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, zamenjuje izrečena kazna blažom kaznom ili uslovnom osudom, daje rehabilitacija, ukida se ili određuje kraće vreme trajanja svih ili određenih pravnih posledica osude ili se ukidaju ili se određuje kraće trajanje određenih mera bezbednosti: zabrana vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrana upravljanja motornim vozilom i proterivanje stranca iz zemlje. Prema ovim zakonskim rešenjima pomilovanje se može dati učinocima krivičnih dela koja su predviđena domaćim krivičnim (osnovnim ili sporednim) zakonodavstvom. No, u uporednom krivičnom pravu⁶¹ se mogu naći i drugačija rešenja prema kojima se pomilovanje može dati i za krivična dela koja su predviđena stranim zakonima ako je učinilac domaći državljanin i ako je to predviđeno međunarodnim

⁵⁷ M. Dolenc, Sistem celokupnog krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1935. godine, str. 150

⁵⁸ M. Aćimović, Krivično pravo, Opšti deo, Subotica, 1937. godine, str. 172

⁵⁹ M. Radovanović, Krivično pravo, Beograd, 1975. godine, str. 413-414

⁶⁰ D. Jovašević, Zbirka propisa o pomilovanju sa komentarom, op. cit. str. 18

⁶¹ Ovakvo je rešenje predviđeno u čl. 1. Zakona o pomilostitvi Republike Slovenije

ugovorima⁶² (sa izuzetkom lica koja su osuđena od strane međunarodnog krivičnog suda – stalnog ili ad hoc tribunala)⁶³.

Sam je Krivični zakonik Republike Srbije u članu 110. odredio sadržinu instituta pomilovanja⁶⁴. Naime, pomilovanje može da se odnosi na: 1) oslobođenje od krivičnog gonjenja (abolucija), 2) potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, 3) zamenu izrečene kazne blažom kaznom ili uslovnom osudom, 4) davanje rehabilitacije, 5) ukidanje ili određivanje kraćeg trajanja svih ili pojedinih pravnih posledica osude i 6) ukidanje ili određivanje kraćeg trajanja određenih mera bezbednosti: zabrane vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrane upravljanja motornim vozilom i proterivanja stranca iz zemlje⁶⁵.

1) Oslobođenje od krivičnog gonjenja ili abolucija⁶⁶ (lat. abolitio - ukidanje) znači da se protiv učinioca krivičnog dela ne može pokrenuti krivični postupak, a ako je postupak u toku, on se obustavlja bez obzira u kom se stadijumu nalazi⁶⁷. To znači da se pomilovanje u ovom obliku može dati sve do momenta donošenja pravosnažne sudske odluke o krivici učinioca krivičnog dela. Oslobođenje od krivičnog gonjenja⁶⁸ se uvek odnosi na određeno krivično delo i

⁶² U Republici Hrvatskoj se pomilovanje može dati i licima koja izvršavaju kaznu u toj Republici, a koja su osuđena na osnovu presuda inostranih ili međunarodnih sudova (čl. 2. Zakona o pomilovanju Republike Hrvatske)

⁶³ A. O' Shea, *Amnesty for crime in international law and practice*, Hague, London, New York, 2002. godine, str. 147-163

⁶⁴ U poslednje vreme je u uporednom pravu uočena tendencija sužavanja primene instituta pomilovanja. Tako je u Republici Hrvatskoj donet Zakon o pomilovanju (Narodne novine Republike Hrvatske broj 175/2003) prema kome se pomilovanje više ne može odnositi na oslobođenje od krivičnog gonjenja jer se ovaj akt smatra kao korektivno sredstvo već donetih sudskih odluka, a ne i kao sredstvo da se sud spreči da donese svoju odluku o izvršenom krivičnom delu i krivici njegovog učinioca (A. Kurtović, *Novo uređenje prerogative pomilovanja u hrvatskom pravnom sustavu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, Split, broj 3-4/2002. godine, str. 371-391).

⁶⁵ D. Jovašević, *Krivično pravo*, Opšti deo, op. cit. str. 290

⁶⁶ U uporednom pravu prisutna su i drugačija shvatanja, pa tako član 85. Krivičnog zakonika Ruske federacije ne poznaje pomilovanje u vidu abolucije

⁶⁷ A. Kurtović, *Formalni i materijalni pojam abolucije*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, Split, broj 2/1993. godine, str. 571-583

⁶⁸ Dejstvu pomilovanja u vidu abolucije se u pravnoj teoriji upućuju opravdani prigovori pa se tako ističe da: 1) ono omogućava diskriminaciju lica koja su učestvovala u istom krivičnom delu, a pri tome samo jedno ili samo neka od njih su obuhvaćena datim pomilovanjem, 2) ono nije u skladu sa prezumpcijom nevinosti, pa u slučaju abolucije - učinilac krivičnog dela je onemogućen u nastojanju da se u krivičnom postupku utvrdi

obuhvata sva lica koja su u bilo kom svojstvu učestvovala u njegovom izvršenju. No, i ovde mogu biti data neka ograničenja pa se tako abolicija za neke učesnike u krivičnom delu može usloviti postojanjem nekih određenih okolnosti⁶⁹. Ovaj oblik pomilovanja se može dati samo po službenoj dužnosti (što je logično jer još uvek u krivičnom postupku nema osuđenog lica)⁷⁰.

2) Pomilovanjem se osuđeno lice može potpuno osloboditi od izvršenja izrečene kazne⁷¹. Oslobođenje od kazne se odnosi na onu kaznu koja je izrečena u sudskoj odluci, pod uslovom da je takva odluka pravnosnažna i da kazna nije u potpunosti izvršena⁷². Ono može da obuhvati sve vrste kazni⁷³ koje su predviđene u našem krivičnom zakonodavstvu. Ako se osuđeno lice primenom pomilovanja oslobađa od izvršenja glavne kazne, ono se po pravilu odnosi i na izrečenu sporednu kaznu. Posle datog pomilovanja se izrečena kazna ne može uopšte više izvršiti, a ako je njeno izvršenje u toku, kazna se obustavlja. Ako se osuđeno lice nalazi

njegova nevinost. Tako se ova privilegija osuđenog lica pretvara u nepravdu jer je ono onemogućeno da se u krivičnom postupku utvrdi da ono nije krivično odgovorno (krivo) za učinjeno krivično delo i 3) da se pomilovanje može shvatiti samo kao korekcija već - donetih sudskih odluka o krivičnom delu i krivici njegovog učinioca, ali ne i kao sredstvo za sprečavanje donošenja takvih odluka.

⁶⁹ L. Vicentić, Oprost i abolicija, Erazmus, Zagreb, broj 6/1994. godine, str. 26-30

⁷⁰ U nekim inostranim krivičnopravnim sistemima je poslednje vreme došlo do sužavanja primene instituta pomilovanja. Tako je u Republici Hrvatskoj donet novi Zakon o pomilovanju (Narodne novine broj 175/2003) prema kome se pomilovanje ne može odnositi na oslobođenje od krivičnog gonjenja jer se ovaj akt smatra samo kao korektivno sredstvo donetih sudskih odluka, a ne i kao sredstvo da se na ovaj način spreči sud da donese svoju odluku o izvršenom krivičnom delu i krivici njegovog učinioca

⁷¹ Ovakvo rešenje u pravnoj teoriji izaziva brojne prigovore koji se svode na sledeće: kazne i mere bezbednosti nisu samo mere društvene reakcije koje nadležni državni organi izriču učiniocima krivičnih dela, već se ove vrste sankcija mogu izreći i učiniocima drugih vrsta javnopravnih delikata – privrednih prestupa i prekršaja. Problem je još veći jer se za pojedina protivpravna ponašanja učiniocima mogu izreći privrednoprestupne ili prekršajne sankcije koje su znatno teže od istoimenih vrsta krivičnih sankcija. Ili ako je jedan činjenični događaj istovremeno predviđen i kao krivično delo i kao privredni prestup odnosno prekršaj pa se obeležja ovih delikata podudaraju, a pomilovanje može da deluje samo u odnosu na krivične sankcije (R. Svilar, Ograničenje prava na pomilovanje na privredne prestupe i prekršaje, Pravni život, Beograd, broj 2/1982. godine, str. 243-246).

⁷² P. Blagojević, Pomilovanje kroz teoriju i praksu, Beograd, 2005. godine, str. 72

⁷³ U slučaju izricanja novčane kazne u ratama (otplatama) u trajanju do jedne godine u izuzetnim i opravdanim slučajevima u praksi se postavlja pitanje kako deluje pomilovanje kojim je osuđeno lice u potpunosti oslobođeno od izrečene kazne ako je neke od rata već isplatio. U teoriji ima shvatanja prema kojima bi u takvom slučaju mogao da se izvrši povraćaj isplaćenog iznosa dela novčane kazne (J. Jovičić, Pomilovanje, op. cit. str. 226)

na uslovnom otpustu sa izdržavanja kazne zatvora, momentom davanja pomilovanja uslovni otpust se ukida i osuđeno lice se oslobađa daljeg izdržavanja izrečene kazne u potpunosti⁷⁴.

3) Institutom pomilovanja se osuđeno lice može delimično osloboditi od izvršenja izrečene kazne⁷⁵. Ono se u ovom slučaju može odnositi na oslobodjenje od izvršenja neke od više izrečenih kazni (kada su kazne kumulativno izrečene) ili na oslobodjenje od izvršenja jednog dela izrečene kazne i to ostatka neizdržanog dela kazne što se u praksi najčešće i dešava. Prvi slučaj je moguć ako je učiniocu krivičnog dela pored glavne kazne izrečena i sporedna kazna pa se takvo lice primenom pomilovanja oslobađa od izvršenja samo jedne od više izrečenih kazni (smanjenje po vrsti kazne). Drugi slučaj postoji ako se smanjuje vreme trajanja pravosnažno izrečene kazne zatvora (smanjenje po meri kazne)⁷⁶. To je poseban oblik i način ublažavanja kazne pri čemu ne važe opšta pravila o ublažavanju kazne određena Krivičnim zakonikom. Ipak ni na ovaj način se pomilovanjem ne može odrediti vrsta i mera kazne koja uopšte nije predviđena u našem krivičnom pravu.

4) Pravosnažno izrečena kazna se primenom pomilovanja može zameniti blažom vrstom kazne. Ovde se zapravo radi o supstituciji pravosnažno izrečene kazne sa kaznom koja je od nje blaža po vrsti. I ova je zamena kazni moguća samo u okviru vrsta i mera kazni predviđenih u Krivičnom zakoniku. Izrečena kazna zatvora se može zameniti novčanom kaznom, radom u javnom interesu⁷⁷ ili oduzimanjem vozačke

⁷⁴ Lj. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, Cetinje, 2004. godine, str. 310-312

⁷⁵ D. Palijaš, Pomilovanje, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, broj 2/2004. godine, str. 893-901

⁷⁶ B. Čejović, Krivično pravo, Opšti deo, op. cit. str. 600-602

⁷⁷ U pogledu zamene izrečene kazne (zatvora ili novčane kazne) kaznom rada u javnom interesu u pravnoj teoriji se upućuju opravdani prigovori. Prvo, kazna rada u javnom interesu je vezana za izvršenje lakših krivičnih dela (za koja je propisana kazna zatvora do tri godine ili novčana kazna) kada vrsta učinjenog krivičnog dela, ličnost učinioca i njegova spremnost (pristanak) da obavlja rad ukazuju na opravdanost primene ove vrste kazne. Kod primene instituta pomilovanja se postavlja pitanje poštovanja ovih zakonskih uslova. Ako se za davanje pomilovanja ne traži nikakva saglasnost osuđenog lica, kako je moguće dati pomilovanje u ovom obliku bez saglasnosti pomilovanog lica na obavljanje rada kada se ima u vidu zabrana prinudnog rada (Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i građanskih sloboda – Službeni list SCG broj 9/2003). I konačno, u slučaju da pomilovano lice ne obavlja rad u javnom interesu, postavlja se pitanje

dozvole, ali ne i kaznom maloletničkog zatvora. Novčana kazna se može zameniti kaznom rada u javnom interesu. Naša sudska praksa⁷⁸ je zauzela stav da se u slučaju kada je osuđenom licu u postupku pomilovanja zamenjena izrečena kazna blažom kaznom i kada je izrečena kazna delimično ublažena u postupku vanrednog ublažavanja kazne, treba vršiti sabiranje vremena za koje je pomilovanjem zamenjena izrečena kazna blažom kaznom sa vremenom za koje mu je u postupku vanrednog ublažavanja kazne delimično ublažena kazna.

5) Pomilovanjem se izrečena kazna može zameniti uslovnom osudom⁷⁹ (što inače nije moguće kod amnestije). Ova zamena kazne se vrši u skladu sa pravilima koja inače važe za izricanje uslovne osude. To znači da je ova zamena moguća samo u slučaju ako je učiniocu krivičnog dela izrečena kazna zatvora do dve godine ili novčana kazna i ako se ne radi o krivičnom delu za koje se uslovna osuda uopšte ne može izreći odnosno o delu za koje je primena ove sankcije uslovljena prethodnim ublažavanjem kazne.

U ovom slučaju se uz izrečenu uslovnu osudu određuje posebno vreme proveravanja koje ne može da bude duže od tri godine niti se osuđenom licu može odrediti zaštitni nadzor ili ispunjenje drugih posebnih obaveza uz uslovnu osudu⁸⁰. Ovo zakonsko rešenje polazi od toga da organ nadležan za davanje pomilovanja ne može preuzeti ulogu suda da bi prilagodio uslovnu osudu i ostvarenje njene svrhe konkretnom učiniocu krivičnog dela obuhvaćenog datim pomilovanjem i konkretnim ličnim okolnostima toga lica⁸¹. U pogledu opoziva uslovne osude, i u ovom slučaju se primenjuju ista pravila koja

opozivanje pomilovanja što po sadašnjim zakonskim rešenjima nije moguće. Slični prigovori se upućuju mogućoj zameni izrečene kazne kaznom oduzimanja vozačke dozvole putem primene instituta pomilovanja (L.J. Lazarević, Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 2006. godine, str. 329).

⁷⁸ Pravno shvatanje usvojeno na sednici odeljenja Vrhovnog suda Vojvodine koja je održana 29. marta 1982. godine

⁷⁹ Iako je gotovo uobičajeno da se pomilovanjem izrečena kazna može zameniti blažom kaznom ili uslovnom osudom, ipak u uporednom pravu se mogu naći i drugačija shvatanja. Tako član 117. Krivičnog zakonika Republike Srpske predviđa da pomilovanje može obuhvatiti pored kazne i mere bezbednosti takođe na uslovnu osudu koja se na ovaj način može ukinuti

⁸⁰ B. Čejović, Krivično pravo, Opšti deo, op. cit. str. 601

⁸¹ Z. Stojanović, Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 2001. godine, str. 369

važe u slučaju kada se od strane suda u krivičnom postupku učiniocu krivičnog dela izrekne uslovna osuda kao vrsta mere upozorenja.

Zakon izričito ne određuje da se pomilovanjem osuđeno lice može osloboditi od izvršenja uslovne osude. Logično bi bilo da pomilovanje ima pravno dejstvo i na ovu vrstu krivičnih sankcija kada se ono već odnosi i na mnogo teže sankcije kao što su kazne⁸².

6) Prema novom zakonskom rešenju koje je u Republici Srbiji stupilo na snagu 1. januara 2006. godine pomilovanjem se može dati rehabilitacija⁸³. To znači da se ovako data rehabilitacija⁸⁴ može odnositi i na: a) osude koje uopšte po slovu zakona ne podležu rehabilitaciji, b) lica čije se osude uopšte ne mogu rehabilitovati i c) osude pre isteka određenih rokova (vremena) koje zakonik traži za nastupanje njenih dejstava⁸⁵. Kada je kazna izrečena pravosnažnom presudom pomilovanjem zamenjena blažom kaznom ili uslovnom osudom, pri odlučivanju o brisanju osude, osudu na kaznu u smislu zakona predstavlja upravo kazna iz akta o pomilovanju⁸⁶.

7) Pomilovanje može da obuhvati i pravne posledice osude i to one koje se sastoje u prestanku ili gubitku određenih prava ili zabrani sticanja određenih prava. Tako se na ovaj način može ukinuti jedna ili više pravnih posledica osude, ali se u aktu o pomilovanju mora izričito naznačiti na koju se ili na koje se sve pravne posledice odnosi. Za razliku od amnestije, pomilovanjem se neka pravna posledica može ne samo ukinuti već se može i odrediti njeno kraće trajanje. To je moguće kod onih pravnih posledica osude koje po svojoj prirodi traju određeno vreme (dakle koje se sastoje u zabrani sticanja određenih prava).

⁸² J. Žuženić, Institut pomilovanja u praktičnoj primjeni, Naša zakonitost, Zagreb, broj 7--7/1963. godine, str. 343-351

⁸³ D. Jovašević, Zbirka propisa o pomilovanju sa komentarom, Beograd, 1999. godine, str. 3-12

⁸⁴ Rehabilitacija se u smislu čl. 97. KZ RS sastoji u ukidanju pravnih posledica osude tako da se osuđeno lice smatra neosuđivanim. Razlikuje se zakonska i sudska rehabilitacija ako su ispunjena dva uslova: 1) da lice ranije nije bilo osuđivano i 2) da u određenom vremenu posle izrečene osude lice ne učini novo krivično delo.

⁸⁵ J. Globevnik, Izbris ob sodbe in pomilostitev, Ljudski pravnik, Ljubljana, broj 5/1950. godine, str. 185-191

⁸⁶ Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. II 320/80 od 9. septembra 1980. godine

8) I na kraju pomilovanjem se može ukinuti ili odrediti kraće vreme trajanja nekih mera bezbednosti⁸⁷: a) zabrane vršenja poziva, delatnosti i dužnosti, b) zabrane upravljanja motornim vozilom i c) proterivanje stranaca iz zemlje. U slučaju da se pomilovanjem skraćuje vreme trajanja izrečene mere, ona se ne može odrediti na način da traje kraće od zakonom predviđenog minimuma određene mere bezbednosti.

Pri tome, treba ukazati da se pomilovanje ne može odnositi na izrečene vaspitne mere⁸⁸ osim u slučaju kada je dato pomilovanje u vidu abolicije pa uopšte i ne dolazi do pokretanja i okončanja krivičnog postupka prema maloletnom učiniocu krivičnog dela (a pod određenim u zakonu predviđenim uslovima i mlađem punoletnom licu) kada je uopšte isključena mogućnost izricanja bilo koje vrste krivične sankcije (pa i vaspitne mere)⁸⁹. Ovakvo se zakonsko rešenje opravdava činjenicom da vaspitne mere imaju za cilj (shodno članu 10. Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica) da se utiče na razvoj maloletnika i jačanje njihove lične odgovornosti, na vaspitavanje i pravilan razvoj njihove ličnosti kao bi se obezbedilo njihovo ponovno uključivanje u društvenu zajednicu pri čemu se ova svrha ostvaruje na tri načina: 1) nadzorom, 2) pružanjem zaštite i pomoći i 3) obezbeđivanjem njihovog opšteg i stručnog osposobljavanja⁹⁰.

Davanjem pomilovanja se pri tome ne dira u prava trećih lica koja se zasnivaju na osudi (član 111. KZ RS). To znači da oštećena i druga lica mogu u odgovarajućim postupcima ostvarivati svoja prava na naknadu štete prouzročene krivičnim delom, povraćaj stvari oduzete izvršenjem krivičnog dela, naknadu za predmete oduzete primenom mere bezbednosti oduzimanja predmeta, plaćanje obaveze izdržavanja, odluke o objavljivanju sudske odluke u sredstvima javnog informisanja i sl.

⁸⁷ U pravnoj teoriji se ističu shvatanja koja ukazuju na nespojivost instituta pomilovanja sa ostvarenjem svrhe specijalne prevencije kod mera bezbednosti čija se primena temelji na opasnom stanju (stanju opasnosti, perikuloziteta ili temibiliteta učinioca krivičnog dela). Naime, ističe se, prvo, da su mere bezbednosti neretributivne krivične sankcije koje imaju za cilj da otklone stanja ili uslove koji mogu uticati da učinilac više ne čini krivična dela, a s druge strane, pomilovanje je akt političke prirode koji otklanja zlo koje se primenom kazne nameće učiniocu krivičnog dela, a takvog zla nema kod mera bezbednosti (M. Aćimović, *Krivično pravo, Opšti deo*, Subotica, 1937. godine, str. 174; D. Miladinović, *Osvrt na koncept pomilovanja u krivičnom zakonodavstvu Srbije*, op. cit. str. 136)

⁸⁸ Presuda Vrhovnog suda Srbije Kž. 539/93 od 31. avgusta 1993. godine

⁸⁹ B. Čejović, *Krivično pravo, Opšti deo*, op. cit. str. 602

⁹⁰ D. Jovašević, *Krivično pravo, Opšti deo*, op. cit. str. 303

Iako se podaci o broju pomilovanih lica, datim ili odbijenim pomilovanjima, ne objavljuju u javnim glasilima, ipak sporadično, s vremena na vreme, ovakvi podaci bivaju dostupni javnosti. Iz njih se može zaključiti o obimu primene instituta pomilovanja, a time i njegovoj ulozi kao krivično-pravnog, kriminalnopolitičkog i penološkog sredstva.

Iz statističkih podataka koji se odnose na period 2005-2007. godine, a koji su objavljeni u dnevnom listu "Politika" 17. septembra 2007. godine proizilazi sledeće: 1) u posmatranom periodu ukupno je u Republici Srbiji podneto 1316 molbi za pomilovanje i to po godinama: 2005. godine – 719 zahteva, 2006. godine – 427 zahteva i 2007. godine 170 zahteva (zaključno sa sredinom septembra meseca) i 2) od podnetih molbi u toku 2005. godine je pomilovano 96 lica što iznosi 13,35 % od broja ukupno vođenih postupaka. U toku 2006. godine pomilovano je 25 lica ili 5,85 %. Najviše je pomilovanih lica u toku 2007. godine. Taj broj iznosi 124 lica ili 72,94 %.

Prema strukturi krivičnih dela za koja su osuđena pomilovana lica situacija je sledeća: 1) u toku 2005. godine najviše je bilo lica koja su osuđena za krivična dela protiv života i tela i to – 17 lica, krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja – 22 lica i 35 lica za krivično delo iz člana 33. Zakona o oružju i municiji – krivično delo neovlašćenog nabavljanja, držanja, nošenja, izrade, razmene ili prodaje vatrenog oružja, municije ili eksplozivnih materija, 2) u toku 2006. godine najviše je bilo lica koja su osuđena za krivično delo neovlašćenog nabavljanja, držanja, nošenja, izrade, razmene ili prodaje vatrenog oružja, municije ili eksplozivnih materija i to 11 lica i 3) u toku 2007. godine najviše je pomilovano lica koja su osuđena za za krivična dela protiv života i tela i to – 21 lice, krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja – 26 lica i čak 47 lica za krivično delo iz člana 33. Zakona o oružju i municiji – krivično delo neovlašćenog nabavljanja, držanja, nošenja, izrade, razmene ili prodaje vatrenog oružja, municije ili eksplozivnih materija.

POSTUPAK DAVANJA POMILOVANJA⁹¹

Prema Zakonu o pomilovanju postupak za pomilovanje⁹² se može pokrenuti na dva načina: 1) po službenoj dužnosti i 2) po molbi zakonom ovlašćenih lica⁹³.

Najčešće se postupak za pomilovanje⁹⁴ pokreće po molbi ovlašćenih lica, a to su: osuđeno lice, njegov zakonski zastupnik, bračni drug, srodnik po krvi u pravoj liniji, sestra, usvojilac, usvojenik, hranilac i staralac. Međutim, interesantno je da branilac osuđenog lica nije svrstan u krug ovlašćenih lica koja mogu podneti molbu za pomilovanje. U sudskoj praksi se smatra da je i branilac ovlašćen na ovu mogućnost ukoliko ima specijalno punomoćje. Ovo tim pre što branilac može da izjavi žalbu u korist optuženog i bez njegov posebnog ovlašćenja. Takođe je i branilac maloletnika ovlašćen da izjavi žalbu čak i protiv volje svoga branjenika⁹⁵.

Po službenoj dužnosti se pokreće postupak za pomilovanje kojim se daje oslobođenje od krivičnog gonjenja (abolicija)⁹⁶. Ovu vrstu postupka pokreće ministar pravde. Ona se često javlja u slučaju grupnih pomilo-

⁹¹ U teoriji se mogu naći shvatanja prema kojima je postupak za pomilovanje zapravo vrsta - posebnog krivičnog postupka jer se njime ne rešavaju čisto krivičnopravna pitanja vezana za krivično delo i krivičnu odgovornost (krivicu) učinioca (kao što je to slučaj u opštem krivičnom postupku) - Z. Jekić, *Krivično procesno pravo*, Beograd, 1990. godine, str. 25. Pored ovog razlikuje se shvatanje da se ovde radi o specifičnoj, posebnoj vrsti upravnog postupka - u kome zajedno učestvuju pored organa uprave (Predsednik republike, ministar pravde, zavodske ustanove) i sud - D. Miladinović, *Postupak pomilovanja u krivičnom zakonodavstvu Srbije*, Pravni život, Beograd, broj 10/2007. godine, str. 174

⁹² U nekim drugim inostranim pravnim sistemima (npr. u Republici Hrvatskoj) postupak za pomilovanje se može pokrenuti samo posle pravnosnažnosti presude i to molbom koju - podnosi osuđeno lice ili lice koje je u krivičnom postupku ovlašćeno po zakonu na podnošenje žalbe u korist osuđenog lica. Pri tome je izričito određeno da podneta molba za pomilovanje ne odlaže izvršenje izrečene krivične sankcije na koju se odnosi - Ž. - Horvatić, *Kazneno pravo*, Opći dio, op. cit. str. 254

⁹³ P. Novoselac, *Zakon o oprostima - materijalni i procesni aspekti*, Iudex, Zagreb, broj 1/9-92. godine, str. 25-26

⁹⁴ P. Jukić, *Postupak pomilovanja i učesnici*, Pravna misao, Sarajevo, broj 5-6/1986. godine, str. 16-24

⁹⁵ M. Petrović, S. Batričević, *Zakon o pomilovanju SFRJ i SRS sa komentarom i obrascima za praktičnu primenu*, Beograd, 1986. godine, str. 11

⁹⁶ M. Simović, *Postupak za pomilovanje u Republici Srpskoj*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Banja Luci, Banja Luka, broj 20-21/1996-1997. godine, str. 105-113

vanja u vidu tzv. svečarskog pomilovanja povodom državnih ili nacionalnih praznika (npr. za Sretenje – Dan državnosti Srbije – 15. februar). Predsednik Republike može dati pomilovanje i kad nije sproveden postupak za davanje pomilovanja. Po službenoj dužnosti se prema ranijim zakonskim rešenjima mogao pokrenuti postupak za pomilovanje u slučaju da je izrečena smrtna kazna⁹⁷, a molba za pomilovanje nije podneta od zakonom ovlašćenih lica (član 4. Zakona o pomilovanju). Doneta odluka o pomilovanju se ne može osporavati. U slučaju eventualne zloupotrebe ili arbitrnosti nadležnog organa u postupku davanja pomilovanja može se pokrenuti postupak utvrđivanja političke ili parlamentarne odgovornosti (ali ne i krivične)⁹⁸.

Zakon je izričito odredio: 1) ko može podneti molbu za pomilovanje – ovlašćena lica, 2) kome se podnosi ova molba za pomilovanje – sudu koji je izrekao presudu u prvom stepenu i 3) u kom roku se molba za pomilovanje može podneti – posle pravnosnažnosti presude. U svakom slučaju molba za pomilovanje⁹⁹ se podnosi od strane ovlašćenih lica sudu¹⁰⁰ koji je izrekao prvostepenu presudu. Naši pozitivni propisi ne određuju sadržinu ove molbe. No, razumljivo je da ona mora da sadrži: 1) podatke o presudi (broj i datum donošenja presude, naziv i mesto suda), 2) podatke o krivičnom delu (zakonski naziv i član zakona), 3) podatke o izrečenoj krivičnoj sankciji (vrsti i meri sankcije, vrsta, tip i mesto zavodske ustanove i 4) podatke o osuđenom licu. Svakako da podneta molba mora da sadrži razloge zbog kojih se traži pomilovanje i njihovo obrazloženje. Uz molbu se prilažu određeni dokazi (pismena, isprave) koji potkrepljuju navode podnosioca molbe za pomilovanje. Ovako podneta molba nema

⁹⁷ U pravnoj teoriji se ukazuje na potrebu razmatranja mogućnosti da se po službenoj dužnosti pokreće postupak za pomilovanje lica kojima je izrečena najteža kazna koju poznaje naš kazneni sistem – kazna kazna zatvora od trideset do četrdeset godina (koja je zapravo supstitut smrtno kazne koja je ukinuta 2001. godine)

⁹⁸ Z. Stojanović, Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 2006. godine, str. 305

⁹⁹ molba za pomilovanje se može ponovo podneti posle isteka roka od jedne godine od dana ranije donete odluke ukoliko se radi o licu kome je izrečena kazna zatvora u trajanju preko tri godine odnosno po isteku roka od šest meseci ako je izrečena kazna zatvora do tri godine ili blaža kazna. Nedozvoljenu molbu za pomilovanje odbija veće suda koje je i donelo presudu (rešenje Vrhovnog suda Srbije Kž. 598/93 od 17. avgusta 1993. godine)

¹⁰⁰ U uporednom pravu prihvaćena su i drugačija shvatanja. Tako se prema Zakonu o pomilovanju Republike Hrvatske iz 2003. godine zahtev za pomilovanje podnosi ministarstvu pravosuđa (a ne sudu kao što je to ranije bio slučaj)

suspenzivno dejstvo što znači da ona ne zadržava izvršenje izrečene krivične sankcije.

Ako je molba podneta drugom nenadležnom organu, sudu ili ustanovi za izdržavanje kazne zatvora, ovi organi su dužni da odmah, bez odlaganja ovu molbu dostave nadležnom sudu.

Lice koje se nalazi u ustanovi za izdržavanje kazne zatvora svoju molbu za pomilovanje upućuje preko ustanove u kojoj se nalazi. Pri tome je zavodska služba za opšte poslove dužna prema čl. 77. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija¹⁰¹ da osuđenom licu pruža svu potrebnu stručnu pomoć vezanu za pokretanje postupka za pomilovanje. Ova zavodska ustanova prilikom dostavljanja molbe nadležnom sudu u što kraćem roku prilaže i svoj izveštaj o vladanju i ponašanju osuđenog lica (o njegovom radu, vladanju po kućnom redu, doprinosu procesu resocijalizacije, popravljanja i prevaspitavanja) kao i o svim drugim podacima koji se odnose na učinioca dela, a koji su od značaja za odlučivanje nadležnih organa po podnetoj molbi za pomilovanje. Ako se osuđeno lice nalazi u ustanovi za izdržavanje kazne zatvora, a molbu za njegovo pomilovanje je podnelo drugo ovlašćeno lice, sud je takođe dužan da od ove ustanove zatraži izveštaj o njegovom vladanju, radu i ponašanju.

U Republici Srbiji je postupanje suda i zavodske ustanove u kojoj se nalazi osuđeno lice po podnetoj molbi za pomilovanje detaljno uređeno podzakonskim aktima. Prema ovim aktima zavod je dužan da u roku od 7 dana po prijemu zahteva suda dostavi izveštaj koji sadrži: 1) podatke o tipu zavoda; 2) lične podatke o osuđenom; 3) podatke o pravosnažnoj presudi; 4) podatke o izvršenju kazne, o sniženju kazne i odluci kojom je kazna snižena; 5) podatke o tipu odeljenja u kome boravi osuđeno lice, o njegovom vladanju, zalaganju na radu, o uspehu u učenju i dodeljenim pogodnostima; 6) podatke o zdravstvenom stanju osuđenog i o njegovom stavu i odnosu prema izvršenom delu i 7) zapažanje zavoda o ličnim osobinama osuđenog i mišljenje o uticaju izdržavane kazne na postizanje svrhe kažnjavanja.

Na osnovu podnete molbe za pomilovanje, spisa celokupnog krivičnog predmeta i pribavljenih izveštaja, podataka, mišljenja i prover, prvo-

¹⁰¹ Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005. Više: D. Jovašević, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija sa komentarom, Beograd, 2006. godine

stepeni sud sastavlja referat koji se u zatvorenom omotu dostavlja ministarstvu pravde. Taj referat treba da sadrži naročito sledeće podatke: 1) podatke o osuđenom; 2) podatke o izrečenoj kazni i drugoj sankciji; 3) podatke o izvršenju kazne; 4) podatke o tome koji put se molba za pomilovanje podnosi i 5) mišljenje o opravdanosti podnete molbe sa obrazloženjem. Uz ovakav referat sud prilaže i svu prateću dokumentaciju, i to: 1) molbu i predloge uz nju; 2) izveštaj ustanove u kojoj osuđeno lice izdržava kaznu, mišljenja, podatke, provere koje su pribavljene od drugih državnih organa, organa teritorijalne autonomije, drugih organa i organizacija i 3) overene prepise presuda i drugih sudskih odluka u toku krivičnog postupka. Interesantno je da postojeći zakonski propisi uopšte ne predviđaju mogućnost da se oštećeni (odnosno članovi njegove porodice) pozove da se izjasni o podnetoj molbi za pomilovanje i da izloži svoje mišljenje.

Ovako određena uloga suda u postupku davanja pomilovanja u pravnoj teoriji izaziva niz opravdanih prigovora među kojima se posebno izdvaja da li je opravdano sudu poveriti pripremanje materijala koji treba da posluži kao osnova za donošenje odluke o pomilovanju. Na taj način se sud spušta na nivo "servisa organa uprave". S druge strane, sud na ovaj način dva puta ispituje konkretnu krivičnu stvar, ali sa različitim pozicijama i sa različitim ulogom - prvi put prilikom utvrđivanja krivice učinioca i izricanja krivične sankcije i drugi put prilikom davanja pomilovanja. Time se pred sud postavlja delikatan zadatak da ponovo preispituje opravdanost donete odluke o krivičnoj sankciji pa se ukazuje i na pitanje u kojoj meri sud pri tome može da bude nepristrasan i objektivan. No, i pored negativne odluke suda, nadležni organ može dati pomilovanje čime se na specifičan način derogira rad suda. Stoga se ova delatnost suda, u nekim uporednim pravnim sistemima poverava drugim organima npr. javnom tužilaštvu (kao što je slučaj u Francuskoj)¹⁰².

Kada razmotri i oceni sve navode iz podnete molbe za pomilovanje i prateću dokumentaciju, ministar pravde dostavlja molbu sa svim spisima i svojim mišljenjem predsedniku Republike Srbije na donošenje konačne odluke o pomilovanju određenog lica¹⁰³. Pre donošenja odluke o

¹⁰² P. Conte, P.M Chambon, *Droit penal General*, Paris, 2002. godine, str. 349

¹⁰³ Iako se u Republici Srbiji odluke o pomilovanju ne objavljuju, već se dostavljaju: podnosiocu molbe, zavodskoj ustanovi, sudu i organu unutrašnjih poslova (koji vodi kaznenu evidenciju).

pomilovanju, kompletan materijal razmatra posebno savetodavno telo - Komisija za pomilovanje Predsednika Republike. To je neformalno telo za čije postojanje i delatnost nema uporišta u pozitivnom krivičnom (materijalnom, procesnom ili izvršnom) zakonodavstvu¹⁰⁴. Pri predlaganju svoje odluke Komisija za pomilovanje je u dosadašnjem radu koristila sledeće kriterijume: da je krivično delo učinjeno iz nehata, da je osuđeni izdržao veći deo kazne, da se radi o krivičnom delu koje po novom Krivičnom zakoniku ne postoji ili je pak njegova društvena opasnost umanjena, da je osuđeni oboleo od teške neizlečive bolesti, da postoji zahtev građana ili organa ili organizacija za njegovo oslobođenje itd.

Na predlog ove komisije Predsednik donosi odluku o pomilovanju. Takva odluka ne sadrži obrazloženje. Zapravo postojećim propisima i nije određena sadržina takve odluke, niti njen naziv. Najčešće se donosi u formi ukaza. Mora obavezno da sadrži naznačenje organa, broj, mesto i datum donošenja kao i ime lica sa generalijama na koje se pomilovanje odnosi te obim primene datog pomilovanja. Naime, u aktu o pomilovanju mora se tačno naznačiti na šta se odnosi dato pomilovanje (pri čemu je sloboda Predsednika republike tu došla do punog izražaja).

Na žalost, ova se odluka ne objavljuje u službenom glasilu (čime se čini dostupna javnosti što omogućava i njenu kontrolu jer se ovde ne rado o privatnom, već o javnom postupku za koji je javnost naročito zainteresovana), već se dostavlja preko Ministarstva pravde zavodskoj ustanovi radi dostavljanja osuđenom licu, dok se drugim zakonom ovlašćenim licima dostavlja samo obaveštenje o donetoj odluci, iako ima i suprotnih primera u uporednom pravu. Ova odluka je konačna, neoboriva i izvršna jer protiv nje nije moguće ulaganje bilo kakvih pravnih lekova. To znači da se jednom doneti akt o pomilovanju nekog lica, više ne može opozvati bez obzira na kasnije ponašanje takvog lica, niti on podleže bilo kakvoj mogućnosti revizije.

ju), u uporednom pravu prihvaćena su i drugačija shvatanja. Tako se prema Zakonu o pomilovanju Republike Hrvatske iz 2003. godine odluka o datom pomilovanju se objavljuje u službenom glasilu što omogućava jedan vid kontrole ovako donetih akata od strane javnosti

¹⁰⁴ Pravni osnov za formiranje ove komisije se nalazi u čl. 83. tačka 11. Ustava Republike Srbije (Službeni glasnik Republike Srbije broj 98/2006) prema kome Predsednik Republike ima pravo da obrazuje stručne i druge službe za poslove iz svoje nadležnosti

Pomilovanje kao osnov gašenja prava države na kažnjavanje predstavlja izuzetnu mogućnost za osuđeno lice. Stoga zakon ne određuje rokove u kojima se molba za pomilovanje može podneti. To zavisi od odluke osuđenog ili drugog zakonom ovlašćenog lica. Zakon je samo rekao da se molba za pomilovanje ne može podneti pre pravosnažnosti presude što je i opravdano jer osuđenom licu stoje na raspolaganju redovni i vanredni pravni lekovi kojima može pobijati donetu odluku. Da bi se sprečile zloupotrebe ovog prava zakon je odredio da se molba za pomilovanje koja je odbijena može podneti tek po isteku roka od šest meseci (odnosno godinu dana po ranijem saveznom Zakonu o pomilovanju¹⁰⁵). Ako je postupak za pomilovanje pokrenut po službenoj dužnosti, rokovi za ponovno podnošenje molbe se računaju od dana donošenja odluke o podnetom zahtevu¹⁰⁶.

Molbu za pomilovanje koja je podneta od neovlašćenih lica ili pre isteka zakonom predviđenih rokova sud odbacuje rešenjem. Protiv ovog rešenja nezadovoljna strana može podneti žalbu drugostepenom sudu iz svih zakonom predviđenih razloga za žalbu.

Po službenoj dužnosti postupak za pomilovanje pokreće ministarstvo pravde. I u tom slučaju postupak za pomilovanje kako je napred izložen ima isti tok, faze i rokove kao i kada je postupak za pomilovanje pokrenut po molbi osuđenog lica.

Na ovom mestu treba ukazati na jedno specifično rešenje prisutno u Zakonu o pomilovanju Republike Crne Gore, a to je obustava pokrenutog postupka za pomilovanje. Za obustavu ovog postupka potrebno je da se stekne okolnost da je u toku trajanja postupka za pomilovanje osuđeno lice u potpunosti izdržalo izrečenu kaznu ili je pak prestala pravna posledica osude ili je prestala izrečena mera bezbednosti (čl. 11. Zakona o pomilovanju Republike Crne Gore¹⁰⁷). Odluku o obustavi postupka za pomilovanje donosi ministar pravde Republike Crne Gore. I u domaćoj pravnoj teoriji se opravdano ukazuje na potrebu razmatranja uvođenja mogućnosti obustave postupka pomilovanja u svim slučajevima kada su nakon podnete molbe prestale da postoje procesne pretpostavke za dalje vođenje

¹⁰⁵ Službeni list SRJ broj 90/94

¹⁰⁶ P. Jukić, Postupak pomilovanja i učesnici, Pravna misao, Sarajevo, broj 5-6/1986. godine, str. 16-24

¹⁰⁷ Službeni list Republike Crne Gore broj 16/95 i 12/98

postupka kao što su: smrt osuđenog lica, nastupanje njegovog duševnog oboljenja, povlačenje molbe, da je kazna u potpunosti izvršena odnosno da je prestala pravna posledica osude ili isteklo vreme trajanja mere bezbednosti itd.

Zakon o pomilovanju Crne Gore takođe propisuje još jedno interesantno rešenje. Naime, prema odredbi čl. 12. ovog zakona predsednik Crne Gore može dati pomilovanje čak i kada nije uopšte sproveden postupak predviđen zakonom. Sam zakon ne precizira okolnosti i uslove za ovu izuzetnu mogućnost koju predsednik Republike može da iskoristi ako je sud takvog mišljenja ili je takvu odluku predložilo ministarstvo pravde.

I konačno, u cilju zaštite prava osuđenog lica, izričito je prema članu 172. Zakona o izvršenju krivičnih sankcija¹⁰⁸ propisan postupak otpuštanja osuđenog lica iz zavodske ustanove u slučaju datog pomilovanja. Tako se prema ovim zakonskim rešenjima osuđeno lice otpušta iz zavodske ustanove sa izdržavanja kazne zatvora na osnovu odluke o pomilovanju istoga dana kada zavodska ustanova primi odluku o pomilovanju toga lica, a najdocnije u roku do 24 časa.

Ako se osuđeni ne nalazi u zavodskoj ustanovi na izdržavanju kazne, odluka o pomilovanju se dostavlja prvostepenom sudu koji je i doneo sudsku odluku koji je dužan da o njenoj sadržini obavesti osuđenog, podnosioca molbe kao i sud koji je nadležan za upućivanje osuđenog na izdržavanje kazne. Takođe prvostepeni sud u roku od petnaest dana odluku o pomilovanju dostavlja i organu koji je nadležan za vođenje kaznene evidencije – organu unutrašnjih poslova na čijoj se teritoriji nalazi mesto rođenja osuđenog lica, a ako je lice rođeno u inostranstvu – tada se odluka dostavlja organu unutrašnjih poslova prema sedištu suda koji je doneo prvostepenu odluku.

Na ovom mestu je interesantno ukazati da uporedno pravo poznaje i tzv. uslovno pomilovanje. Radi se naime o davanju pomilovanja koje je vezano, koje zavisi od buduće neizvesne okolnosti. Naime, u aktu o pomilovanju se pomilovanom licu postavljaju određene obaveze ili nalažu određene dužnosti kao što su: naknada štete oštećenom licu, izvinjenje oštećenom, povraćaj oduzete ili uništene stvari, podvrgavanje odgovarajućim medicinskim, psihološkim ili psihijatrijskim tretma-

¹⁰⁸ Službeni glasnik Republike Srbije broj 85/2005 – Više: D. Jovašević, Z. Stevanović, Komentar Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Beograd, 2008. godine

nima i sl. i određuju rokovi za njihovo ispunjenje što znači da pomilovanje stupa u dejstvo tek po ispunjenju ovih pretpostavki pod strane pomilovanog lica. Naravno, s ovakvim rešenjem u vezi je i pitanje vršenja nadzora nad blagovremenim i kvalitetnim ispunjenjem postavljenih obaveza kao i pitanje opoziva datog pomilovanja (na čiji predlog, u kom roku, iz kojih razloga).

ZAKLJUČAK

Iako su principi zakonitosti i pravičnosti osnovni rukovodni principi savremenog krivičnog prava koji nalažu da sudsko veće svakom učinocu krivičnog dela u zakonom sprovedenom krivičnom postupku izrekne u zakonu propisanu vrstu i meru kazne ili druge krivične sankcije, ipak pozitivna krivična zakonodavstva poznaju niz javnopravnih instituta koji isključuju pravo države na primenu krivične sankcije. Te okolnosti imaju vanredno značajno dejstvo u krivičnom pravu pa stoga zakoni precizno određuju pojam, sadržinu i uslove primene ovih instituta.

Među njima se po svom značaju posebno ističe pomilovanje. To je akt milosti koji predstavlja osnov gašenja krivičnih sankcija pored amnestije. On je precizno uređen postojećim odredbama Krivičnog zakonika čiju osnovu predstavljaju odredbe Ustava Republike Srbije iz 2006. godine. Tako su pojam, sadržina, domet, pravno dejstvo i značaj instituta pomilovanja u krivičnom pravu Republike Srbije uređeni na jedinstvenim osnovama kao i amnestija. Na taj način je postignuto da se u potpunosti garantuje jednak krivičnopravni tretman svih učinilaca krivičnih dela pred sudom i zakonom čime se pravna sigurnost i vladavina prava uopšte podižu na kvalitetno viši nivo i u potpunosti obezbeđuje ostvarenje principa pravne države.

Pomilovanje je dakle prema čl. 110. KZ RS pojedinačni akt u vidu rešenja (odluke ili ukaza) koji donosi predsednik Republike kojim se poimenično određenim licima - učinocima krivičnih dela - daje oslobođenje od krivičnog gonjenja, potpuno ili delimično oslobođenje od izvršenja kazne, zamenjuje izrečena kazna blažom kaznom ili uslovnom osudom, daje rehabilitacija, ukida se ili određuje kraće vreme trajanja svih ili određenih pravnih posledica osude ili se ukidaju ili se određuje kraće trajanje određenih mera bezbednosti: zabrana vršenja poziva, delatnosti i dužnosti; zabrana upravljanja motornim vozilom i proterivanje stranca iz zemlje. Time se u velikoj meri koriguju

zakonom propisani kazneni okviri i utiče na politiku suzbijanja kriminaliteta u određenom vremenskom periodu, ali vrši na posredan način i korekcija i kontrola rada organa krivičnog pravosuđa.

LITERATURA

- 1) AĆIMOVIĆ M. (1937) *Krivično pravo*, Opšti deo, Subotica
- 2) BAČIĆ, F. (1986) *Krivično pravo*, opći dio, Zagreb,
- 3) BLAGOJEVIĆ P. (2005) *Pomilovanje kroz teoriju i praksu*, Beograd
- 4) ČEJOVIĆ, B. (1979) *Krivično pravo*, Opšti deo. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Privredna štampa".
- 5) CONTE, P., CHAMBON, P.M. (2002) *Droit penal General*, Paris.
- 6) DOLENC M. (1935) *Sistem celokupnog krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije*, Beograd.
- 7) FRANK S. (1950) *Kazneno pravo*, Opći dio, Zagreb
- 8) GLOBEVNIK J. (1950) Izbris ob sodbe in pomilostitev, *Ljudski pravnik*, broj 5, Ljubljana,
- 9) JOVAŠEVIĆ, D. (2006) *Krivično pravo*, Opšti deo. Beograd: Nomos
- 10) JOVAŠEVIĆ, D. (1999) *Zbirka propisa o pomilovanju sa komentarom*, Beograd
- 11) JUKIĆ, P. (1986) Postupak pomilovanja i učesnici, *Pravna misao*, broj 5-6, Sarajevo.
- 12) KURTOVIĆ A. (1990) Povijesni korijeni ustanove pomilovanja do početka 20. stoljeća, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Split
- 13) LAZAREVIĆ, LJ. VUČKOVIĆ, B., VUČKOVIĆ V. (2004) *Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore*, Cetinje
- 14) MARJANOVIK, G. (1998) *Makedonsko krivično pravo*, Opšt del, Skopje,
- 15) MILIĆEVIĆ, S. (1958) *Osnovi krivičnog prava i krivičnog postupka*, Beograd.
- 16) MONTEIL, J. (1959) *La grace en droit francais moderne*, Paris.
- 17) NIKŠIĆ B. (1981) Da li se amnestijom i pomilovanjem menjaju sudske odluke, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, broj 3-4, Beograd
- 18) NOVOSELAC, P. (1992) Zakon o oprostima – materijalni i procesni aspekti, *Ludex*, broj 1, Zagreb,
- 19) O' SHEA, A. (2002) *Amnesty for crime in international law and practice*, Hague, London, New York.
- 20) PALIJAŠ, D. (2002) Pomilovanje, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, broj 2/4. Zagreb,
- 21) PETROVIĆ, M., BATRIČEVIĆ, S. (1986) *Zakon o pomilovanju SFRJ i SRS sa komentarom i obrascima za praktičnu primenu*, Beograd,
- 22) RADBRUH G. (1980) *Filozofija prava*, Beograd
- 23) RADOVANOVIĆ, M. (1975) *Krivično pravo*, Beograd.

- 24) SIMOVIĆ, M. (1996-1997) Postupak za pomilovanje u Republici Srpskoj.
- 25) STOJANOVIĆ, Z. (2001) Krivično pravo, Opšti deo, Beograd.
- 26) STOJANOVIĆ, Z. (2006) Komentar Krivičnog zakonika, Beograd.
- 27) VICENTIĆ, L. (1994) Oprost i abolicija, Erasmus, broj 6, Zagreb.
- 28) ŽIVANOVIĆ, T. (1930) Osnovni problemi krivičnog prava, Beograd
- 29) ŽUŽENIĆ, J. (1963) Institut pomilovanja u praktičnoj primjeni, Naša zakonitost, broj 7, Zagreb

THE PLACEMENT AND THE ROLE OF OBLIVION ACT IN FUNCTION OF CRIME SUPPRESSION

In this paper the authors analyze the concept, characteristics and content of institution of oblivion, the procedure of giving oblivion as well as its role in function of crime suppression. The oblivion is, besides amnesty, an act of mercy that represents grounds for extinction of criminal sanctions. It is strictly regulated by the clauses of Criminal legislation which is based on clauses of The Constitution of Republic of Serbia from 2006. In that way the concept, content, scope, legal effects and importance of the oblivion institution in the Criminal Law of Republic of Serbia are regulated on the unique basis. By means of this are accomplished total guarantees of equal criminal-law treatment of all criminal perpetrators in front of court and law and more generally in this way legal security and rule of law are raised to qualitative higher level, also the realization of the principles of legal state is completely ensured. According to the act 110. CL. R. of Serbia, oblivion is the separate act in form of the decree (decision or act) passed by the President of the Republic. There are three major characteristics of oblivion: a) it is a separate act of the highest organ of state authority – the sovereign (head of state), b) it addresses certain person; c) the content of oblivion is consisted of: release of criminal prosecution, complete or partial release of penalty execution, substitution of passed penalty with milder penalty or parole, giving rehabilitation, cancellation or giving a shorter time of duration of all or certain legal consequences of conviction or cancellation or giving a shorter time of duration of certain security measures: banning of professional activity and duties, banning of driving of motor vehicle and exile of foreigners from country. On the basis of formerly presented characteristics of oblivion it can be concluded that it has its role in correction of legally prescribed penalty and influences on politics of crime suppression in certain time period

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – D. Jovašević, Z. Stevanović
„Mesto i uloga pomilovanja u funkciji suzbijanja kriminaliteta”, (str. 83-116)*

and in indirect way it corrects and controls the work of organs of criminal jurisdiction.

*KEY WORDS: oblivion / concept and characteristics of
oblivion / criminal law / crime / criminal-legal treatment /
the president of state / prison penalty*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 117-126

Originalni naučni rad
UDK: 343.241
ID broj: 153800204

SMISAO I SVRSISHODNOST ALTERNATIVNIH KAZNI*

Zlatko Nikoli *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Humanizacija odnosa sa razvojem civilizacije nije doprinela smanjenju prestupništva, pa ni kazni, a posledica je bila sve veća prenaseljenost zatvora. Posledice boravka u zatvorima i negativni zatvorski uticaji, međutim, navode na pomisao da sve prestupnike ne treba kažnjavati zatvorom, već da je možda korisnije i svrsishodnije neka alternativa zatvoru. Traganju za tim je posvećen i ovaj tekst, uz kritičko sagledavanje dosadašnjih iskustava

KLJUČNE REČI: kazne / kažnjavanje / zatvor / alternativne kazne

1. UVOD U PROBLEM

Ako je ičim bogat, ljudski rod je najbogatiji u sopstvenom iskustvu u kažnjavanju prestupnika neke od mnogobrojnih normi i to od tzv. vaspitnih kazni u socijalizaciji dece, ličnog kažnjavanja sebi ravnih za razne uvrede, neslaganja ili slično, pa sve do državnog kažnjavanja prestupnika u ime pojedinaca, grupe ili cele zajednice. Kazne i kažnjavanje prestupnika su, prema tome, postale sastavni deo svakodnevnog života ljudi, bilo da oni kažnjavaju nekog ili da su i sami

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: zlatkon@ptt.rs

kažnjavani. Zbog toga se o tom problemu i fenomenu raspravlja i polemike još od predantičkog perioda (Mojsijev, Hamurabijev, Drakonov i drugi zakonici), da bi i najveći umovi antičkog sveta (Platon i Aristotel) tom problemu posvetili pažnju i svoja dela. Svi nadalje periodi ljudskog razvoja, sve do danas, nisu mogli da izbegnu polemike, rasprave i tumačenja tog fenomena, bez obzira na to sa kog stanovišta su tome pristupali. Srednjevekovlje je tako poznato po svom shvatanju kazne kao ispunjenju božanske pravde za grešna bića po rođenju, humanizam i renesansa za redukovanje surovosti i izjednačavanju ljudi bez obzira na socijalni status, a krivičnopravne škole u oči i nakon francuske buržoaske revolucije po insistiranju na zakonitost u izricanju i izvršavanju kazni, te protivljenju do tada najprimenijavanijoj smrtnoj kazni.

Očekivanja humanistički orijentisanih mislilaca da će se sa razvojem ljudske civilizacije prestupništvo smanjivati, kao imanentno samom ljudskom razvoju, nisu se, nažalost, ostvarila. Naprotiv, sa razvojem civilizacije samo su se sve više umnožavali prestupi i prestupnici, a broj normi za zaštitu se sve više uvećavao. Razlozi su višestruki i prevazilaze okvir ovog teksta¹, ali je primetno i laicima da je sve veći razvoj društva praćen i sa sve većim raslojavanjem društva i sve većom otuđenošću ljudi. Tako usamljeni i bez okvira i oslonca za svoje ponašanje, koje čini socijalna kontrola u njegovoj sredini, gde bi trebalo da ga poznaju i da mu je stalo do njihovog mišljenja i stavova, otuđeni čovek nema interesa da se pridržava njenih kulturnih, religioznih i običajnih normi, a još manje zakonskih. U takvim uslovima nema ni solidne socijalizacije mladih naraštaja, pa brojke o prestupima i prestupnicima stalno rastu sa svakim novim naraštajem.

Vidljivi trag razvoja civilizacije, kada su kazne i kažnjavanje u pitanju, jeste u smanjenju surovosti kazni po vrstama, jer je u velikom broju zemalja ukinuta smrtna kazna ili je na njeno izricanje i primenu uveden moratorijum, te postojanje niza međunarodnih akata u vidu povelja, konvencija i slično. Paralelno sa tim, u svetu postoje kako domaće, tako i međunarodne organizacije i udruženja koja se bave zaštitom prava prestupnika, odnosno osuđenika. Ali, kazne su opstale, zbog opstajanja i uvećanja prestupništva, a tako će biti sve dok se ljudi osećaju ugroženim. Zbog toga će opstajati i problemi izvršenja tih

¹ Vidi o etiologiji kriminaliteta u brojnim kriminologijama kod nas i u svetu

kazni, među kojima je u poslednja dva veka najdominantnija kazna lišenja slobode, tj. zatvor. Međutim i zatvori i zatvaranje ljudi stvara dodatne probleme, pa se u svetu i kod nas sve više postavlja pitanje kakva je alternativa zatvorima i zatvaranju, budući da su kazne i kažnjavanje i nadalje neminovne?

2. AKTUELNOST PROBLEMA

Sve masovnija primena kazni lišenja slobode, različitog vremenskog trajanja, pokazala je da u praksi te kazne nemaju isto dejstvo čak i na slične osobe. Dužina kazne, naime, ostvaruje različita dejstva na navike i osobenosti pojedinca, bez obzira na njegovu prethodnu "istoriju" u razvoju ličnosti. Efekti zatvorske "socijalizacije", tako, pokazuju negativno dejstvo čak i kod prosocijalnih ličnosti, koje su u zatvor došle samo zbog prestupa u jednom segmentu ljudskog života. Neka istraživanja u svetu i kod nas, a naročito iskustvena zapažanja su pokazala², da je vreme provedeno u zatvoru preko deset godina, ma kog tipa, negativnije delovalo, nego da je kazna bila kraća, jer je izloženost drugačijem režimu života i u drugačijem okruženju neminovno ostavljalo traga. Ta istraživanja su takođe pokazala da je i kraća kazna ispod tri do pet godina takođe bez vidnijih efekata, a naročito kratke kazne do jedne godine zatvora. Tako se u međunarodnim udruženjima penologa i kriminologa od 1872. godine, pa sve do današnjih dana, postavljalo pitanje svrsishodnosti kazni i kažnjavanja, a posebno kratkih kazni.

Većina svetskih krivičnih zakonodavstava je, inače, od devetnaestog veka naovamo, uvelo kazne lišenja slobode različitog trajanja, s tim što je predviđeni minimum bio ne manji od 15 dana, pa sve do smrtne kazne ili njene zamene u doživotnu kaznu zatvora. Čak i po pitanju shvatanja kazne doživotnog zatvora postoje različita shvatanja i još različitija praksa, ali je u osnovi svih tih shvatanja i prakse implicite stajala teorija onemogućavanja³. Ove drastične kazne su, razume se,

² Vidi o posledicama kazni i kažnjavanja u, Nikolić, Z.: *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, 2000. str. 393-401.

³ Po teoriji onemogućavanja, koja se retko spominje u penologiji, a nikako kao svrha kazne u krivičnim zakonicima, smisao kazne je u onemogućavanju prestupnika da zbog dugogodišnjeg zatvaranja ne može da vrši krivična dela u svojoj sredini, ali i da ne može da se biološki reprodukuje, jer će iz zatvora izaći tek kao starac. Zbog eliminisanja takvog efekta, ali i zbog socijalnopsiholoških razloga, u našem Zakonu o izvršenju krivičnih

prema odrednicama važećih krivičnih zakonika sankcionisale tzv. najteže zločince, prema čijim delima se unapred pretpostavljalo da su zli i da predstavljaju opasnost po društvo. Zbog toga su oni morali da budu izolovani u interesu javnosti, pri čemu njihove stvarne sklonosti i sposobnosti nisu bile najvažnije. Strah od ponovljenog zločinstva je, zapravo, određivao zaprećenu kaznu i postupak prema zločincu.

Međutim, najveći broj prestupnika ne čini prestupe koji izazivaju strah i mržnju socijalne sredine, neki čak i obrnuto, pa je i najveći broj zaprećenih i izrečenih kazni u kategoriji tzv. kratkih kazni. Ova vrsta prestupnika predstavlja i dominantnu zatvorsku populaciju, čak i preko 75% u evropskim zemljama, pa se neminovno postavilo pitanje njihove svrsishodnosti. Predlozi i apeli različitih strukovnih udruženja da se kratke kazne supstituišu nekim drugim vrstama sankcija nisu urodile plodom, iako su one stavljene pod "lupu" još od kraja devetnaestog veka. Praksa je, nažalost, i nadalje ista u skoro svim zemljama, a zatvori su sve prepunjeniji zatvorenicima.

Stanje nije bolje ni u našoj zemlji, uprkos nekoliko istraživanja i zalaganja penologa da se nešto učini sa tom vrstom sankcija. Krivični zakonic, doduše, ni kod nas ni u svetu ne poznaju i ne definišu kategoriju kratkih kazni, ali je penolozi s pravom prepoznaju i tako definišu. Postoje mnogi razlozi zbog kojih su penolozi prepoznali problem efekata i efikasnosti tzv. kratkih kazni, a najdominantniji su:

Prvo, ne može se očekivati da će neko promeniti svoje navike, shvatanja i, samim tim, načine zadovoljenja svojih potreba za samo godinu dana, odnosno do godinu dana. Čak i da je kazna veća, npr. do tri godine, teško je izmeniti nešto što je stvarano i internalizovano najmanje 18 godina⁴. Budući da je kriminalni način zadovoljenja potreba pojedinca uvek linija manjeg otpora i da kao takva ne traži nikakav napor za suzdržavanje od nedozvoljenog, to je verovatnoća da će se takvo ponašanje bar nastaviti, ako ne i pogoršati. Vikarijsko ili opservaciono socijalno učenje, kako je poznato, ne prestaje kao oblik učenja sa dostizanjem kalendarske zrelosti, kako nas socijalna

sankcija iz 1977. godine i u sadašnjem, postoji odrednica o tzv. slobodnim posetama porodica osuđenih za najveći broj od njih.

⁴ Vidi o mogućnostima i ograničenjima procesa prevaspitanja u, Nikolić, Z.: Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja (drugo dopunjeno izdanje), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2005. str. 165-169.

psihologija uči, pa u zatvorima mogu da se nađu novi modeli za opservaciju i potom podražavanje. Penološki povrat ove vrste prestupnika je otuda i najveći, a uzimanje ove grupe povratnika za procenu uspešnosti ili neuspešnosti koncepcije prevaspitanja ili bilo koje druge je, osim statistički, nevalidno;

Drugo, nije verovatno da dve trećine stanovništva jedne zemlje žele da u zatvore sklone jednu trećinu svojih sugrađana, kako to sada iznosi u mnogim zemljama⁵. Pre će biti da se radi o birokratskom mehanizmu mehaničkog reagovanja prema ranije donetim zakonima, jer se u pravničkim krugovima smatra da zakoni ne treba da se učestalo menjaju. Sa druge strane, postoji tendencija inflacije zakona i različitih propisa u razvijenim zemljama, što navodi na zaključak da je na delu sveopšta pomama otuđenih centara moći da kontrolišu sve u ljudskom životu. Pri tome se, nažalost, gubi iz vida da ljudi nisu mehanička bića i da ne funkcionišu po funkcionalističkim i strukturalističkim teorijama o društvu, ma kako one bile nametane i popularne u nekim krugovima.

Strukturalisti i funkcionalisti, naime, smatraju da je društvena struktura univerzalna, nužna i kontinuirana u svom funkcionisanju i da je kao takva (po strukturalistima) činjenica prvog reda. Čovek je po tome tek objekat koje društvo modelira na osnovu zajedničkog sistema vrednosti, propisanih hiljadama zakona, odnosno, za svaku ljudsku delatnost kao u savremenoj Evropskoj uniji i drugim razvijenijim zemljama. Njihovi zatvori, kao i naši zbog kopiranja zakonskih modela, liče na pčelinjak, odnosno pate od hronične prenaseljenosti. Nije se shvatilo i, nažalost, još uvek se ne shvata da čovek kao svesno biće ne može biti objekat koji vrši uloge koje mu se nameću, već da je on subjekat koji je po svojim mogućnostima uvek iznad tih uloga i iznad sistema. Zbog toga postoji enorman i sve veći broj prestupa i sve puniji zatvori sa razvojem društva, pa zbog toga te kratke kazne "bodu oči" penolozima koji prestupe i prestupnike vide drugim "očima" od birokrata.

Prenaseljenost zatvora je, međutim, ipak "otvorila oči" i najkorelijim funkcionalistima u državnim administracijama, a naročito su tome doprinele učestale pobune zatvorenika u njima. Pokušaji sa

⁵ U SAD-u je, na primer, svaki stoti stanovnik u zatvoru, što čini 1% ukupnog stanovništva te zemlje, kako navodi agencija Pju. U drugim evropskim i vanevropskim zemljama je prenaseljenost zatvora takođe hronična, a takođe i u našoj zemlji, pa se postavlja pitanje šta to nije u redu sa zakonima, ljudima ili zatvorima?

privatizacijom zatvora u nekoliko zemalja tzv. zapadnog sveta nisu dali zadovoljavajuće rezultate, te su se i praktičari i penološki teoretičari vratili traženju supstitucije zatvorskim kaznama. Otuda i pojava alternativnih kazni u mnogim krivičnim zakonima u svetu i kod nas, a alternativna kazna znači nešto drugo u odnosu na kaznu lišenja slobode.

3. ALTERNATIVNE KAZNE U ODNOSU NA KAZNU LIŠENJA SLOBODE

Makijevilistička potreba vladajućih slojeva u svim savremenim zemljama da sve više kontrolišu sve i svašta u životu svojih podanika, dovela je do potrebe da se zakonima uređuje sve u životu tih ljudi. Tako je nastala ili započela inflacija zakona, koja je dodatno dobila na zamahu unutrašnjom zakonitošću funkcionisanja pravnih službi u svim vidovima, koje i inače dominiraju u svim državnim službama. Kada se tome doda perfekcionistički pravni logizam svih birokratija od njihovog nastanka do danas, onda je jasno da ono što se danas dešava u savremenim zemljama nije slučajno, a posledice u vidu prenaseljenih zatvora i predmetima prenatrpanih sudova im služe za dalju i dodatnu "normativizaciju" života ljudi. Čak i pojavu tzv. nevladinih organizacija i drugih građanskih udruženja, čiji je prioritet trebalo da bude upravo zaštita građana, vladajući slojevi (tuđi ili domaći) koriste za dodatno normiranje i onoga što sami ne bi smeli da predlože javno. Tako sada imamo i zakone o dobrobiti životinja, o zaštiti ove ili one vrste ili dobara za koje i nemamo podatke da su ugroženi i slično. Prestupnika takvih različitih "zakona" je, međutim, sve više, jer niko živ ne zna i ne može da zna šta je sve normirano, odnosno, dopušteno ili zabranjeno nekim od "zakona". Zatvori su zato prenatrpani osuđenima, sudovi različitim predmetima, a jedinu korist od svega imaju advokati, bez kojih skoro ništa ne može da se uradi, jer su sami to nametnuli kao svojevrzni lobi u državnim administracijama.

Ali, cena je postala previsoka i za najbogatije zemlje, a nezadovoljstvo građana, korisnika usluga administracije, je postajalo sve veće. Otuda je i sve više "razumevanja" državnih administracija za zalaganja stručnjaka, koji su, kako smo već naveli, upozoravali već od kraja devetnaestog veka da kazne i kažnjavanje u vidu lišenja slobode treba da se redukuju. Ta zalaganja, doduše, nisu imala u vidu samo prenaseljenost zatvora, što savremene administracije jedino i

brine, već negativne posledice nepotrebnog zatvaranja ljudi. Stoga je preporučivano na svim kongresima i konferencijama UN-a koje se bave problemom kriminaliteta, ali i postupanjem sa osuđenima, da države članice smanje poverenje u kazne lišenja slobode i da razmotre mogućnosti da prestupnike koji ne moraju da budu zatvarani podvrgnu nekim alternativnim sankcijama.

Pod pojmom alternativne sankcije se inače podrazumevaju bar tri mogućnosti ili alternative i to: mere koje mogu da se koriste umesto sudskog procesa, mere koje nisu zatvorska kazna, a koje izriče sud i mere koje zamenjuju zatvorsku kaznu, kako bi se izbegle negativne posledice zatvorske socijalizacije (prizonizacije) na osuđenog. U različitim zemljama su ove mogućnosti i preporuke navedenih organa UN-a različito prihvaćene, a saglasno sa njihovim vladajućim vrednosnim sistemima i shvatanjem prava, odnosno shvatanja čoveka i njegove prirode. Naše kazneno zakonodavstvo se, nažalost, ne može pohvaliti brojnijim alternativnim sankcijama, iako, kao i većina zemalja u svetu, ima u krivičnom zakoniku neke od alternativa zatvoru, kao što su mere upozorenja i mere bezbednosti, a u poslednjim izmenama KZ-a i kaznu rada u javnom interesu. Tek je u novom Zakoniku o maloletnim učiniocima krivičnih dela uveden jedan broj konkretnijih alternativa, kao što su vaspitni nalozi, iko su i same vaspitne mere jedna vrsta alternative u odnosu na kazne zatvora. Buduće izmene i dopune Krivičnog zakonika Srbije će verovatno biti obogaćenije i još nekim drugim alternativnim sankcijama, za čiju primenu naša sadašnja razvijenost (materijalna i tehnološka) još uvek ne pruža mogućnosti. Bolje je, uostalom, ne normirati nešto što neće moći da se efikasno primenjuje, nego da iz čistog pomodarstva takve alternative propisujemo.

Alternativne sankcije u odnosu na kaznu lišenja slobode, međutim, teško prolaze u shvatanju širih slojeva građanstva, jer je strah od mogućnosti da i sami budu žrtve kriminalaca jači od "humanog" shvatanja čoveka i njegove prirode. Racionalno ponašanje, tako, pada u odnosu na emocionalno, a zakonodavci ne mogu da prenebregnu takav odnos onih koji ih na vlast i dovode ili tolerišu. Stoga treba očekivati da će se alternative zatvoru i zatvaranju sporije uvoditi od želje i nastojanja stručne javnosti, jer ono što je njima jasno o negativnim posledicama zatvaranja mora da dopre i do onih čiji se interesi štite, čak i kada su shvatanja o tome iracionalna.

U razvijenijim i kriminalitetom opterećenijim zemljama ovaj vid sankcija je razuđeniji i to upravo u prostoru između kazne zatvora i probacije. Te vrste sankcija su u angloameričkoj praksi poznate pod opštim imenom intermedijarne sankcije⁶ i sadrže lepezu od novčane kazne u dnevnom iznosu, zatim, različite vidove restitucije, rada u javnom interesu, elektronsko praćenje, intenzivni probacioni nadzor, kućni pritvor, pa preko centara za dnevno izveštavanje i but kampove*, do različitih oblika zaštitnog nadzora koji mogu da se sprovode u lokalnim zajednicama. Praksa primene je, međutim pokazala da sve te alternacije nemaju jednako dobar i očekivani efekat, pa se, osim u Engleskoj, na kontinentu primenjuje nešto redukovaniji sistem tih alternativa, kako je to slučaj i kod nas.

Postignuti efekti u primeni alternativnih sankcija, uprkos svih nedostataka, govore da se ovaj vid sankcionisanja prestupnika ne sme nekritički odbacivati, kako je to slučaj i sa prevaspitnom koncepcijom, jer vraćanje na staro i već viđeno kao neuspešno postupanje ne može biti rešenje. U oba slučaja kritičkog otklona, pažnja mora da se posveti načinu određivanja adekvatne alternacije, odnosno pitanju koliko sudije imaju predznanja iz oblasti koja se odnosi na psihosocijalne osobenosti pojedinca kome sude, ali i sprovođenju izrečenih sankcija od strane službi koje su proglašene nadležnim za to. Nije nepoznato, naime, da i probacioni službenici i organi starateljstva, odnosno ljudi u njima, ne moraju biti ni dobro ni sasvim posvećeni poslu kojim se bave, čak i pod pretpostavkom da su sasvim solidno obrazovani za taj posao. Otuda, verovatno, toliki procenat opoziva alternativnih sankcija zbog različitih tehničkih propusta ili forme propisanih uslova u zemljama gde se primenjuju⁷, jer linija manjeg otpora neke od njih navodi na to da je mnogo lakše da poverenog mu prestupnika smesti u zatvor, nego da o njemu vodi računa van zatvora.

⁶ Vidi, Soković, S. Vasiljević, D.: Intermedijarne sankcije, Zbornik radova Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2007. str. 121-139.

* Od engleske reči boot, što znači regrut, novajlija, a namenjeni su da kod prestupnika izazovu šok, time što ga u kraćem periodu zatvaraju u uslovima veoma strogog režima.

⁷ Vidi, Soković, S.: Alternativne krivične sankcije i mere i prevencija kriminaliteta, Zbornik radova Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2008. str. 347-366.

4. ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Osim nastojanja stručne javnosti kod nas da se umesto zatvora i zatvaranja pronadu alternative, postojala je i želja zakonodavca, odnosno, političkih struktura da budu "modernije" i "evropskije". Međutim, bilo koje nastojanje da je prevagnulo, za samo kazneno zakonodavstvo je veoma dobro da se započelo sa traženjem alternativa, jer treba verovati da će se sa tim i nastaviti. Stoga, ne bi bilo svrsishodno da budemo preterano kritički nastrojani prema uočenim "dečjim bolestima" tog početka, iako su mnoge od njih mogle biti i izbegnute. Ne može se, međutim, izbeći opaska da i dalje patimo od neefikasnosti u primeni teškom mukom donetih novih i modernijih zakona, kakav je slučaj sa Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica. Iako je ovaj zakon i njegovo izdvajanje i Krivičnog zakonika alternativa sama po sebi, osim odrednica o maloletničkom zatvoru, neopravdano je da se njegove glavne alternative kaznama i kažnjavanju, odnosno sudskom procesu u donošenju odluka o vaspitnim merama, ne primenjuje. Misli se isključivo na neprimenjivanje odrednica o vaspitnim nalogima i svim onim što oni po svojoj suštini i normiranju znače. To je, prema opštem mišljenju, najvidljivija i najbolja alternativa stigmatizaciji maloletnog prestupnika i njegove porodice, pa propust u vidu nepostojanja ili veoma sporog donošenja podzakonskog akta o tome ne opravdava nikoga.

Takođe nije sigurno da li će centralizacija izvršenja kazne rada u javnom interesu biti adekvatno rešenje. Naime, Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija je određeno da to bude povereno Upravi za izvršenje zavodskih sankcija, odnosno njenim poverenicima pri odeljenju za tretman. Moguće je da je to "jeftinija" varijanta", ako se ima u vidu potreba za edukacijom tih poverenika, ali se postavlja i pitanje da li će ti poverenici moći to i da obave iz jednog centra. Podrazumeva se da će poverenika biti i na terenu i to nije sporno, ali ako bi to bilo dobro rešenje onda bi i referentni za izvršenje krivičnih sankcija pri opštinskim sudovima i do sada bili pri upravi u Ministarstvu pravde, a ne pri sudovima. Ne vidi se poseban razlog zašto isti princip izvršenja ostalih krivičnih sankcija nije primenjen i na ovu novu sankciju, jer je i to sankcija, a edukacija novoprimitljenih kadrova za tu svrhu je i inače nadležnost i obaveza i sudova i Ministarstva pravde. Ali, ništa

nije nepromenljivo, pa treba videti kako će praksa oceniti ovakvo (verovatno kopirano) rešenje

LITERATURA

- (1) NIKOLIĆ, Z. (2000) Kriminologija sa socijalnom patologijom, Narodna knjiga, Beograd.
- (2) NIKOLIĆ, Z. (2005) Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) SOKOVIĆ, S. VASILJEVIĆ, D. (2007) Intermedijarne sankcije, Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja. Vol. XXVI, pp 121-139.
- (4) SOKOVIĆ, S. (2008) Alternativne krivične sankcije i mere i prevencija kriminaliteta. U: Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminaliteta (ur. Leposava Kron) pp 347-365, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

THE MEANING AND ADEQUACY OF ALTERNATIVE SANCTIONS

The development of human relations that came with the development of civilization itself, has not led to the diminishing of criminal offences or penalties provided for them, which, as a consequence, led to rising of prison overcrowding. The consequences of imprisonment, and all of negative prison influences on convicts, however, lead to a thought that all offenders should not be punished through imprisonment, that it might be more useful or appropriate to use some kind of alternative to imprisoning or prisons. The following text is dedicated to a search for such alternatives, with a critical overview of past experiences.

KEY WORDS: *sanctions (penalties) / penalizing / prison / alternative sanctions*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 127-151

Pregledni rad
UDK: 343.214:343.353(497.11)
ID broj: 153800972

KRIVI NO DELO ZLOUPOTREBA SLUŽBENOG POLOŽAJA U SUPROTNOSTI SA PRINCIPIMA EVROPSKE KONVENCIJE O LJUDSKIM PRAVIMA I USTAVA REPUBLIKE SRBIJE*

Jovan Krsti *
Zamenik Republi kog javnog tužioca

Moderno tužilaštvo je uspostavljeno u Srbiji još po Zakonu o kazneno sudskom postupku od 20.02.1865. godine. Opšta kontrolna funkcija javnog tužilaštva je postepeno degradirana tokom istorije i sada je van zakonodavstva. U isto vreme demonstrirana je snažna politička volja da se manja Krivični zakonik kako bi se legitimisali nove institucije i vladavina prava.

Kasnije je ova nadležnost proširena na nadzor nad svim administrativnim aktima izvršnih organa vlasti, preduzimanje mera kod sudova i upravnih organa radi izvršavanja državnih planova i gonjenje učinilaca krivičnih dela (1946). Kontrolna funkcija zakonitosti koju vrši tužilaštvo nije iščezla ni po zakonu o javnom tužilaštvu iz 1954. godine. Po zakonu iz 1965. godine javno tužilaštvo je bilo dužno samo da da prati i proučava društvene odnose i pojave koji su od značaja za ostvarenje javnotužilačke funkcije, a da o uočenim nezakonitostima upravo u slučajevima zloupotrebe službene dužnosti i devijantnim ponašanjima obavesti nadležne organe i organizacije radi preduzimanja mera.

U to vreme u materijalno krivično pravo uvedeno je krivično delo "zloupotreba službenog položaja" kao moćno pravno sredstvo da se sprečavaju svi unapred neidentifikovani udarci na službenu dužnost u državnoj administraciji, kao i u

* Ovaj tekst je objavljen verbatim, po specijalnom pozivu Uređivačkog odbora.

* Email: jovankrstic80@gmail.com

društvenim preduzećima. Ovo delo ima "blanketno biće" – određeni prazan prostor u okviru definicije samog krivičnog dela "iskorišćavanje službenog položaja" zbog nedostatka političke volje i represivne dogmatske svesti zakonodavca koji su još uvek smatrali da je potrebno da se primeni nehumana i neustavna odredba člana 359 KZ Republike Srbije

Po najnovijim rešenjima Narodna Skupština nema više obavezu da razmatra izveštaje javnog tužilaštva, već prima ove izveštaje na znanje.

Ali, na suprot tome, u domenu materijalnog krivičnog prava, u oblasti krivičnih dela, Javno tužilaštvo je obavezano da primenjuje zakon, dakle i krivično delo zloupotrebe službenog položaja u odnosu na subjekte u državnim organima i javnim organizacijama, kao i u privatnim preduzećima i u odnosu na njihov menadžment suprotno odredbi člana 82. Novog Ustava i odredbi 6. i 12. Glave Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Zašto je važno ovo napomenuti? Novi standardi znače da niko nema monopol na istinu, versku ili drugu ideološku veru i poštenje da čini bilo šta van nadležnosti datih Ustavom. Ne postoji nijedna neustavna tužilačka funkcija nadgledanja u odnosu na regulisanje društvenih odnosa i arbitriranja osim onog koje omogućuje primena inkriminacije po krivičnim delima koja su zasnovana na pogrešnom konceptu, i ovde se izlaže jedan akademski pristup da se mora diskutovati ovaj problem uzimajući u obzir da je stvarni izazov za zakonodavca u Srbiji da omogući da tržište funkcioniše u korist siromašnih. To znači da se stvore pogodnosti za siromašne u svakodnevnom životu nastale usled primene dobro sročениh zakona prilikom implementacije vladavine prava. Ovaj cilj je opravdan sa stanovišta zaštite ljudskih prava po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i po Ustavu Republike Srbije i prema alternativnom zastupanju interesa građana od strane javnog tužilaštva, advokata, nevladinih organizacija i drugih relevantnih organizacija. Najvažniji rezultat ovakvog razvoja prava je opšti napredak u izgradnji nacionalnog pravnog sistema u skladu sa preporukama Saveta Evrope i drugih svetskih vizionarskih projekata. Dali smo primere kada je snažna poli-

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

*tička volja pokretala promene u prošlosti, a sada je vreme
da ih isto tako snažna volja ponovo pokreće.*

*U članku su takođe diskutovana moguća zakonodavna re-
šenja imajući u vidu komparativnu analizu krivičnih i drugih
kaznjivih dela (administrativno kažnjavanje), zaštitu ustav-
nosti i zakonitosti, ljudskog prava i građanskih sloboda i
stavljanjem čoveka i građanina u sami centar zaštite umesto
države i raznih drugih kolektiviteta sve na osnovu Ustava,
zakona, ratifikovanih međunarodnih sporazuma i podzakon-
skih propisa donetih na osnovu zakona.*

*KLJUČNE REČI: Zloupotreba službene dužnosti / Krivična
dela / Ljudska prava / Dogmatska svest*

UVOD

Teorijsko razmatranje ranijih zakonodavnih rešenja mogla bi doprineti da se sada nađu još bolja zakonodavna rešenja posebno za krivična dela koja u sadašnjim uslovima nemaju etičku podlogu jer nisu u skladu sa standardima Evropske konvencije o ljudskim pravima. Takav je slučaj i sa krivičnim delom zloupotreba službenog položaja iz čl. 359. Krivičnog zakonika od 5. oktobra 2005. godine.¹

Oblikovanje sadašnjeg tipa krivično pravnog sistema je rezultat većeg uticaja političkih prilika koje su postojale u jednopartijskoj državi, a manje rezultat primene pravne teorije, a što se proporcionalno prenelo

¹„Službeni glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005. Inače, modemo tužilaštvo je uspostavljeno u Srbiji još - po Zakonu o kazneno sudskom postupku od 10.02.1865. godine. Opšta kontrolna funkcija javnog tužilaštva koja je ideološki inspirisana je postepeno degradirana tokom istorije i sada je van zakonodavstva. Period socijalističke revolucije u bivšoj SFRJ je započeo time što je tužilaštvo dobilo odgovarajuću revolucionarnu ulogu: 1) da goni učiniocce krivičnih dela i 2) "vrhovni nadzor nad tačnim ispunjavanjem zakona odnosno odluka sa zakonskom snagom od strane svih organa izvršne vlasti, kao i od strane pojedinih službenih osoba, a isto tako i od strane građana Jugoslavije"(Odluka Predsedništva AVNOJ a od 3.02.1945. god.). Kasnije je ova nadležnost proširena na nadzor nad svim administrativnim aktima izvršnih organa vlasti, preduzimanje mera kod sudova i upravnih organa radi izvršavanja državnih planova i gonjenje učinilaca krivičnih dela (1946). Kontrolna funkcija zakonitosti koju vrši tužilaštvo nije iščezla ni po zakonu o javnom tužilaštvu iz 1954. godine. Po zakonu iz 1965. godine javno tužilaštvo je bilo dužno samo da da prati i proučava društvene odnose i pojave koji su od značaja za ostvarenje javnotužilačke funkcije, a da o uočenim - nezakonitostima i devijantnim ponašanjima obavesti nadležne organe i organizacije radi preduzimanja mera. Reformama krivičnog postupka iz 1967. godine, oduzeta je javnom tužiocu mogućnost da sam konačno odluči o pokretanju krivičnog postupka u formi izviđaja.

i u višepartijsku državu. Konkretno govoreći, tzv. dezideologizacija krivičnog prava nakon 1953. godine, nije bila tako velika ili je ideologizacija bila sve više i više prikrivana, da bi i po najnovijem Ustavu i dalje ostala neravnoteža između zakonodavne, izvršne i sudske vlasti kao relikv prošliosti. Narodna skupština ima preveliki broj funkcija u odnosu na konkurentne vlasti kao da se nalazimo u sred preobražaja u "socijalističko samoupravno društvo," a ne pred vratima Evropske Unije. Nakon napuštanja sovjetskog modela krivičnog prava, sve ranije izmene u Krivičnom zakonu i u ZKP-u, principijelno posmatrano, i ako su bile pod uticajem ustavnih promena (Ustavni zakon iz 1953. godine, Amandmani na Ustav iz 1963., donošenje Ustava SFRJ iz 1974. godine, donošenje Ustava Republike Srbije 2006. godine²), nisu bitnije izmenile postojeće krivično pravo, odnosno krivično pravni sistem, a samim tim nisu izmenile ni pojedina krivična dela, kao što je, između ostalog, slučaj sa krivičnim delom zloupotreba službenog položaja koje je oblikovano u vreme postojanja državne svojine.

Veliki značaj ima postojanje plemenite etike kao podloge dobrih zakonodavnih rešenja i ovde moramo da pažljivo i metodično saopštimo argumente na kojima baziramo naše primedbe na konkretno zakonodavno rešenje, a da istovremeno pokažemo da ih isključivo zasnivamo na pravnoj nauci i na potrebi zaštite javnog interesa.

U bivšoj SFR Jugoslaviji je funkcija krivičnog gonjenja imala je širi "društveno-politički" značaj. Svaki uspešno sprovedeni krivični postupak značio je davanje pozitivnog primera i dalje učvršćenje nove vlasti i novih društveno-ekonomskih odnosa, a sada je to, po dogmatskoj logici nekih zakonodavaca, proces pridruživanja Evropskoj Uniji. Svrha ovog razmatranja je, između ostalog, da se ukoliko i ne bude delotvorno, upozori na činjenice koje ukazuju da se dogmatska svest zakonodavaca nije znatnije izmenila togom dugog istorijskog razvoja krivičnog prava.

Dok god je postojala politička volja, zakonodavac je pratio promene koje su se desile u društveno-ekonomskim i političkim odnosima čineći velike intervencije u pravnom sistemu. Prvi put to je učinjeno Zakonom o javnom tužilaštvu sa kojim je istovremeno stavljena van snage čitava Glave 14. Ustava FNRJ od 1946. godine. Od tada se

² "Službeni glasnik RS", br. 98/2006

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

organizacija javne tužbe u Srbiji više puta menjala i zavisila je isključivo od jednopartijske političke volje zakonodavca.

Međutim, u oblasti materijalnog krivičnog prava kod nas, politička volja zakonodavca se nikako nije menjala, naročito u glavi Krivičnog zakonika za krivična dela protiv "naroda i države", sada krivična dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti, a u glavi krivičnih dela protiv službene dužnosti, za krivično delo zloupotrebe službenog položaja. Javni tužioci su postupali za navedena krivična dela kao da se radi o nepromenljivim i nezamenljivim krivičnim delima, kao da se njihova primanja nikada neće dovesti u pitanje. U ovakvoj, svojevrsnoj ideološkoj pobožnosti, u teoriji krivičnog prava i u sudskoj praksi, protekao je čitav kraj 20. veka. U tako dugom periodu se skupilo veoma bogato negativno iskustvo u primeni ovih krivičnih dela.

Navešćemo primere ispoljavanja snažne političke volje zakonodavca da menja procesno i materijalno krivično pravo kada to zaista želi, kako kod nas tako i uporedno pravno i ukazati na to da politička volja nije neobuzdana u sistemu vladavine prava i da kada pravna nauka oceni da neka odredba Krivičnog zakonika nije u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, tada takva odredba nikada neće ni naći svoju "političku volju."

KRITIKA POSTOJE EG ZAKONODAVNOG REŠENJA

Krivično delo zloupotreba službenog položaja³ je predviđeno u glavi dvadeset prvoj «Krivična dela protiv službene dužnosti.» Radnja izvršenja glasi «ko iskorišćavanjem svog službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granice svog službenog ovlašćenja ili

³ U "Službenom glasniku SRS", br. 26/77 od 30. juna 1977. godine objavljen je osnovni tekst Krivičnog zakona, sadašnji tekst glasi: Zloupotreba službenog položaja, Član 242.

(1) Službeno lice koje iskorišćavanjem svog službenog položaja ili ovlašćenja, prekoračenjem granice svog službenog ovlašćenja ili nevršenjem svoje službene dužnosti pribavi sebi ili drugom kakvu korist, drugom nanese kakvu štetu ili teže povredi drugog, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.

(2) Ako je izvršenjem dela iz stava 1. ovog člana pribavljena imovinska korist u iznosu preko trista hiljada dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od jedne do deset godina.

(3) Ako je izvršenjem dela iz stava 1. ovog člana pribavljena imovinska korist u iznosu preko osamsto pedeset hiljada dinara, učinilac će se kazniti zatvorom najmanje tri godine.

(4) Odgovorno lice u preduzeću, ustanovi ili drugoj organizaciji koje učini delo iz st. 1. i 3. ovog člana, kazniće se kaznom propisanom za to delo.

nevršenjem svoje službene dužnosti...» itd. Na formulaciju dela postoje dve najvažnije primedbe:

1. Logičko biće ovog krivičnog dela ne obezbeđuje njegovu distinkciju od velikog broja drugih krivičnih dela i omogućuje proizvoljnu primenu u praksi.

Primena čl. 359 KZ, sa blanketnim bićem krivičnog dela u koje mogu ući radnje izvršenja i drugih krivičnih dela, ali i neka unapred nedefinisana «radnja više» koju sva ostala krivična dela u Krivičnom zakoniku ne predviđaju, omogućuje kršenje Prava na pravično suđenje predviđeno u poglavlju VI Evropske konvencije o ljudskim pravima i to iz sledećih razloga:

Osnovna primedba na logičku konstrukciju ovog krivičnog dela se sastoji u tome što ovo delo predviđa kao radnju izvršenja "iskorišćavanje", dakle, zloupotrebu službenog položaja kao takvu i omogućuje da se u biću krivičnog dela otvara blanket koji može da sadrži neodređen broj i vrstu radnji izvršenja, budući da praktično radnja izvršenja nije logički definisana kao različita od drugih krivičnih dela, za razliku od posledice koja je delimično definisana i sastoji se od pribavljanja protivpravne imovinske koristi ili kakve koristi "za sebe ili drugoga".

Gramatičko i logičko biće krivičnog dela nije definisano precizno, tako da protivpravnost kao konstitutivni element bića ovog i svakog drugog krivičnog dela ne proizilazi iz opisa "radnje izvršenja", a koja "radnja" se sastoji u ponavljanju naslova krivičnog dela.

To je ono što je u praksi profesije javnog tužioca predstavljalo najveće profesionalno-etičko iskušenje, a što je decenijama tolerisano u sistemu autoritarne vladavine, a u sistemu vladavine prava je postalo neizdrživo i kriminogeno do te mere da se i sami javni tužioci mogu izložiti krivičnom progonu, a sastoji se u tome da se *protivpravnost, odnosno nezakonitost preduzetih radnji od strane izvršioca podrazumevalo, ali eksplicitno nije definisano kao takvo.*

"Iskorišćavanje" službenog položaja se poistovećivalo sa nezakonitim postupanjem službenog lica i preduzimanjem radnji koje nisu u interesu službe, tako da je definisanje protivpravnosti "pripadalo slobodnoj i tendencioznoj interpretaciji proistekloj iz teorije i sudske prakse u vre-

menu socijalizma".⁴ Ova vrsta "treger paragrafa" ili kako ga naziva Dr. Beljanski "omnibus propis" "i dalje je namenjen arbitrarnoj upotrebi za nivelisanje političkih interesa moćnih privrednih lobija".⁵ U ovoj naučnoj analizi sadržana je i diskretna kritika pravosuđa koje je u primeni odredbi ovog krivičnog dela bilo više puta instrumentalizovano za račun konkurentnih vlasti.

Drugačiji stavovi izneti u našoj pravnoj nauci svodili su se na, naizgled suprotan, zaključak da "sve države u cilju održavanja autoriteta državne i uopšte, javne vlasti i obezbeđenja poštovanja pravnog poretka i aksioma pravne države svim raspoloživim sredstvima suprotstavljaju načinima i oblicima ugrožavanja službene dužnosti".⁶ Ipak, i ovi naučni stavovi su samo apologija opisane logičke konstrukcije krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, a ne suštinska analiza i kritika zakonodavnog rešenja.

U kojoj meri bi zadržavanje ovog krivičnog dela u Krivičnom zakoniku ubuduće kompromitovalo javnu tužbu i pravosuđe u celini teško je i zamisliti, ali nas negativna iskustva sa brojnim neuspesima u dosadašnjem krivičnom progonu za ovo krivično delo, kompromitacijama javne tužbe po osnovu političke, ekonomske i svake druge sektaške mržnje ili diskriminacije u prošlosti, upućuju da, ni kao pravni stručnjaci i pripadnici akademskih krugova, ni kao profesionalci praktičari, zakonodavcu nikad više ne pružimo šansu da ovako nepreciznim definisanjem krivičnog dela omogući da se krše osnovna ljudska prava garantovana Ustavom Republike Srbije, pre svega u životno najvažnijoj sferi - u privredi. Od nesloboda u ekonomskom životu generišu se neslobode, autoritarnost i nasilje u političkom i društvenom životu. U tom i takvom privrednom životu obični građani, mali i srednji preduzetnici, teško dobijaju slobodu razvoja i bankarske kredite, plaćaju mito i reket, prinuđeni su da rade pod monopolom velikih kompanija, itd.

Zato pojedine države koje se susreću sa sličnim problemima vrše zakonodavne intervencije radi oslobađanja tržišta. "Ljudska prava i

⁴ Dr Slobodan Beljanski, "Šta bi trebalo menjati u posebnom delu Krivičnog zakonika?", Zbornik radova, Okrugli sto "Prate li krivično zakonodavstvo i praksa u Srbiji društvene i ekonomske promene", Centar za ljudska prava, Beograd, 2008, st. 22.

⁵ Dr. S. Beljanski, isto str. 23.

⁶ Dr. Dragan Jovašević i Tarik Hašimbegović, "Zloupotreba službenog položaja", Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Grafiks trejd, Beograd, 2002. godine, str. 73.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

tržišna ekonomija kao reči nemaju mnogo veze, ali se kroz smisao snažno povezuju. Pravi izazov zakonodavaca je da učine da tržište radi za siromašne. To znači da se u svakodnevnom životu ubiraju plodovi dobro oblikovanih i nepristrasno primenjenih propisa i zakona. Ovo je taj cilj o kome svo vreme brinu branioci ljudskih prava i alternativna advokatura".⁷

Od slobodnog tržišta zavise i prava i slobode građana, a "da bi tržište funkcionisalo neophodno je postojanje prava vlasništva. Čin kupovine ili prodaje je u stvari, prenos prava vlasništva. Imanja sa jasno rešenim pravom vlasništva mogu postati kapital jer finansijski sektor tada može da stvori kredite upotrebljavajući to kao kolateralnu. Fizička kontrola nad imovinom bez postojanja prenosivih svojinskih prava, naprotiv ne omogućuje stvaranje kredita i tako ograničava investiranje i razvoj. Zato najveću smetnju koju siromašni imaju predstavlja to što nemaju dobro regulisana svojinska prava (kod nas nije završena privatizacija, denacionalizacija i restitucija), pa čak i kada imaju kontrolu nad nekom kolibom u predgrađu (kod nas bespravno izgrađena naselja). Davanje siromašnima pristupa vrlo dobro definisanom, efektivnom (i zaštićenom, dodali bi smo) pravu vlasništva kroz, na primer, zemljišnu reformu ili olakšavanje deliocima da budu titulari svojine, omogućava im se da investiraju u svoje vlasništvo i da dođu lakše do kredita. Studija zemljišne reforme (epohalna kao što je to denacionalizacija kod nas) na Filipinima je pokazala da je to zaista istinito."⁸

⁷ Friedrich Naumann Foundation (FNF) "Human Rights Lawyers Discuss Market Economy", - <http://www.fnf.org.ph/news/hr-lawyers-learn-basics-of-market-economy.htm>

"Human rights and market economy are two words normally not associated with each other, yet there is a strong connection. To discuss this, the Friedrich Naumann Foundation (FNF) conducted a half-day seminar for Ateneo Human Rights Center (AHRC) staff and interns on 14 May 2008 in Makati City (Philippines). The real challenge therefore is to make the market work for the poor. That means bringing the benefits of a well-designed and impartially implemented rule of law to their daily lives. This task is one that advocates of human rights and alternative lawyering have been concerned with all along".

⁸ Isto, Friedrich Naumann Foundation (FNF). "Moreover, for a market to function property rights is needed. The act of *buying and selling* is really a *transfer of property rights*. Assets with clear property rights can become capital because the *financial sector* can then - *create credit using these as collaterals*. *Physical control of assets without the existence of transferable property rights by contrast does not allow the creation of credit* and thus limits investment and growth. Thus, the *greatest obstruction* the poor have is they often - *do not have well-defined property rights* even if they control assets like a slum hut. Giving the poor access to efficient property rights through land reform or making it easier for squatters to have land titles would allow them to invest in their property and to

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

Ono što najviše kompromituje napore javnog tužilaštva za efikasan krivični progon učinilaca krivičnih dela protiv službene dužnosti jeste povećan broj oslobađajućih presuda za krivično delo iz čl. 242. KZRS, odnosno čl. 359. KZ, i svojevrsan zastoj i zagušenje Okružnog suda u Beogradu, upravo kod ovih krivičnih dela zbog njihove nedokazivosti i to sve nakon društvenih promena od oktobra 2000. godine.

Društveni život i ekonomija nisu više zasnovani na društvenoj svojini i svesti o korporativnom vlasništvu, već na tržišnoj privredi zasnovanoj na privatnom vlasništvu, sa otvorenim i slobodnim tržištem, slobodnim preduzetništvom, samostalnim i ravnopravnim privrednim subjektima. Anahrone odredbe, kao što je odredba iz čl. 359. KZ, direktno su suprotne ustavnoj garanciji iz čl. 82. Ustava Republike Srbije i moraju biti brisane iz Krivičnog zakonika.

2. Prenošnje istovetne krivice sa službenih lica na odgovorna lica u preduzeću ili drugim licima sa svim konsekvencama vezanim za pribavljenu protivpravnu korist ili pričinjenu štetu.

Ova druga primedba potkrepljuje zaključak o povredi Evropske konvencije o ljudskim pravima, ovoga puta i u poglavlju XXII "Pravo na uživanje imovine". Povreda se sastoji u tome što je zakonodavac mehanički povezao službena lica u državnim organima sa odgovornim licima u preduzećima i drugim licima, kao izvršioce u istoj ravni, i ako se radi o subjektima koji su potencijalni izvršioce na štetu različitih grupnih zaštitnih objekata.

Problem je što zaštitni objekti u privredi predstavljaju privatno vlasništvo jednog lica (vlasnik preduzeća, država kao pravno lice ili drugo pravno lice) ili više lica (suosnivači preduzeća, akcionari, deponenti uloga, štediša, itd). Po čl. 112. KZ odgovornim licem se smatra i vlasnik preduzeća, tako da i on može biti optužen za protivpravno sticanje dohotka iz delatnosti za koju je preduzeće registrovao⁹, dakle, svojevrsnim «iskorišćavanjem vlasničkog položaja» može počiniti delo, a postoje u tužilačkoj praksi i optuženja protiv suvlasnika privatnih univerziteta ili predsednika kompanija po sličnom «osnovu», a dolazilo je i do konfuzije u optuženjima tako da je

access credit more easily. Studies of the land reform program in the Philippines have indeed found this to be true".

⁹ Dr S. Beljanski, isto, str. 22

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

i propuštena dobit, kao šteta u građansko-pravnom smislu, tretirana kao maliciozno prouzrokovana šteta u krivično-pravnom smislu.

Javljuju se sledeći problemi u praksi: 1) kome sve izvršiocu ovog krivičnog dela pribavljaju imovinsku korist ili pričinjavaju štetu i naravno, 2) problem distinkcije logičkog bića krivičnog dela iz čl. 359. KZ - *da konfuzija bude veća sa bićem krivičnih dela iz sasvim druge glave KZ –a, iz glave XXII "Krivična dela protiv privrede", posebno sa bićima krivičnog dela zloupotreba ovlašćenja u privredi iz čl. 238. KZ i krivičnog dela nesavesan rad u privrednom poslovanju iz čl. 234 KZ.*

Zakonodavac je do sada samo uredno ažurirao imovinske cenzuse po kojima su ova lica odgovarala za osnovni oblik krivičnog dela iz st. 1 i kvalifikovani oblik iz st. 3, *nastojeći da ne popusti u represiji usled inflacije.* Tako se skupio impozantan broj izmena kojima ništa nije suštinski menjano. Do 1984. godine lice iz st. 4. je bilo ideološki definisano kao «odgovorno lice u organizaciji udruženog rada ili drugom društvenom pravnom licu ili u organu društvenog samoupravljanja».¹⁰

¹⁰ Ovaj član je, do izmene u "Sl. glasniku SRS" 24/84, glasio u stavu 4: «Odgovorno lice u organizaciji udruženog rada ili drugom društvenom pravnom licu ili u organu društvenog samoupravljanja koje...»

1. Izmena objavljena u u "Sl. glasniku SRS", br. 24/84 od 30. juna 1984. godine objavljene su IZMENE novčanih iznosa (primenjuju se od 1. jula 1984. godine), a ovaj član je, do izmene u 51/87, glasio: sto pedeset hiljada dinara

2. U "Sl. glasniku SRS", br. 51/87 od 28. decembra 1987. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (primenjuju se od 1. januara 1988. godine), a ovaj član je, do izmene u 42/89, glasio: u stavu 4. milion i pet stotina hiljada

3. U "Sl. glasniku SRS", br. 42/89 od 28. septembra 1989. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (primenjuju se od 15. oktobra 1989. godine), a ovaj član je, do izmene u 21/90, glasio: petnaest miliona dinara

5. U "Sl. glasniku RS", br. 16/90 od 3. decembra 1990. godine objavljene su izmene (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 49/92, glasio: 50.000 dinara

4. U "Sl. glasniku SRS", br. 21/90 od 5. maja 1990. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 16/90 - RS, glasio petnaest hiljada dinara,

6. U "Sl. glasniku RS", br. 49/92 od 21. jula 1992. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 23/93, glasio: stav 2. preko sto pedeset hiljada u stavu 3. preko petsto hiljada

7. U "Sl. glasniku RS", br. 23/93 od 25. marta 1993. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 67/93, glasio: stav 2. petnaest miliona dinara, stav 3. pedeset miliona dinara

8. U "Sl. glasniku RS", br. 67/93 od 30. avgusta 1993. godine objavljene su izmene novčanih iznosa (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 47/94, glasio: - stav 2. petnaest milijardi dinara (!) u stavu 3. pedeset milijardi dinara

9. U "Sl. glasniku RS", br. 47/94 od 14. jula 1994. godine objavljene su izmene (stupaju na snagu osmog dana od dana objavljivanja), a ovaj član je, do izmene u 44/98, glasio: u stavu 2. pet hiljada novih dinara, u stavu 3 petnaest hiljada novih dinara, u stavu 4. Odgovorno lice u preduzeću, ustanovi ili drugoj organizaciji koje itd...

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

Ako postoji zloupotreba ovlašćenja u privredi, zašto postoji zloupotreba službenog položaja odgovornog lica u preduzeću, kada to lice ima ta ista ovlašćenja koja su predmet zloupotrebe?

Odgovor je upravo u onom pogrešnom zaključku pravne teorije o "svim raspoloživim sredstvima" kojima se brani država, a koja podrazumevaju i redundansu normiranja, povećavanje represije u društvu putem davanja mogućnosti nekontrolisane inkriminacije nedozvoljenih ponašanja bez prethodne taksacije, a time se omogućava i pritisak na pravosuđe jer laicima ova neprecizna norma omogućuje da u svakom nepravilnom vršenju službene dužnosti vide postojanje krivičnog dela, itd.

Na neopravdanost opisanog načina inkriminacije i praktičnu nedokazivost krivičnog dela iz čl. 359. KZ u novim društveno-ekonomskim uslovima ukazuje i Inicijativa Specijalnog tužioca za organizovani kriminal da se definiše krivica «odgovornih lica» iz stava 4, kao i «protivpravna imovinska korist» koju pribavljaju «sebi ili drugome»

Teze Specijalnog tužioca za organizovani kriminal za izmenu čl. 359. KZ Specijalni tužilac za organizovani kriminal obratio se Republičkom javnom tužilaštvu sa problemom inkriminacije za krivična dela uticajnih grupa, sa inicijativom za razmatranje za izmenu pravnog stava Krivičnog odeljenja Republičkog javnog tužilaštva od 15. 11. 1999. godine i obaveznog uputstva A br. 119/00 od 08. 06. 2000. godine, u kojoj je sadržan i predlog manjih izmena u čl. 359. KZ.¹¹

Sušтина problema po Specijalnom tužiocu je da je usled izmenjenih odnosa što se tiče vlasništva u pravnim licima, tj. strukture vlasništva pravnih lica, došlo do promene u imovinskoj koristi koja se pribavlja i u tome kome se pribavlja. Pitanje koje se postavlja je jednostavno, da li imovinska korist pripada pravnom licu ili odgovornom licu u pravnom licu i da li možemo da tumačimo odredbu čl. 238. KZ odnosno čl. 359. KZ kao pribavljenu korist drugome, odnosno da li je ta korist pribavljena i drugome, znači da li podrazumeva i samo pravno lice?

U navedenim dokumentima RJT čiju izmenu traži Specijalni tužilac, dato je jedno arhaično, ideološki inspirisan i diskriminatorско rešenje, a

10. U "Sl. glasniku RS", br. 44/98 od 8. decembra 1998. godine objavljene su izmene novčanih iznosa... itd.

¹¹ Inicijativa Specijalnog tužilaštva za organizovani kriminal Ktr S 68/08 od 26. 02. 2008. godine

to je da se protivpravna imovinska korist može pribaviti samo stranom pravnom licu! U međuvremenu, praksa je nametnula neka druga razmišljanja i činjenica je da su usled promenjenih vlasničkih odnosa, došlo do drugačijeg tretiranja koristi koja se pribavlja. Ako se pribavlja pravnom licu koje ima svoj nezavisan subjektivitet u odnosu na fizičko lice, jer pravno lice ima i svoju imovinu, posebno se registruje itd, da li se kroz pribavljenu korist pravnom licu pribavlja korist fizičkim licima koja predstavljaju personalnu substancu tog pravnog lica i da li je na neki način i sam vlasnik pravnog lica, dobio za sebe ličnu protivpravnu imovinsku korist.

Svi argumenti koji su izneti u ovoj pravnoj inicijativi, sa stanovišta borbe protiv organizovanog kriminala stoje i nisu sporni uopšte. Vrlo stručno i analitički i tačno je opisano kako može kroz pravno lice da se stekne protivpravna korist i za vlasnika pravnog lica, kroz veće plate, kroz dividende, kroz rešavanje i stambenog pitanja, kroz povećanu vrednost akcija, zatim kroz prodaju svog suvlasničkog udela, odnosno svog dela vlasništva u tom pravnom licu, itd.

Jedan od ozbiljnih argumenata iznetih protiv dosadašnje tužilačke prakse je diskriminacija pravnih lica koju je inaugurisalo zastarelo obavezno uputstvo RJT, smatrajući korist pribavljenu protivpravno u smislu čl. 359. KZ, samo kada se pribavlja imovinska korist stranom pravnom licu, dok su domaća pravna lica potpadala pod krivično delo iz čl. 238. KZ, što je stavilo strana pravna lica u neravnopravni položaj u odnosu na domaća pravna lica, jer su se u sudskoj praksi samo u odnosu na njih radnje izvršenih krivičnih dela kvalifikovali kao zloupotrebu službenog položaja.

Činjenica je da je ovom inicijativom predloženo izjednačavanje svih oblika svojine i činjenica je da kada je krivično delo zloupotrebe službenog položaja uvedeno ovo delo 1959. godine, da je cilj bila zaštita državne odnosno društvene svojine, a ne privatne svojine. Ali se s obzirom na napred iznete naučne argumente, jasno vidi da čitavo delo iz čl. 359. treba da izgleda drugačije i da logičko biće tog krivičnog dela treba da ima svoje specifične oblike u drugim glavama KZ.

Sa jedne strane izneti su argumenti da neke zloupotrebe ovlašćenja u privredi, ili službenog položaja u državnim organima ne bi bile sankcionisane da nema ovih "omnibus dela", a sa druge strane postoji potpuna inkopatibilnost sadašnje njihove formulacije sa stanjem u

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

privredi i u društvu. Na primer, postavilo se pitanje šta će se desiti sa krivičnim delom zloupotreba ovlašćenja u privredi, ako imamo neki drugi oblik koristi, a nije u pitanju imovinska korist, da li će takvo delo ostati nesankcionisano.¹² Očigledno je da treba da bude obratno.

U razmišljanju se išlo pragmatično, ali i dubiozno sa stanovišta pravne nauke. Na primer, da se započne krivični postupak u slučajevima kada su u pitanju javna preduzeća i veliki privredni sistemi i tamo gde je struktura vlasništva još uvek državna tj. društvena, da na takve situacije bude primenjeno krivično delo zloupotreba ovlašćenja u privredi, a tamo gde je izvršena vlasnička transformacija i kod pravnih lica koja ne spadaju u velike privredne sisteme, da se činjenično stanje pravno kvalifikuje kao zloupotrebu službenog položaja. Iznet je i stav da je neophodno da se proširi zakonodavni profil i kapacitet KZ sa stanovišta primene standarda iz međunarodnih konvencija, posebno Evropske konvencije o ljudskim pravima, "Sajberkrajm" konvencije, "Palermo" konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i drugih, jer je došlo do povećanog broja različitih nedozvoljenih radnji koje se teško svrstavaju u ovakvu inkriminaciju i radnji koje narušavaju jedinstveno tržište, slobodu utakmice na tržištu, zatim dala koja imaju za posledicu upotrebu visoko tehnoloških dostignuća u kriminalne svrhe, dela kojim se pojedini privredni kolektiviteti tretiraju kao kriminalne organizacije, a ne mogu da se krivično progone. Ogroman je broj zloupotreba vezanih za službenu dužnost, a koje bi trebalo da se posebno inkriminišu, umesto što sada postoji jedno delo zloupotreba službenog položaja, jer imamo problem zbog toga što ovo krivično delo ima blanketno biće.

Konstatovano je takođe da se ova inicijativa poklapa sa inicijativom Ministarstva pravde za izmene i korekcije KZ, da se na ove probleme ukaže zakonodavcu, pa će on odlučiti šta i kako hoće, jer je on taj koji to odlučuje i jedini koji ovde može da raspravlja da li smo zaštitili sve imovine podjednako. Na primer, kada se kaže "pribavlja se korist preduzeću i osnivačima i dr.", ako pare uđu u preduzeće, a sada je pitanje visine te koristi, nastaje problem ko će to da izračunava, pa problem pravne kvalifikacije dela, itd. Bilo bi tu puno detalja i da bez zakonodavnih promena ne možemo da menjamo praksu, jer se

¹² Zapisnik sa sednice krivičnog odeljenja Republičkog javnog tužilaštva, od 05. 07. 2008. godine

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

diskusije svode u stvari, na tumačenje zakona za koje tumačenje treba da znamo kako bi ga promenili.

U pogledu problema razdvajanja logičkog bića krivičnog dela i stvaranja novih pravnih konstrukcija izneti su poznati argumenti protiv, sa obrazloženjem da možemo da formulišemo 30 raznih varijanata za zloupotrebu službenog položaja, "ali neko će u životu smisliti trideset prvu koja će ostati pravno nedefinisana." Kao što smo napred konstatovali navedena gramatička i logička konstrukcija krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja, sa blanketom u kome je samo sadržana naziv krivičnog dela, je suprotna visokim standardima koje postavlja Evropska konvencija o ljudskim pravima. Zaštita ljudskih prava ima primaran značaj u odnosu na interese bilo koje države u svetu. Jer države funkcionišu prvenstveno u interesu građana, pa tek u sopstvenom interesu. Otuda postoji i moralno pravilo bolje sto izvršilaca na slobodi, nego jedan nevin u zatvoru.¹³

UPOREDNA ANALIZA ZAKONODAVNIH REŠENJA

Uporedno pravna analiza potvrđuje da su zakonodavci u nekim državama imali u vidu činjenicu da logičko biće krivičnog dela zloupotrebe «službene dužnosti» treba da ima više oblika, kako bi se zaista razlikovalo od drugih krivičnih dela, definisana kao posebna krivična dela ili neimenovana dela ali taksativno navedena. Dakle, gotovo sva uporedna iskustva ukazuju na nedostatke postojeće definicije iz KZ-a Republike Srbije, vezana za izjednačavanje krivice subjekata u državnoj službi i u privredi.

U Kaznenom zakonu Bugarske iz 1968. godine, predviđena su četiri krivična dela zloupotrebe službene dužnosti u odeljku krivičnih dela protiv službe u glavi VIII, «Krivična dela protiv državnih organa i društvenih organizacija».¹⁴ I ovde, i ako se radi o zakonodavstvu koje

¹³ Zaključak Kolegijuma RJT je da ovu inicijativu Specijalnog tužilaštva uvrsti i u ovaj - predlog kao prateći, kao deo argumentacije RJT i da se uputi Radnoj grupi za izmene KZ-a, s obzirom na izmenjene odnose u vlasničkoj strukturi pravnih lica, s obzirom na stanje po pitanju stranih pravnih lica, gde praksa krivičnog progona nije dobra za rejting naše zemlje po pitanju ulaganja, naročito kada se pojavljuju preduzeća sa mešovitim - vlasništvom itd, jer bi to možda, u ovoj situaciji, bilo najdelotvornije.

¹⁴ Dr. D. Jovašević i T. Hašimbegović, isto, str. 76,

je trpelo snažan ideološki uticaj, za osnovno delo iz čl. 282. zahteva se kao uslov za krivični progon da su povredom prava drugih «mogle nastupiti teže posledice». Dakle ne bilo koja zloupotreba, niti protiv bilo koga, niti sa bilo kakvim posledicama, već samo kada je usled iskorišćavanja službenog položaja moglo doći do većeg narušavanja javnog interesa od onog nastalog narušavanjem parcijalnog interesa oštećenog. Prva agravacija ovog osnovnog dela se meri 1) «nastupanjem znatnih posledica» ili 2) ako je izvršeno od strane «naročito odgovornog lica». Druga agravacija se meri 3) «osobito teškim slučajem» i 4) kada je delo izvršeno u grupi ili od strane zločinačkog udruženja.

Po krivičnom zakoniku Grčke iz 1947. godine sa brojnim izmenama, u glavi XXII koja predviđa krivična dela protiv službene dužnosti, predviđena su dva precizno formulisana krivična dela, jedno opšte delo i jedno posebno. Opšte delo iz čl. 239. ima dva oblika, osnovni i teži oblik. Osnovno delo čini «službeno lice koje je ovlašćeno da postupa u sudskom progonu ili istrazi» ako u službi nezakonitom prinudom dobije pismenu ili usmenu izjavu ili iskaz od optuženog, svedoka ili veštaka. Teži oblik čini isto lice ukoliko sa umišljajem preduzme službenu radnju osnovnog dela i dozvoli da nevino lice bude pod istragom ili falsifikuje istražni postupak i usled toga dođe do kažnjavanja tog lica. U čl. 256 nalazi se krivično delo pod nazivom «Kršenje poverenja u službu» sa osnovnim i težim oblikom. Osnovno delo čini lice koje je ovlašćeno da skuplja takse, poreze, nagrade ili druga davanja u nameri da sebi pribavi korist ili za račun drugog isprazni fondove ili imovinu. Teži oblik postoji u dva slučaja: 1) ako izvršilac iscrpi fondove ili imovinu koja mu je poverena u znatnoj meri i 2) ako to čini na naročito lukav prepreden način.

Krivični zakon Italije iz 1930. godine sa brojnim izmenama, u glavi II poglavlju krivičnih dela javnih službenika protiv javne uprave predviđa takođe dva krivična dela. U čl. 323. je propisano da javni službenik (što je eventualno ekvivalentno službenom licu) koji zloupotrebi povereni položaj ili moć svoje funkcije radi pribavljanja koristi sebi ili drugome. U čl. 324. pod vrlo preciznom nazivu «Privatni interes u službenom delu» inkriminiše se bilo koja radnja preduzeta iz koristoljublja samo u okviru uprave u kojoj treba da obavlja određenu funkciju (dakle ne svaki službenik). Delo može biti izvršeno i donošenjem upravnog akta u organu uprave u kome obavlja funkciju.

Krivični zakonik Ruske Federacije iz 1996. godine, na «znatno drugačijim osnovama uređuje materiju krivičnog prava u odnosu na ranije zakonodavstvo SSSR-a», a koje drugačije osnove teorijski ne obrazlažu pojedini autori,¹⁵ ako da ih to nije navelo na razmišljanje u pravcu razvoja krivično-pravnih normi oblikovanih u cilju obezbeđenja zaštite ljudskih prava kao podjednako važnih prava u odnosu na državu kao kolektivitet. Naime, ovaj zakonik predviđa dva krivična dela u glavi XXX u grupi krivičnih dela «protiv državne vlasti, interesa državne službe i službe u organima lokalne samouprave.»

Krivično delo zloupotreba službenih ovlašćenja iz čl. 285. ima osnovno delo i dva teža oblika. Osnovno delo čini službeno lice koje koristi svoja ovlašćenja protivno interesima službe, a pri tome: postupa iz koristoljublja ili radi pribavljanja druge lične koristi i ako je pri tome «prouzrokovana povreda prava i zakonskih interesa građana ili organizacija ili zakonom zaštićenih interesa društva ili države». Teži oblik postoji s obzirom na svojstvo službenog lica, ako se nalazi na državnoj dužnosti Ruske Federacije ili državnoj dužnosti subjekta Ruske Federacije ili na mestu šefa organa lokalne samouprave. Najteže delo postoji ako se prouzrokuju «teže posledice» što je faktičko pitanje.

Krivično delo prekoračenje službenog ovlašćenja iz čl. 286. ima osnovno delo i dva teža oblika. Osnovno delo čini izvršilac koji preduzima radnju koja je očigledno van njegovih ovlašćenja i kojom radnjom je «prouzrokovana povreda prava i zakonskih interesa građana ili organizacija ili zakonom zaštićenih interesa društva ili države». Prvi teži oblik postoji ako je delo preduzeto od strane izvršioca sa posebnim svojstvima – lica koje je «na državnoj dužnosti Ruske Federacije ili državnoj dužnosti subjekta Ruske Federacije ili na mestu šefa organa lokalne samouprave». Najteži oblik dela postoji s obzirom na način izvršenja, ako je delo izvršeno nasiljem ili pretnjom primene nasilja, primenom oružja ili specijalnih sredstava ili ako je došlo do prouzrokovanja «teških posledica».

Kao što se vidi iz opisa krivičnih dela, ruski zakonodavci su imali moderniji pristup u konstrukciji ovog krivičnog dela i izjednačili uslove za inkriminaciju i granice inkriminacije time što su «prava i zakonske interese građana ili organizacija» stavili u istu ravan sa «zakonom zaštićenim interesima društva ili države». Ovo izjednačavanje ljudskih i

¹⁵ D. Jovašević i T. Hašimbegović, isto, str. 80.

građanskih prava građana i njihovih organizacija sa interesima društva i države i uslovljavanje da zloupotreba službenog položaja ima i to za posledicu, predstavlja dostignuće koje sprečava da se svako iskorišćavanje službenog položaja, pa i najbeznačajnije, može goniti kao krivično delo. To je smer u kome treba da ide logika zakonodavca kada usklađuje logičko i gramatičko biće krivičnog dela u skladu sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i garancijama koje daje Ustav.

U Krivičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine rešenje je slično kao i u bivšem KZ SRBiH, sa osnovnim delom i dva agravantna faktora i to 1) kada je pribavljena protivpravna imovinska korist preko 3000 KM (konvertibilnih maraka) i 2) kada je korist odnosno šteta, preko 10 000 KM.

U krivično-pravnom sistemu Republike Srpske ovo delo ima osnovni oblik i tri teža oblika. Za osnovni oblik dovoljno je da je štetna službena radnja maliciozna i nekoristoljubiva. Prvi teži oblik postoji kada je usled maliciozne radnje nastupila «znatna šteta», a drugi teži oblik kada je došlo do «teže povrede prava drugog». Najteži oblik je kada službeno lice preduzme ili ne preduzme bilo koju službenu radnju iz koristoljublja. U Krivičnom zakoniku Hrvatske i Makedonije je gotovo isto rešenje. Ovde se radi o očiglednom uticaju zakonodavstva bivše Jugoslavije.

Za razliku od jugoslovenske varijante krivičnog prava koja je u kodifikaciji normi, u oblasti dela protiv službene dužnosti ostala na nivou iz 1959. godine, razvijalo se krivično pravo zemalja koje su imale drugačije ideološko okruženje i uticaje. Tako u Krivičnom zakoniku Brazila postoji 25 različitih krivičnih dela koja se praktikuju kao krivična dela službenih lica protiv javne administracije (uprave). U glavi krivičnih dela pod nazivom « Krivična dela protiv javne uprave» ima 18 krivičnih dela koja tretiraju individualne napade na javnu upravu, 26 krivičnih dela protiv sudske uprave (vlasti) i 2 krivična dela ugrožavanje uprave strane države.

Poseban Federalni zakon br. 4898 iz 1965. godine predviđa 17 radnji izvršenja koje se mogu smatrati zloupotrebom službenog položaja.¹⁶ Čl. 3. opisuje zloupotrebu ovlašćenja kao «svaki pokušaj ugrožavanja» deset

¹⁶ "Lei do Abuso de Autoridade" (Law on Abuse of Power), Brazilian Federal Law 4898, Union Official Gazette of December 13, 1965. (regulates the civil, administrative and criminal responsibility in cases of abuse of power, and the Article 4 contains the description of 9 more actions, besides the 10 possibilities of the article 3.).

građanskih prava taksativno nabrojanih po latinskim slovima: a) sloboda kretanja, b) neprikosnovenost stana, c) neprikosnovenost poštanskog saobraćaja, d) sloboda savesti i veroispovesti, e) sloboda religioznih kultova, f) sloboda udruživanja, g) pravo glasa, h) sloboda okupljanja, i) pravo na fizički integritet, j) pravo na bavljenje profesijom. Čl. 4. taksativno se nabroja još 9 oblika zloupotrebe službenog položaja u specifičnim situacijama koje su opisane od latinskog «a» do «i». Tako na primer, policajac koji propusti da liši slobode neko lice po službenoj dužnosti čini krivično delo iz čl. 4. stav «c». Ovom treba dodati Vojni zakon i Administrativni zakon¹⁷ koji za sebe posebno predviđaju disciplinske prekršaje i sankcije koje predviđaju proterivanje iz javnog života, gubljenje političkih prava, gubljenje prava da bude javni službenik ili da učestvuje u političkom životu itd, sve do oduzimanja putne isprave.

U Brazilu je u toku parlamentarna inicijativa za izmenu zakonodavnog rešenja za krivično delo zloupotrebe službenog položaja. U odeljku pod naslovom "Zloupotreba ovlašćenja protiv odredbi i garancija fundamentalnih prava" ("Do abuso de autoridade contra direitos e Garantias fundamentais"), u čl. 2. nabrojane su sve garancije iz Ustava Brazila koje treba da su povređene od strane javnih službenika (agente público) iskorišćavanjem službenog položaja ili nevršenjem službene dužnosti ili oklevanjem i kašnjenjem sa vršenjem dužnosti u nameri da se krši ili izbegava da se primeni ili prejudicira u primeni neka od odredbi i garantovanih stalnih prava u glavi II Ustava, a posebno prekršiocima prava navedenih od stava 1. do stava 18. (napred nabrojani po ranijem zakonu iz 1965. godine, kao i osam novih iz Ustava). Novo zakonodavno rešenje sadrži jedan moderan i elokventan pristup u regulisanju ove vrste krivičnih dela protiv službene dužnosti, stavljajući građanina kao potencijalnu žrtvu izvršenja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja direktno naspram države polazeći od korpusa Ustavom garantovanih prava i sloboda čoveka i građanina i konsekventnog sužavanja zone inkriminacije na ono što bitno narušava javni interes u ovoj oblasti.

¹⁷ Lei da Improbidade Administrativa 8.429/1992. (Administrative Law)

MOGU E NOVO ZAKONODAVNO REŠENJE

Uporedna analiza ovog dokumenta u nacrtu upućuje na zaključak da su se zakonodavci suočili sa problemom preciznijeg definisanja krivičnog dela zloupotrebe službenog položaja i došli na ideju da se sve zloupotrebe javnih službenika vežu za povređivanje ustavom garantovanih prava i slobode građana. U odnosu na ovo zakonodavno rešenje, rusko zakonodavno rešenje je tek na sred puta od «omnibus» definicije do definicije u kojoj figuriraju osnovna ljudska i građanska prava kao jedini objekti ugrožavanja. Očigledno je da je u ovoj oblasti materijalnog krivičnog prava tendencija je da se zona inkriminacije sužava na korpus ljudskih prava i sloboda garantovanih Ustavom, dok se zloupotrebe u odnosu na društvo i državu i na samu službu sve više prepušta disciplinskom (prekršajnom) kažnjavanju. To bi trebao da bude kurs modernog zakonodavstva koje nastoji da smanji represiju u društvu, a da poveća obaveze subjekata na polju prevencije kriminaliteta.

Sledeći ovu logiku, dolazimo do anglosaksonskog zakonodavstva koje je sudskoj vlasti dalo i pravo da sama kreira zakone i ove zakone nameće konkurentskim vlastima, što izgleda kao naučna fantastika u uslovima kada je po Ustavu Republike Srbije data skromna pozicija Vrhovnom kasacionom sudu u sistemu podele vlasti. U kompjuterskoj pretrazi američkog US Code-a po ključnim rečima ("abuse of power") srećemo se sa 7773 dokumenta. Naravno da to nisu krivična dela, ali su to dokumenti koji sadrže brojne propise koji imaju za cilj da obuzdaju samovolju administracije i službenih lica u njoj. Od pretrage ne treba odustajati jer bi se u tom slučaju uspelo u nastojanju da se nabroje krivična dela koja se bave zloupotrebama ovlašćenja u raznim oblastima društvenog života, na čije kreiranje je uticala bogata sudska praksa.

U ovom delu razmatranja daćemo primere kada je zakonodavac kod nas ispoljavao jasnu političku volju da menja materijalno krivično pravo. Tada je to zaista artikulisao kroz skupštinske odbore i javne rasprave i ekspertske analize. Jedan deo tih normi je u međuvremenu ukinut.¹⁸ Ono što je značajno jeste da je zakonodavac delio logičko i

¹⁸ Povreda samoupravljanja, Član 77. (1) Ko svesnim kršenjem propisa ili samoupravnih opštih akata ili na drugi protivpravni način sprečava u samoupravnoj organizaciji ili zajednici samoupravno orga-

gramatičko biće krivičnog dela zloupotreba službenog položaja, kada je to njemu, iz političkih razloga odgovaralo, pa su tako stvarana krivična dela nesavesno čuvanje društvene imovine, protivpravno otuđivanje ili pribavljanje društvene imovine, povreda prava na samoupravljanje, povreda samoupravljanja, zloupotreba prava samoupravljanja, zloupotreba položaja u organu upravljanja, itd. Neka od krivičnih dela i sad egzistiraju samostalno u KZ-u kao što je na primer, zloupotreba glasanja.¹⁹

Ne treba trošiti reči na kritiku dosadašnjeg rada zakonodavca, ali treba kritikovati one akademske krugove koji su učestvovali u izradi ovih, inače solidnih pravnih konstrukcija, a danas oklevaju da na temelju tih iskustava, učestvuju u radikalnoj reformi materijalnog krivičnog prava na bazi etike koju definišu međunarodne konvencije. Kako se kreira ta etika? Globalni ekonomski aspekti krivično-pravne zaštite su napredak u tehnologiji (razvoj Interneta, razvoj mikroprocesora) i napredak u ekonomiji (velika ulaganja u "Building Brand", globalna strategija poslovanja). Svetski cilj krivičnopravne zaštite je opšti razvoj. Globalne institucije zaštite su počev od UN, pa preko specijalizovanih organizacija, sve do regionalnog povezivanja i institucija pojedinih država, uređeni Poveljom UN, paktovi-

nizovanje, ili onemogućava ili teže ometa rad i odlučivanje organa samoupravljanja, kazniće se zatvorom do tri godine.

(2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana izvršeno silom, pretnjom, na organizovan način, iskorišćavanjem društvenog položaja ili uticaja ili od strane službenog ili odgovornog lica zloupotrebom položaja ili ovlašćenja ili je izazvalo teži poremećaj samoupravljanja ili samoupravnih odnosa, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina. Ovaj član je, do izmene u 10/2002, glasio: stav 2. sedamdeset hiljada novih dinara stav 3. dvesta dvadeset hiljada novih dinara

"Nesavesno čuvanje društvene imovine Član 177.

(1) Ko očigledno nesavesno čuva stvari iz društvene imovine koje su mu poverene, iako je svestan ili bio dužan i mogao biti svestan da usled toga može nastupiti gubitak, uništenje ili oštećenje stvari, pa šteta nastupi u iznosu koji prelazi pet milijardi dinara, kazniće se novčanom kaznom ili zatvorom do jedne godine.

(2) Ako je usled dela iz stava 1. ovog člana nastupila imovinska šteta koja prelazi pedeset milijardi dinara, učinilac će se kazniti zatvorom od tri meseca do tri godine."

Protivpravno otuđivanje i pribavljanje društvene imovine Član 178.

(1) Ko na štetu društvene imovine da poklon, proviziju ili nagradu, ili na drugi način otuđi društvenu imovinu u korist drugoga u vrednosti koja je u očiglednoj nesrazmeri sa uložnim radom ili uopšte ne proizilazi iz rada, ako ne postoje obeležja nekog drugog krivičnog dela, kazniće se zatvorom do tri godine.

(2) Istom kaznom kazniće se ko u slučajevima iz stava 1. ovog člana primi novac ili drugu imovinsku korist, ako ne postoje obeležja drugog krivičnog dela."

Zloupotreba položaja u organu upravljanja. Član 86v Ko zloupotrebom svog položaja ili ovlašćenja u organu upravljanja utiče da organ upravljanja čiji je član donese odluku kojom se krši Ustav, zakon ili drugi propis ili opšti akt, pa usled toga takva odluka bude donesena, kazniće se zatvorom od šest meseci do pet godina.

¹⁹ Zloupotreba prava glasanja iz član 82. KZ

ma i međunarodnim konvencijama. Ekonomije zemalja se utrkuju i one najrazvijenije ovladavaju upravljanjem znanjem i diplomatijom znanja. Čemu služi povećanje kapaciteta KZ Republike Srbije? Da poveže javni interes Srbije sa širim evropskim i svetskim interesima. Da li se sa sadašnjim stanjem u normiranju privrednog života u Srbiji može doprineti tim ciljevima? Ne može. Ovde se vidi da ne stoje argumenti nekih teoretičara da je Srbija u procesu tranzicije mogla da ima prednost u odnosu na druge bivše socijalističke države jer navodno, njen privredni sistem i pravo nisu bili toliko autoritarni kao u tim državama.²⁰

Iz ovoga sledi zaključak da se pitanje pravne konstrukcije i dokazivosti inkriminacije kod krivičnog dela zloupotreba službenog položaja može rešiti pažljivim formulisanjem:

- 1) logičkog bića više krivičnih dela ili
- 2) jednog krivičnog dela sa više oblika

Ova krivična dela ili oblici bi pokrili zonu inkriminacije svedenu na službena lica zaposlena u državnim organima i organizacijama koje vrše javna ovlašćenja u odnosu na ustavom garantovana prava i slobode uz gradaciju merila za ocenu stepena ugrožavanja korpusa ljudskih i građanskih prava. Naravno bez povezivanja krivice sa odgovornim licima u preduzećima, koja bi bila tamo gde treba da budu, u glavi krivičnih dela protiv privrede.

Tehnika normiranja treba da se prilagodi civilizacijskoj potrebi smanjenja represije u društvu. Tako da sa jedne strane, u biće krivičnog dela ne bi ulazile povrede nekih zakonom zaštićenih prava u delu u kome se radnjama službenog lica ne povređuje dati javni interes definisan kao "Corpus iuris", odnosno nije moglo doći do ugrožavanja tih visokih vrednosti u većem obimu (kako bi se to inkorporiralo u upravno pravo i rasteretilo krivični progon od bagatelnih dela u ovoj oblasti, radi rasterećenja krivičnog progona), dok bi se sa druge strane, uveli novi oblici i agravantni faktori koji bi nasilnike u javnom i političkom životu države i organizacija koje vrše javna ovlašćenja izvrgli mnogo strožijoj osudi nego što je to slučaj po sadašnjem KZ¹-u.

²⁰ Dr Momčilo Grubač, "Koliko je prostora za tranziciju u krivičnom pravu Srbije", Centar za ljudska prava, str. 3.

Svakako da ovde treba voditi računa i o nekim opštim otežavajućim okolnostima koje prate i inače krivična dela protiv bezbednosti i ustavnog uređenja, a to je kada se ova krivična dela protiv službene dužnosti vrše upotrebom govora mržnje ili su dela motivisana raznim vrstama mržnje. Danas u svetu samo u Kanadi i SAD je jasno definisan Kriminal mržnje (Hate Crime)²¹, dok se u drugim zemljama još uvek ovaj kriminal definiše i planski suzbija (Velika Britanija)²², dok neke zemlje, poput naše nemaju krivično-pravni koncept kriminala mržnje i različito reaguju na izazove ove vrste kriminala (SR Nemačka, Slovačka i dr.).²³

Primena agravanantnih faktora mržnje bi bio u stvari eho, transformisane glave krivičnih dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti države na ostala krivična dela, pa i dela protiv službene dužnosti. Dakle, posebno bi se teško kažnjavao motiv mržnje (ne samo verske, nacionalne i rasne) u vidu sektaštva, političke mržnje, ksenofobije, homofobije, transfobije, mržnje prema socijalno neintegrisanim ili hendikepiranim skupinama. I ako se radi o povredi Ustavom i zakonom zaštićenih interesa građana i njihovih organizacija, a koja povreda podrazumeva postojanje mržnje, javno ispoljavanje mržnje pri izvršenju ovih krivičnih dela treba da bude najteže sankcionisano. Upravo kako je to jasno rečeno još 1995. godine unutar knjige "Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetlu društvenih promena", kojom se zahteva primeren odgovor izazovu novih, pa i delikata koji direktno pogađaju prava ljudi.²⁴

Takođe treba se držati i konsekvencionalne etike kad se vrši merenje težine posledica kao otežavajuće okolnosti i umanjiti proizvoljnost do najveće moguće mere, kako bi se broj faktičkih pitanja koje se utvrđuju bio što manji (radi lakšeg dokazivanja). Moralni autoritet, po modernim shvatanjima nalazi se u čoveku, a ne van njega (tako da ideologija i dogmatizam od koga još uvek patimo, gube na značaju), pa stoga

²¹ Combating to Hate Crimes in the OSCE Region: An Overview of Statistics, Legislation and National Initiatives, OSCE-ODIHR, Warsaw, 2005, str. 46.

²² Policy for Prosecuting Cases of Homophobic and Transphobic Crime, Crown Prosecution Service, London, 2007, "Public statement", Policu for Prosecuting Cases of Disability Hate Crime, Guidance of Prosecuting Cases of Religious and Racist Crime.

²³ Hate Crimes in OSCE Region: Incidents and Responses, Annual Report for 2006, Warsaw, 2007.

²⁴ Vidi bliže: Joldžić V.: 1995.; avgust 1995.; Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetlu - društvenih promena; Beograd; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; 130 stranica; katalogizacija: CIP 343.2.01; 343.28/.29; ID=38919436.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić
„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)

treba da bude promenjena i optika zakonodavca. Stavljanje ljudskih prava i sloboda u središte problema zaštite od zloupotreba službene dužnosti je jedan od najvažnijih zadataka zakonodavca u ovoj oblasti. U zaštiti ljudskih prava se ne može ići uže od profila Evropske konvencije o ljudskim pravima, ali zato zakonodavac može slobodno ići šire do granica koje određuje Ustav. Pri tome ustavne norme, koje su uobičajeno krute i rigidne, treba tumačiti, po pravilu, široko.

LITERATURA

- 1) BELJANSKI, S. (2008) "Šta bi trebalo menjati u posebnom delu Krivičnog zakonika?", Zbornik radova, Okrugli sto *Prate li krivično zakonodavstvo i praksa u Srbiji društvene i ekonomske promene*. Beograd: Centar za ljudska prava.
- 2) JOVAŠEVIĆ, D. & HAŠIMBEGOVIĆ, T. (2002) *Zloupotreba službenog položaja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Grafiks trejd, Beograd.
- 3) GRUBAČ, M. *Koliko je prostora za tranziciju u krivičnom pravu Srbije*. Beograd: Centar za ljudska prava.
- 4) JOLDŽIĆ V. (1995) *Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetlu društvenih promena*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

CRIMINAL OFFENCE ABUSE OF POWER OPOSITE TO THE PRINCIPLES OF E C H R AND THE CONSTITUTION OF SERBIA

Modern Prosecutorial Service was established in Serbia by the Law on the Criminal Court Proceedings from February 20, 1865. Since than, the decay of the General Supervisory Function of the Public Prosecution was slowly executed, and it now out of the Serbian Legal System. In the same time theree has been demonstrated the strrong political will to cahange Criminal Code in odrder to legitimate the new institutions and rule of law.

Later on these competences were extended on the supervision on the al administrative acts of the executive, taking measures before the courts and executive state institutions in order to fulfill the State Plans and prosecution of criminal offenders (1946). Supervisory of legality function did not disappear even by the Law on the Public Prosecution from 1954. by the provisions of the Law from 1965, public prosecution

was obliged only to monitor and study society and the phenomenon that were important for the successful functioning of the prosecution, and to report to the competent state organs the noticed violations of law, abuses of power and incorrect behavior of state officials or the managers in public enterprises, and to report on the organization of the prosecution, in order for certain measures to be undertaken.

At that time in the material criminal law the criminal offence "Abuse of official duty" was introduced as the mighty legal tool to prevent all undefined strikes in the field of the official duties in the state administration or in the public enterprises. It has the "blanco body" - the space within the definition of "using the official duty or the position" where could have been put various infringements not being found out in any other specific criminal offence of the Penal Code.

The development of the material criminal law, was not following the changes in criminal proceedings because of the lack of the political will and the repressive dogmatic minded lawmakers who still find it necessary to apply not human and unconstitutional provisions of the Article 359 of the Criminal Code of Serbia.

According to the newest legislation National Parliament has no obligation to put in the session and adopt the Annual Report and other Reports of the Republican Public Prosecutor, but has only receiving them as the knowledge.

But in domain of positive criminal law, the criminal offences, Public Prosecution are obliged to apply the law, specifically the criminal offence of abuse of power to the subjects in the state and public organization administration and in private enterprises and their management in contrary to the Article 82 of the new Constitution of Serbia and the Chapters VI and XXII of ECHR.

Why is it so important? New standards mean that nobody has the monopoly on truth, religious or other ideology faith or honesty to do anything out of his Constitutional competences. There are no any of the Prosecutorial Supervisory Functions over the regulation of the social relations and arbitrary except those provided by some wrong concept crimes, and here is an academic approach saying that it should be discussed taking into the consideration that, the real challenge of Serbian lawmakers therefore is to make the market work for the poor. That means bringing the benefits of a well-designed and impartially implemented Rule of Law to their daily lives. This task is one that advocates of human rights by ECHR and Constitution of Serbia and alternative lawyering of the Public Prosecution and NGO,s

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Krstić

*„Krivično delo zloupotreba službenog položaja u suprotnosti sa principima
Evropske konvencije o ljudskim pravima i Ustava Republike Srbije”, (str. 127-151)*

and other relevant organizations. The most important result of this development is that the general improvement of the National Legal System is in accordance with the Recommendation of the Council of Europe and with other visionary global projects. We gave the examples of the strong political will moved changes in the past, now it is time to move them again.

Possible legal solutions were also discussed regarding the comparative analysis of criminal and other punishable offences (administrative punishment), protecting constitutionality and legality, human rights and civil liberties and putting the man and the citizen into the very spot of the protection instead of state and other collectivities, all on the grounds of the Constitution, Law, ratified international treaty and regulation passed on the grounds of the Law.

*KEY WORDS: Abuse of power / Criminal Offence /
Human Rights / Dogmatic mind*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 153-160

Originalni naučni rad
UDK: 349.6(497.11)
341.945:502.14
ID broj: 153801484

O ZAŠTITI EKOLOŠKIH PRAVA I VREDNOSTI U SVETLU
PRINCIPA JEDNAKOG PRAVA PRISTUPA
ADMINISTRATIVNOM I SUDSKOM POSTUPKU
I PRINCIPA KAZNE NE ODGOVORNOSTI*

Vladan Joldži *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Rad se bavi osnovnim pitanjima zaštite prava čoveka na zdravu životnu sredinu, stoga i zaštite ekoloških vrednosti, kroz analizu razvoja, kao i uključivanje u nacionalna zakonodavstva, te značenje primene dva bitna principa ekološkog prava:

- *principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku, i*
- *principa kaznene odgovornosti,*

polazeći od logike rada na preglednim člancima, te otuda vršeći analizu elemenata koji ih formiraju i oživljavaju kako na nivou međunarodnog prava, tako i zakonodavstva Republike Srbije.

KLJUČNE REČI: ekološko pravo / ekološke vrednosti / zaštita prava / primena adekvatnih principa

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: vladanj@eunet.yu

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

1. UVOD

Da bi bilo koje pravo ili vrednost bili zaštićeni neophodno je formiranje i poštovanje adekvatnih principa, tome namenjenih. Ovo važi i za ekološko pravo na međunarodnom nivou, odnosno ekološko zakonodavstvo unutar suverenih država. U tom pogledu ni Republika Srbija nije izuzetak. I u njeno zakonodavstvo su inkorporirani ovi, za zaštitu ekoloških prava i vrednosti, najvećim delom na nivou međunarodnog ekološkog prava formirani principi. Reč je o:

- principu jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku, i
- principu kaznene odgovornosti.

Preciznije rečeno, rad se bavi osnovnim pitanjima zaštite prava čoveka na zdravu životnu sredinu, stoga i zaštite ekoloških vrednosti, kroz analizu razvoja, kao i uključivanje u nacionalna zakonodavstva, te značenje primene ova dva bitna principa ekološkog prava, polazeći od analitičke logike rada na preglednim člancima, otuda vršeći analizu elemenata koji ih formiraju i oživljavaju kako na nivou međunarodnog prava, tako i zakonodavstva Republike Srbije.

2. PRINCIP JEDNAKOG PRAVA PRISTUPA ADMINISTRATIVNOM I SUDSKOM POSTUPKU

Princip jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku (na nivou međunarodnog prava poznat kao *Principle of Equal Access to Legal Proceedings*), koji je kao logičko rešenje ugrađen u međunarodno ekološko pravo, preuzet je iz oblasti međunarodnog prava – onog njegovog područja koje se bavi problemima zaštite ljudskih prava¹. Njegova suština iskazuje se u pravu ugroženih, ili pak pogođenih, strana, uključujući: države, pravna lica i fizička lica, da imaju jednako pravo pristupa administrativnom i sudskom postupku na teritoriji subjekta zagađivača, kakvo sam zagađivač poseduje

¹ Dva bitna dokumenta legislativnog tipa: Universal Declaration of Human Rights, *Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948*, članova 8. i 10. i International Covenant on Civil and Political Rights, člana 14.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

unutar države pod čijom je jurisdikcijom, što u praksi znači: gde je registrovan, odnosno, sa koje zagađuje ili može da izazove zagađenje. Drugim rečima, princip je primenjiv:

- a) ne samo u slučaju nanošenja štete, utvrđivanja njenih dimenzija i traženja nadoknade, već i
- b) kada se može da očekuje nanošenje štete, te se
- v) traži primena *principa ekološke ekspertize*, pre nego li dođe do primene kakve tehnologije, ili rada postrojenja, koji mogu da izazovu primetnu štetu na teritoriji druge države, a u cilju
- g) sprečavanja mogućeg daljeg ugrožavanja, ili pak nanošenja štete, ili šteta.

Princip jednakog pristupa administrativnom i sudskom postupku, kada govorimo o materiji međunarodnog ekološkog prava, globalno je iskazan, koliko nam je poznato, po prvi put kroz *Međunarodnu konvenciju o građanskoj odgovornosti za štetu pričinjenu zagađivanjem naftom*², kojom je regulisano da svaka od Strana (ratifikatora Konvencije) ima jednako pravo nadoknade za štetu koja joj je naneta, kao i bilo koja druga Strana ove Konvencije, uključivši i potpuno posedovanje prava potrebnih za nastup u postupku neophodnom za sprovođenje legalnog postupka nadoknade, pod čim se podrazumeva i pravo nastupa pred pravosudnim organima one države pod čijom je jurisdikcijom počinilac štete, kao i nastupa pred međunarodnim pravosudnim organima.

Slično je iskazan i unutar Bečke Konvencije o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete³, Konvencije o prekograničnim efektima industrijskih udesa, njenom članu 9⁴, kao i jednom broju regionalnih dokumenata međunarodnog prava. Primera radi: Nordijskoj konvenciji o zaštiti

² Vidi bliže: Joldžić dr Vladan & Milićević Gordana: *Životna sredina i međunarodni ugovori od značaja za Saveznu Republiku Jugoslaviju*; str.: 70.

³ Vidi bliže: *Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete*; *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*; br.: 5/1977. g.

⁴ Vidi bliže: *Convention on Industrial Accidents*; Res. 41/128; od decembra 1986. g.; kao i: Joldžić dr Vladan: *Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije*; str.: 163. – 166.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

životne sredine⁵, njenom članu 3., i drugim. Ali je najjasnije do sada iskazan unutar Agende 21, koja jasno kaže, unutar *Poglavlja 8., Podpoglavlja 8.18.*, da vlasti država treba da obezbede pristup administrativnom i sudskom postupku pojedincima, grupama i organizacijama sa prepoznatljivim zakonitim interesom⁶. Obzirom da je Agende 21 postala globalno prihvaćen ekološko-pravni dokument, a njen citirani element se ne odnosi na neki izdvojeni ekološki a zakoniti interes, već na svaki mogući, koji bi se iskazao u stvarnosti, time je i sam *princip jednakog pristupa administrativnom i sudskom postupku* automatski postao istovremeno široko prihvaćen, ali i princip koji se ne primenjuje samo prema jednom objektu zaštite, već ekos-u u celini.

3. PRINCIP KAZNE NE ODGOVORNOSTI

Princip kaznene odgovornosti za nanetu ekološku štetu razvija se već duži niz godina unutar zakonodavstava evropskih i vanevropskih država. Sama ideja začeta je na bazi Bindingovog shvatanja da sve što se reguliše mora imati i svog kazneno-pravnog garanta, a da bi uistinu bilo pravno efikasna tvorevina. Drugim rečima, formalno gledano, potrebno je da se prvo uspostavi materijalno-pravni osnov, iskazan kakvom formom regulatorne norme (regulatorne u užem smislu), da bi se tek na tom temelju izgradila kaznena - zaštitna norma. Drugim rečima, norma koja će kažnjavati za kršenje zakonom uspostavljenog obaveznog modela ponašanja, odnosno odnosa, prema ili ka kakvoj ekološkoj vrednosti, odnosno vrednostima. Ovaj pristup i formalno je najlakše utvrditi u zakonodavstvima jednog broja država, među kojima su, primera radi: Italija i Velika Britanija. Iskazuje

⁵ Vidi bliže: *Nordic Convention for Protecting the Environment*; u: Hunter David, Sommer Julia and Vaughan Scott: *Concepts and Principles of International Environmental Law: An Introduction*; p.: 50.

⁶ Agenda 21, *Chapter 8, Subchapter (b) Establishing judicial and administrative procedures*, No 8.18.: "Governments and legislators, with the support, where appropriate, of competent international organizations, should establish judicial and administrative procedures for legal redress and remedy of actions affecting environment and development that may be unlawful or infringe on rights under the law, and should provide access to individuals, groups and organizations with a recognized legal interest."

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

se jednostavno: Da je u konkretnom slučaju povređen konkretan ekološki propis, te time učinjeno inkriminisano delo.

Sa druge strane nalaze se brojne države koje poseduju inkriminacije koje iskazuju jasnu i isključivo ekološko-zaštitnu ulogu, ili i nju obavljaju zaživljavanjem svog bića u stvarnosti, ali je teže utvrditi njihov pozitivno-pravni regulatorni osnov. "Šta više, prisutna su i zakonodavstva koje ove inkriminacije oblikuju nezavisno od normi upravnog prava⁷".

Mada se sama lokacija kazneno-pravnih normi ne mora da učini bitnom, smatramo da je od izuzetnog značaja za stvarno zaživljavanje principa kaznene odgovornosti za nanetu ekološku štetu. U savremenim zakonodavstvima postoje tri različita pristupa ovome pitanju:

- 1) zakonodavstva, primera radi: Austrije, Holandije i Nemačke⁸, dotične norme locirala su unutar krivičnih zakona;
- 2) unutar sporednog krivičnog zakonodavstva plasirane su od strane regulative: Belgije, Francuske i Italije; i
- 3) kao podvarijanta prethodnog modela, lociranjem unutar opštih zakona o zaštiti životne sredine, ili pak kao samostalnih zakona kojima se inkriminišu ekološki delikti. Takve tekstove imaju: Australija⁹, Danska, Grčka, Japan¹⁰, Švajcarska i neke druge države¹¹.

⁷ Stojanović dr Zoran: Krivično-pravna zaštita životne sredine - neki aspekti regulisanja; - *Pravni život*; br.: 9/1995; str.: 292; Beograd.

⁸ Pri čemu, primera radi, zakonodavstvo Nemačke pruža jasnu materijalno-pravnu osnovu formiranju krivičnih normi kroz: *Gesetz uber die Umwelthaftung*; vidi bliže: *Bundesgesetzblatt*; No 1/1990.

⁹ Vidi bliže: *Environmental Offences and Penalties Act (Year 1991)* i *Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999, Act No. 91 of 1999 as amended*, koji takođe poseduje inkriminacije ekoloških delikata – krivičnih dela i prekršaja.

¹⁰ Vidi bliže: *Act No. 142, Year 1970.g.*, u slobodnom prevodu: *Ekološki krivični zakonik Carevine Japan*. Prema Kentsuke Itoh, u: *Environmental Protection – Potentials and Limits of Criminal Justice- Evaluation of Legal Structures*, str. 278.

¹¹ O kazneno-pravnoj reakciji unutar evropskih država vidi šire: Stojanović dr Zoran: - *Krivično-pravna zaštita životne sredine - neki aspekti regulisanja; Pravni život*; br.: 9/1995; str.: 291. 301; Beograd.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

Zakonodavstvo Jugoslavije ekološko-zaštitne norme plasiralo je i unutar osnovnog i sporednog krivičnog zakonodavstva¹², otuda su ova rešenja ostala aktuelna i u potonjem zakonodavstvu državne zajednice, odnosno republika Srbije i Crne Gore, a prisutna su i sada, posle uspostavljanja suvereniteta Republike Srbije i donošenja *Krivičnog zakonika*, 2006. godine. Pri tom, u njihovoj izgradnji polazi se od dva pravila:

- a) da se radi o povredi normi koje regulišu željeni ekološki odnos; i
- b) da pri tom dolazi do iskazivanja takvog stepena društvene opasnosti koji zahteva: Inkriminisanje, adekvatno sankcionisanje i kazneni progon.

Na ovaj način, formiranjem aktuelne 24. glave *Krivičnog zakonika Republike Srbije: Krivična dela protiv životne sredine*¹³, od strane zakonodavca detaljno je razrađen i ugrađen u domaće ekološko zakonodavstvo i logički sadržaj *Principa 11 Rio deklaracije*¹⁴ - principa međunarodnog ekološkog prava.

4. ZAKLJU AK

Ekološko pravo u svom teorijsko-praktičkom obliku iskazanom kroz konvencije ali i pozitivna zakonodavstva na sve jasniji način ukazuje na neophodnost da se svakom subjektu prava omogući pravo pristupa administrativnim i sudskim organima stranih država u svim onim slučajevima kada postoji razumna sumnja, ili dokaz, da je sa njihove teritorije poteklo ugrožavanje ili povreda ekoloških vrednosti, a naročito prava čoveka na zdravu životnu sredinu. I to omogući pristup u istom obimu i na isti način u kome dotične države ovo pravo zakonima garantuju subjektima pod svojom jurisdikcijom. Otuda je zadatak svake države, znači i Republike Srbije, da se pravnim putevima bori za primenu ovog principa i kada njeni građani, odnosno pravna lica, traže uključenje u administrativni ili pak sudski postupak na teritoriji druge države, a sa ciljem da zaštite neke od

¹² O ovome vidi šire: Joldžić dr Vladan: *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti* (II izmenjeno i dopunjeno izdanje); *Glava III: Normativno određenje ekološkog kriminaliteta unutar jugoslovenskog zakonodavstva*; str. 45.- 63.; izd.: *Ecologica*; Beograd; 1995. g.

¹³ *Krivični zakonik Republike Srbije*; *Sl. glasnik Republike Srbije*; br. 85 [2005.].

¹⁴ Rio Declaration on Environment and Development, *Principle 11*: "States shall enact effective environmental legislation."

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Joldžić
„O zaštiti ekoloških prava i vrednosti u svetlu principa jednakog prava pristupa administrativnom i sudskom postupku i principa kaznene odgovornosti”, (str. 153-160)

elementa svog ugroženog ili povređenog prava na zdravu životnu sredinu. Iz istog razloga mora biti praktičnije i efikasnije nego li do sada pružana pomoć i u onim slučajevima kada subjekt pod jurisdikcijom Republike Srbije pred sudom strane države zahteva i kazneno-pravnu zaštitu svog ugroženog ili povređenog prava baziranog na elementima ekološkog prava i zakonodavstva, a koja strana država ovo onemogućava, makar ne i formalno, ali ipak realno – u praksi.

5. LITERATURA

- 1) Act No. 142, Year 1970, u slobodnom prevodu: Ekološki krivični zakonik Carevine Japan.
- 2) Convention on Industrial Accidents; Res. 41/128; od decembra 1986. g.
- 3) Convention on Industrial Accidents; Res. 41/128 [December 1986] and
- 4) Convention on the Protection of the Environment between Denmark, Finland, Norway and Sweden, Done at Stockholm on 19 February 1974, hereinafter, "Nordic Convention for Protecting the Environment."
- 5) Convention on Third Party Liability in the Field of Nuclear Energy" of 29th July 1960, as amended by the Additional Protocol of 28th January 1964 and by the Protocol of 16th November 1982,
- 6) Criminal Code of Republic Serbia [2005]. Chapter 24: Ecology Crimes, Belgrade, Serbia
- 7) Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999, Act No. 91 of 1999 as amended
- 8) Environmental Offences and Penalties Act (Year 1991) i
- 9) Environmental Protection – Potentials and Limits of Criminal Justice- Evaluation of Legal Structures
- 10) Gesetz uber die Umwelthaftung, *Bundesgesetzblatt* [1990]. No. 1.
- 11) Gesetz uber die Umwelthaftung; vidi bliže: *Bundesgesetzblatt*; No 1/1990.
- 12) International Covenant on Civil and Political Rights, Ionizing Radiation Act. Official Gazette of Yugoslavia [1996]. No. 46.
- 13) Nordic Convention for Protecting the Environment;
- 14) Rio Declaration on Environment and Development, International Convention on Civil Liability for Oil Pollution Damage [CLC], takođe vidi i Službeni list SFRJ; br, 2/1977. g.
- 15) Universal Declaration of Human Rights, *Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 217 A (III) of 10 December 1948,*
- 16) Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage.

- 17) Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete; *Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori*; br.: 5/1977.g.
- 18) Zakon o ratifikaciji Bečke konvencije o građanskoj odgovornosti za nuklearne štete; *Službeni list SFRJ*; No 5/1997. g.
- 19) JOLDŽIĆ DR VLADAN & MILIĆEVIĆ GORDANA: *Životna sredina i međunarodni ugovori od značaja za Saveznu Republiku Jugoslaviju*;
- 20) JOLDŽIĆ DR VLADAN (1995) *Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti (II izmenjeno i dopunjeno izdanje)*; *Glava III: Normativno određenje ekološkog kriminaliteta unutar jugoslovenskog zakonodavstva*; str. 45.-63.; izd.: *Ecologica*; Beograd.
- 21) JOLDŽIĆ DR VLADAN (2006) *Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beogra.
- 22) *Krivični zakonik Republike Srbije*; *Sl. glasnik Republike Srbije*; br. 85 [2005.].
- 23) STOJANOVIĆ DR ZORAN (1995) *Krivično-pravna zaštita životne sredine - neki aspekti regulisanja*; *Pravni život*; br.: 9/1995; Beograd.

ENVIRONMENTAL RIGHTS AND GOODS PROTECTION IN THE LIGHT OF PRINCIPLE OF EQUAL ACCESS TO LEGAL PROCEEDINGS AND PENAL RESPONSIBILITY PRINCIPLE

This text analyze fundamental question of environmental rights protection, starting from necessity to possess equal right to access to legal proceedings, as well as to have adequate penal protection of this basic human right, not only at the territory of own state, but at the equal way at the territory of state wherefrom arise endanger or offence of the environmental rights or goods.

KEY WORDS: Environmental rights / environmental goods / legal proceedings / penal protection / principles

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 161-170

Originalni naučni rad
UDK: 303.42:343.614
316.624:616.89-008.441.44
ID broj: 153828620

ISTRAŽIVANJE SAMOUBISTVA - METODOLOŠKE OSOBNOSTI*

Branislava Kneži *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

O samoubistvu se, često, u naučnoj i stručnoj literaturi govori i piše na uopštenim i nepotpunim evidencijama različitih službi (policije, pravosuđa, javne statističke službe, institucija socijalne i zdravstvene zaštite). Istraživati i objašnjavati spoljašnje (društveno-porodične) i unutrašnje (samoubilačke dispozicije i motive) faktore samoubistva metodološki je neozbiljno samo na podacima "neverne" statistike.

Osobnost istraživanja samoubistava proizilazi kako iz uslova (društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih, porodičnih i ličnih) tako i iz uzorka, izvora i dostupnosti podataka.

Namera i zadatak ovog teksta je razmatranje mogućnosti primene analize dokumenata (kvalitativne i kvantitativne), biografske metode i studije slučaja, imajući u vidu sve specifičnosti istraživane pojave, u naučnom proučavanju samoubistva.

KLJUČNE REČI: *samoubistvo/ metodološke osobnosti*

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: knezic@beotel.yu

SAMOUBISTVO

Samoubistvo – ljudska sloboda ili slabost izbora između života i smrti i razlozi odmeravanja smisla života - pitanja su koja traju od antičke Grčke i starog Rimlja do naših dana i zaokupljaju pažnju nauke, umetnosti, filozofije, teologije. Bilo da je sagledavano kao: individualna ili društvena pojava, duševna ili telesna bolest, nedostatak ili gubitak ljubavi, nesporazum sa okolinom ili sa sobom, herojska ili "imitaciona" smrt, čin samokažnjavanja ili osvete i kažnjavanja bližnjih, ritualna (često grupna samoubistva pod dejstvom droga) ili... samoubistvo nije samo lična drama.

Samovoljno napuštanje života osuđuje se ili "opravdava" zavisno od kulture, religije, tradicije i sistema vrednosti. Ne retko, diskriminacija (sahrana bez crkvenih obreda i sl.) se prenosi u vidu sramote i stigmatizacije na potomke. Ono i dalje nosi prizvuk promašaja, neuspeha, sramote i mentalnih bolesti iako je utvrđeno da najviše 20% samoubica spada u duševne bolesnike. (Bokun: str. 210) Jasno je, da su samoubice u svojoj odluci bili prestrogi sudija sopstvene sudbine, da nisu imali milosti ni prema sebi niti prema bližnjima ali neljudski ih je posthumno proglašavati kukavicama, herojima, "ludacima". Tko smo mi da im naknadno određujemo dijagnoze, pogotovo ako ih za života nisu imali.

U ne/mogućnosti odgovora i razrešenja zagonetke zašto se pojedinci odlučuju da namerno prekrate i odustaju od života navode se kao mogući uzroci: predispozicije i mentalna oboljenja i društveno - kulturni odnosno spoljni činioci (nesklad u porodici, materijalne teškoće ili finansijski krah, profesionalni problemi, usamljenost i beznade).

Pol, starost, psihičke predispozicije i neizlečive organske bolesti, religijska pripadnost, usamljenost, nezaposlenost, meteorološki uslovi, samoubistvo u porodici, prethodni pokušaji samoubistva, alkoholizam i narkomanija se najčešće navode kao faktori suicidalnog rizika.

Kakvi god da su samoubilački razlozi moraju se sagledati u društvenom kontekstu a istraživanje samoubistva samo kao individualne ili društvene pojave moguće je jedino uslovno. I analiza pojedinačnog slučaja mora se vršiti u društvenom okviru (socio-ekonomski, politički, kulturni, religijski, vaspitno-obrazovni, porodični).

Tokom poslednjih dvadesetak godina u nas je došlo do povećanja stope samoubistva i pitanje je, koje se ne može mimoći u razmatranju svih devijantnih pojava, pa i samouništenja, koliko su: ratni sukobi, raspad zemlje, prisilne migracije i egzodus, međunarodna izolacija, sankcije i bombardovanje, povećanje dostupnog oružja, nezaposlenost, hiperinflacija, osiromašenje i nestanak srednje klase uz pojavu "novokomponovanih" bogataša, porast: korupcije, narkomanije, alkoholizma, teških oblika kriminala uz druge mikro i makro faktore aktivirali "slabosti" u pojedinacima i zauvek im zamračili stvarnost? (Knežić, 2007)

METODOLOŠKE OSOBENOSTI: ŠTA I KAKO ISTRAŽIVATI

Uz opštepoznate probleme istraživanja društvenih pojava (zbog složenosti, višedimenzionalnosti...) u istraživanju samoubistva javljaju se i specifični problemi jer proučavamo one kojih više nema na osnovu njihovih pisanih tragova o motivu svog čina i zapisa različitih institucija o rasprostranjenosti, vrsti, načinu, mestu, vremenu i uzroku samoubilaštva. Ostaju za analizu, ako se do njih dođe, još i reči najbližih.

Metodologija društvenih nauka poznaje različite metodološke pristupe i postupke ali se ne može pohvaliti da je na ovom polju "daleko dogurala". Pored problema kontrole valjanosti, pouzdanosti i objektivnosti izvora podataka prisutan je problem nezabeleženih ili pogrešno zapisanih slučajeva kojima je život postao obesmišljen. Sve to daje povoda da na takvim izvorima nema mnogo prostora za naučnu analitičnost.

Osobnost proizilazi iz: predmeta tj. šta istražujemo, cilja i uzorka, izvora podataka i metoda, tehnika i instrumenata. Predrasude, stereotipe, sramota i diskriminacija potpomognute kulturom, religijom i sistemom vrednosti mogu se dodati posebnostima istraživane pojave. Složenosti predmeta iz kojeg proizilaze i pristupi (antropološki, filozofski, teološki, sociološki, psihološki, medicinski...) određuje i načine istraživanja. Samoubistvo nije problem kojem možemo prići samo s aspekta medicine odnosno psihijatrije ali ni jedino kao socio-patološki problem.

Kao antropološko – filozofsko pitanje samoubistvo je u suštini problem koji proizilazi iz odnosa čoveka prema svetu i njegovih ne/mogućnosti prihvatanja društvenih uslova. Da li nepristajanje na stvarnost koja ga okružuje pojedinca vodi odluci da dalje ne živi?

Prva specifičnost počinje od predmeta odnosno uzorka koji je postojao. "One" koje istražujemo ne možemo pitati ni: koliko su stari, ni šta su radili niti sa kim su i gde živeli, šta ih je mučilo i bolelo, ko ili koga su izneverili, čemu su stremili i nisu uspeli, da li su uživali alkohol ili drogu i još mnogo toga?

Neusklađenost, nesistematičnost i selektivno beleženje i osnovnih socio-demografskih podataka od strane policije, sudske medicine i tužilaštva predstavlja polaznu teškoću u odgovoru na pitanje – ko su samoubice? Taj se problem, bar, u istraživanju drugih pojava na živim ispitanicima ne pojavljuje.

Postavlja se i pitanje. mogu li se uopšte saznati motivi samoubistva bez onih koji su ih izvršili (bez obzira na oprostajne poruke) jer iste, iako ih ostavlja otprilike svaki peti samoubica, često govore o povodu koji je presudio. Zatim, koliko se može verovati izjavama i procenama najbližih o mogućim razlozima samoubistva? Da li su motivi potkrepljeni lekarskim dijagnozama zaista doveli do odluke dizanja ruke na sopstveni život?

Šta pojedinca goni na tu najsurovijiu odluku prema sopstvenom postojanju teško je, sa sigurnošću, odgovoriti. Motivi se mogu nabrajati i nagađati na relacijama:

- društvenih uslova,
- socio-ekonomskih, egzistencijalnih,
- teških telesnih bolesti,
- samoće i usamljenosti,
- gubitka najbližih,
- duševnih poremećaja i dr.

Razlozi su lično obojeni isto onoliko koliko su i pojedinci različiti. Oni koji ostave oprostajne poruke nude nam možda samo povode ili "okidače".

Zajedničko svima, koji su digli ruku na sebe je da nisu videli drugi izlaz . Izbor im je bio da izbora nisu imali.

Dostupnost, adekvatnost sadržaja, istinitost i potpunost izvora podataka uz nepostojanje mogućnosti ispitivanja na primarnim izvorima određuje i izbor i mogućnosti primene metoda, tehnika i instrumenata u istraživanju. Zbog osetljivosti problematike, pogotovo

pri uvidu i analizi oprostajnih poruka i pisama samoubica ako istraživač dobije takve podatke, nužno je da njihovu tajnost, privatnost i poverljivost ne dovede u pitanje.

Na žalost iz dana u dan u većini naših štampanih ali i elektronskih medija objavljuju se podaci "lešinarski", ne poštujući ljudski obzir ni moral, pa ni zakonsku obavezu. Diraju u rane pokojnika i njihovih najbližih. Kad nemaju informacije izmišljaju ih ili proglašavaju "neospornim" reči bilo čije, a jasno je, ničim dokazane činjenice. Zar to ne liči na takmičenje sa onima koji im ne mogu uzvratiti i što je još gore i ljudski bolnije nemaju ni "dozvolu" da obelodanjuju njihove samoporoze na naslovnim stranama ili u udarnim vestima. Međutim, medijsku pažnju posebno zavređuju oni čija su (samo)ubijanja, na neki način, spektakularna i senzacionalna za javnost, uvek gladnu trača.

Ta vrsta nepriličnosti u cilju podizanja tiraža ukazuje na ozbiljan problem ugrožavanja ljudskog dostojanstva i prava. I ne samo to, problem je i istraživačko-naučni jer i napisi i zapisi medija se koriste kao sekundarni izvori i podaci u istraživanju.

Čijim nalazima bilo koji i koliko korektan istraživač može pokloniti poverenje. Navedenim teškoćama bi trebalo dodati još jednu. I oni od kojih bi trebalo očekivati istinu zasnovanu na činjenicama podležu molbama porodice i prikrivaju uzrok smrti da bi udovoljili porodici i "primitivnom" čuvanju tajne porodičnog "obraza". Na neistinama i pogrešnim tumačenjima ne mogu se razbistriti postojeći problemi izvora podataka.

Samoubistvo je društvena pojava gde je proces završen i gde nemamo mogućnosti prikupljanje podataka na primarnim izvorima. Rezultati dobijeni na osnovu dostupnih statističkih podataka daju pojednostavljeni profil samoubice.

Jedna od bitnih osobenosti date pojave je da direktno istraživanje nije moguće i rad na dokumentima se koristi kao osnovni postupak. Izvori podataka mogu različiti pisani dokumenti (dnevnici, lekarski dosijeji, biografije, književna dela, izveštaji policije, tužilaštva i sudsko-medicinski nalazi, oprostajna pisama, izjave srodnika, porodice, kolega i komšija, zatim umetnička dela i...). Moguće je, iako je teško privoleti najbliže dobiti podatke kroz intervju.

Podsetimo, od teorijske utemeljenosti predmeta istraživanja zavisi i relevantnost predmeta, metoda i tehnika prikupljanja podataka. S

obzirom na predmet i realne društvene mogućnosti primene određene metode u datim okolnostima smatramo da su velike mogućnosti adaptirane metode studije slučaja i biografskog metoda uz kvalitativnu i kvantitativnu analizu dokumenata. Izborom indikatora započinje postupak vrednovanja podataka kojim bi trebalo utvrditi koliko se podaci odnose na predmet (da li se odnose direktno, indirektno ili se samo uslovno mogu dovesti u vezu s predmetom istraživanja). Upotrebljivost i istinitost podataka bi trebalo stalno imati u vidu kada je u pitanju istraživanje samoubistva.

Primena analize dokumenata (kvalitativna i kvantitativna) veoma je raznovrsna. Analizu sadržaja M. Zvonarević (Zvonarević, 1976:148-150) definiše kao "postupak za klasificiranje i kvantificiranje ranih verbalnih i neverbalnih poruka u najširem smislu rječi, prema njihovim sadržajima i formalnim karakteristikama, a u skladu s unaprijed utvrđenim općim pravilima" a zatim dodaje da "poruka označuje svaku ideju ili sistem ideja, koja se na bilo koji način – verbalni ili neverbalni, apstraktni ili konkretni – upućuje nekoj publici (primaocu poruke) posredstvom jednog ili više sredstava za komunikaciju".

Analiza dokumenata, pored kvalitativne i kvantitativne analize sadržaja, može da se primeni i na analizu dokumenta «spolja» tzv. formalna analiza. Uspješnost analize dokumenata zavisi od određivanja kategorija i jedinica analize a koje se formulišu prema predmetu istraživanja i sadržaju koji će se analizirati. Kategorije, potkategorije i šifre koje obeležavaju jedinice sadržaja, čine sistem koji se zove – kodeks (sistem klasifikacije pojmova za koje se pretpostavlja da će se javiti u dokumentu). Od onog – šta je rečeno i kako je rečeno formiraju se dve vrste kategorija: sadržaja i forme.

S. Milosavljević ukazuje na tri osnovna problema u korišćenju analize dokumenata: dostupnost, trajanje rada na analizi i dostupna sredstva i izrada kodeksa tj. funkcionalnog kategorijalnog sistema. (Milosavljević, 1980).

Navedeni problemi u slučaju istraživanja samoubistva dolaze u punom izražaju jer istraživaču trebaju posebne dozvole za uvid u dosijea samoubica (policije, tužilaštva, sudsko-medicinska). Zatim, teško je doći do pisanih ili audio tragova koji su ostali iza onih od kojih ne možemo tražiti saglasnost za "čeprkanje po intimi". Međutim, prednosti analize dokumenata, pogotovo kada je nemoguće kontaktirati ispitanike (mrtve ne govore), je što se mogu upotrebiti i mnogo vremena nakon nastanka i što se, u zavisnosti od osposobljenosti istraživača, može čitati

i "između redova" i doći do podataka koji nisu izravni. Osnovni nedostatak moramo ponovo istaći je često nepouzdanost i netačnost podataka koji se nalaze u dokumentima. Analiza dokumenata se u istraživanjima koristi uz metodu studije slučaja što je važno i na primeru proučavanja samoubistva.

Iako se studija slučaja manje koristi u naučne svrhe a više za rešavanje pojedinačnih slučajeva (dijagnostičke tehnike poremećaja ličnosti) smatramo je veoma korisnom za proučavanje samoubistva. Osnovni postupak, kako navode Good – Scates u metodi proučavanja studije slučaja je u sagledavanju svih važnijih pojava uzimajući npr. za jedinicu proučavanja pojedinca (Good-Scates, 1967).

Slučaj je sačinjen od podataka koji se mogu odnositi na neki period života ili na ceo život. Složene situacije koje su obuhvaćene datim ponašanjem podvrgavaju se ispitivanju kako bi se odredilo postojeće stanje i otkrili uzročni faktori koji deluju. Pri proučavanju pojedinačnog slučaja koriste se tehnike i instrumenti drugih metoda te se studija slučaja svrstava i u prelazne oblike (imaju sve misaone i organizacione celine ali uključuju i druge instrumente i postupke prikupljanja podataka). Tok studije slučaja može početi od sagledavanja podataka počev od: biografije, dnevnika, pisama, izveštaja i ..., posle skupljenih podataka dolazi "dijagnoza" uzorka (u slučaju samoubistva to su mogući razlozi suicida). Ova metoda podesna je i za istraživanje višestrukih slučajeva. (Knežić, 2001).

Prednost studije slučaja je što je moguće prošle, završene događaje, a to su i samoubistva, rekonstruisati na osnovu raspoloživih podataka koji se nalaze u dokumentima ili u sećanju ljudi. Iz hronološkog opisa zbivanja u životu pojedinca moguće je doći i do uzajamnih veza i uticaja tj. u ovom slučaju do pretpostavljenih motiva samoubistva.

Najčešće primedbe koje se upućuju studiji slučaja su: pristrasnost, nepouzdanost i nemogućnost uopštavanja, međutim sva bitna svojstva sociološkog metoda sadržana su u istom: očuvanje celine, relevantni kontekst, razvojna dimenzija i komplementarnost različitih izvora podataka (Bogdanović, 1993). Smatramo da ni u jednom drugom istraživačkom pristupu, a što je bitno za problem kojim se bavimo, nije prisutno toliko korišćenje različitih izvora podataka. Faktore sredine i socio-psihološke osobine pojedinca moguće je obuhvatiti metodom studije slučaja.

Biografski metod bi trebalo shvatiti kao...»praćenje procesualnog toka subjektivnog iskustva aktera, koje postaje okosnica metoda, u okvirima, strukturalnih karakteristika proučavanih pojava (Bogdanović, 1993). Biografski podaci kao "životna priča" mogu se koristiti kao sastavni deo studije slučaja kako bi se saznali pojedini aspekti života koji se mogu dovesti u vezu sa izvršenim samoubistvom.

Istraživanje samoubistva moguće je metodom studije slučaja i biografskom metodom kao samostalnom ili u kombinaciji uz analizu dokumenta što je bolja varijanta. Kombinacijom istraživačkih metoda mogu se dobiti značajna saznanja o ličnosti samoubice ali i o okolnostima (društvenim, radnim i porodičnim) koje su "mogući" faktori "nesporazuma" pojedinca sa sobom i okolinom. Navedene metode ne isključuju kvantitativni pristup i neopravdano ih je određivati samo kao kvalitativne i oštro suprotstavljati kvantitativnim istraživanjima. Ono što se još zamera navedenim metodama je da je po pravilu uzorak nereprezentativan, da je prigodan i nameran. Međutim, ako se radi "slučaj" onda se bira onaj koji je ključan, koji je po nečemu tipičan i sadrži karakteristične činioce pojave koja se istražuje.

Studija slučaja treba da se sprovede sistematično i kritično a da bi zaključci bili validniji treba koristiti različite metode prikupljanja podataka. (Fajgelj, 2005).

Metodološki pogled u prošlost (preko pisama, poruka, reči najbližih) iz kojih se vide (ne)volje samoubica i često razgovetne (o)poruke uz pomoć kvalitativnih metoda i podršku statističkih podataka pomoći će u razbistravanju: ko, kako i zašto se dobrovoljno odriče života. Složenost samoubistva kao pojave koja je "završena" određuje i osobenost načina kojima se do saznanja dolazi. Jasno je, da se u istraživanju koriste metode društvenih nauka ali specifičnost primene se ispoljava počev od formulacije problema i predmeta do cilja, hipoteza, uzorka i izvora do metoda prikupljanja podataka. Pronalaženje i dostupnost izvora, njihova subjektivnost i valjanost često daju povoda za kritičnost prema sadržaju koji nude.

UMESTO ZAKLJU KA

S obzirom na višeslojnost i specifičnosti samoubistva, kao područja istraživanja, za očekivati je da problemu treba prići multidisciplinarno kako bi odgovori na pitanja o: ko, kako i zašto dobrovoljno odustaje

od života bili potpuniji. Svojevoljnost proisteklu iz nemogućnosti pronalaženja izlaza iz nesporazuma sa samim sobom i/ili okolinom trebalo bi uz statističke podatke javnih službi o rasprostranjenosti po: polu, godinama, načinu i mestu izvršenja upotpuniti pouzdanijim podacima, na osnovu naučno-metodološki zasnovanijih metoda, o uslovima iz kojih su samoubice "pobegle" i motivima, koje su zapisali ili ostavili da ih između redova sami pronađemo.

Da ima nešto starije od ogoljenih brojki govori nam i naše malo istraživačko iskustvo. Brojkama i kvantitativnim metodama dodajemo reči i kvalitativne metode jer se suština, kada je u pitanju odricanje od sopstvenog života, u njima nalazi.

Oproštajna pisma, dnevnici, beleške i izjave onih sa kojima su samoubice razmenjivali životne nedaće nedovoljno su iskorišteni izvori podataka za proučavanje suicida. Mi koji stremimo naučnim razbistravanjima ličnih, porodičnih i društvenih uslova, koji su uticali na odluku "presuđivanja" vlastitoj glavi, trebalo bi da se ozbiljnije suočimo sa svim osobenostima pojave čiji akteri više ne postoje. Ta posebnost utiče i na izbor metodoloških pristupa i metoda. Studija slučaja, biografski metod uz kvalitativnu i kvantitativnu analizu dokumenata su načini istraživanja koji mogu udovoljiti osobenostima predmeta istraživanja (samoubistva).

LITERATURA

- 1) BOKUN, P. (1990) *Antropološka psihijatrija*, (autorsko izdanje), Split.
- 2) BOGDANOVIĆ, M. (1993) *Metodološke studije*, Institut za političke studije, Beograd.
- 3) DIRKEM, E. (1997) *Samoubistvo*, BIGZ, Beograd
- 4) GUD, V., SKETS, D. (1967) *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otokar Keršovani, Rijeka.
- 5) FAJGELJ, S. (2005) *Metode istraživanja ponašanja*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- 6) KNEŽIĆ, B. (2001) *Obrazovanje i resocijalizacija – metode merenja*, Zavod za udžbenika i nastavna sredstva, Beograd
- 7) KNEŽIĆ, B. (2007) *Samoubistvo – (ne)mogućnost prilagođavanja*, u: *Kriminalitet u tranziciji: fenomenologija, prevencija i državna reakcija*, (ur. Leposava Kron) Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

- 8) MILOSAVLJEVIĆ, S. (1980) *Istraživanje političkih pojava*, Institut za političke studije, Beograd
- 9) ZVONAREVIĆ, M. (1976) *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb.

SUICIDE RESEARCHES – METHODOLOGICAL SPECIFICITIES

In scientific and professional literature suicide is often discussed and written about on the basis of general and deficient data of different services (police, judicature, public statistics service, institutions of social and health protection). Exploration and explanation of external (social and family) and internal (suicidal dispositions and motives) factors of suicide grounded only on data of "unfaithful" statistics is not methodologically serious.

Specificity of suicide research emerges from the conditions (social, political, economical, cultural, family and personal) as well as from sample, source and availability of the data.

Intention and aim of this text is to consider possibilities for application of documents analysis (qualitative and quantitative), biographical methods and case studies in scientific research of suicide, having in mind all the specificities of inspected phenomenon.

KEY WORDS: *suicide / methodological specificities*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 171-182

Originalni naučni rad
UDK: 343.82:343.91-056.34
159.97
342.726-056.34
ID broj: 153801996

TOTALNE USTANOVE I STIGMATIZACIJA*

Leposava Kron*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

*The hospital itself
imposes a special
environment in which the
meaning of behavior can be
easily misunderstood*

(Bolnica sama izlože posebnim okolnostima
u kojima se značenje našeg ponašanja
lako može razumeti pogrešno)

D. L. Rosenhan

U ovom tekstu se raspravlja o totalnim institucijama uopšteno, kao i mentalnim institucijama partikularno kao i "karijerom" duševnih bolesnika. Autor podseća na Szaszov bazični argument da niko ne može biti lišen slobode, a da pri tom nije učinio nikakvo krivično delo. Deprivacija od slobode "za nečije dobro" nije moralan čin. Kao što osoba terminalno bolesna od kancera ima prava da odbije tretman, tako bi trebalo da osoba koja pati od mentalnih problema ima prava da odbije psihijatrijski tretman. Szaszovo stanovište da je mentalna bolest mit oslanja se na kartezijanski model "mind versus body". Iako specifične socijalne kategorije podložne

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: bebakron@gmail.com

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – L. Kron
„Totalne ustanove i stigmatizacija”, (str. 171-182)

stigmatizaciji mogu varirati u prostoru i vremenu, dve osnovne forme socijalne stigme (fizičke deformacije i mentalni problemi) postoje u većini kultura i civilizacija što psihologe navodi na hipotezu da je moguće da tendencija ka stigmatizaciji ima evolucione korene.

KLJUČNE REČI: totalne ustanove / duševne bolnice / stigma

"TOTALNE" USTANOVE I NJIHOVI STANOVNICI

U poznatoj knjizi *Azili*, Goffman (1961) izlaže rezultate svojih istraživanja psihološke atmosfere koja vlada u duševnim bolnicama i drugim ustanovama zatvorenog tipa. U cilju sistematske kontrolisane opservacije klime i stila života u duševnim bolnicama, Goffman u jednoj od njih živi godinu dana, radeći kao poslužitelj. Kao rezultat tog iskustva nastali su tekstovi koji će izvršiti značajan uticaj na radikalne kritike psihijatrije.

Goffman duševne bolnice svrstava u širu kategoriju *totalnih institucija* čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod kontrolom. Primeri takvih institucija su zatvori, ludnice, koncentracioni logori, kasarne, manastiri, internati. Ove institucije se nazivaju totalnima zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presecajući sve njihove veze sa spoljašnjim svetom. One su orijentisane na potpunu kontrolu i vode deprivaciji svake autonomije. Ljudi koji u njima žive, hrane se, spavaju, rade i "provode vreme" na istom mestu, pod istim permanentnim nadzorom i sve svoje svakodnevne aktivnosti sprovode u velikim grupama ljudi koji rade to isto. U totalnim institucijama postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom namenutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Goffmanu (*ibid.*) imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje

lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiže u svemu jedan ponižavajući status na osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad ireverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

REIFIKACIJA I DEHUMANIZACIJA

"Ponižavajući ceremonijal" stupanja u totalnu ustanovu vodi, po Goffmanu, *umrtvljenju (mortifikaciji) čovekovog ega*. Ljudima koji dođu u totalnu ustanovu oduzima se njihova odeća i lične stvari i daje im se specijalno odelo identičnog kroja, materijala i boje čime se na simboličan način uništava njihov prethodni identitet i uspostavlja novi grupni identitet, **identitet etiketiranih** i **devijantnih**. Ovaj postupak, kao mnoge slične (kupanje, šišanje do glave "iz higijenskih razloga", posipanje dezinfekcionim praškovima, zamena imena brojem) Goffman (1961), i drugi autori antipsihijatrijske orijentacije nazivaju *reifikacijom* koja označava proces pretvaranja ličnosti u stvari bez imena, individualnosti i identiteta.

Gotovo svaka totalna institucija pokazuje zavidnu "kreativnost" u izmišljanju različitih depersonalizujućih postupaka, ali neke pravilnosti ipak postoje: totalna regulisanost svake akcije propisima (koji se odnose na izgled, oblačenje, uzimanje hrane, primanje poseta, pošte, način pozdravljanja i obraćanje nadređenima), nemogućnost da se na bilo kojem mestu bude sam sa sobom, kao i potpuna negacija privatnosti.

U totalnim ustanovama, kako to korektno primećuje Laing, vlada atmosfera koja "izluđuje ljude".

Jedna od njih, u kojoj sam, radeći na svom doktorskom projektu, provela nekoliko meseci, nalazi se na četvrtom spratu zgrade Centralnog zatvora u Beogradu. Tu su smešteni oni učinioci krivičnih dela kojima je sud, na osnovu forenzičke procene komisije veštaka da su delo učinili u tzv. "neuračunljivom" stanju i da se, shodno tome, mogu smatrati "opasnim po svoju okolinu", izrekao "meru bezbednosti obaveznog čuvanja i lečenja u psihijatrijskoj ustanovi zatvorenog tipa".

Trajanje ove mere bezbednosti vremenski je neodređeno; ona može biti na snazi godinama, ponekad čak i čitav život okrivljenog, ergo i duže ili čak značajno duže od trajanja zatvorske kazne koju bi učinilac dobio za konkretno krivično delo. Ova činjenica opisanu situaciju dodatno komplikuje sa stanovišta njene etičke opravdanosti.

Dehospitalizacija zavisi od mišljenja psihijataru o "zdravstvenom" stanju pacijenta: psihijatar treba da stekne utisak da je njegov pacijent u "dobraj i dugotrajnoj remisiji", da više nije "opasan po svoju okolinu" i da, prema očekivanju, neće učiniti neko novo krivično delo. Mnogi psihijatri se retko odlučuju da pacijentima pruže takve garancije, a ako se to ipak dogodi oni upućuju svoj predlog Komisiji za otpust o čemu, opet, konačnu odluku donosi sud. U tom složenom spletu okolnosti pacijent ima dobre izgleda da se nađe u ulozi "žrtvenog jarca" (Szasz, 1961) koji se, u ime spasavanja i lečenja, izlaže jednom krajnje dehumanizujućem postupku.

Szasz (1961) je raspravljao o situacijama kada se osobi sudi i kada se "utvrdi" da je krivično delo učinila pod uticajem duševne bolesti; tada dužina boravka u duševnoj bolnici po pravilu nadmašuje kaznu koja bi inače bila izrečena za delo koje je u pitanju. Po njegovom mišljenju kako neformalne, moralne sankcije kao što je društveni bojkot, tako i formalne, zakonske sankcije, kao što novčana ili kazna zatvora, mnogo manje vredjaju ljudski duh nego kvazimedicijska psihijatrijska sankcija hospitalizacije u duševnoj bolnici.

Sobe u, kako se u žargonu najčešće naziva, "zatvorskoj ludnici" u Beogradu, u kojima pacijenti provode svoje dane i noći, mračne su i hladne (radijatori postoje samo u hodnicima); svaka gleda na uzani dugački hodnik na čijem kraju se nalaze teška gvozdena vrata (i stražar) koja ih odvajaju od ostalog dela bolnice i čitavog sveta. Na kraju tog niza spavaćih soba nalazi se i jedna dnevna, sa televizorom, u kojoj pacijenti gledaju "dozvoljene" emisije u "dozvoljeno vreme". Ispod same tavanice, kao posebno morbidan i za mnoge pacijente dodatno iritirajući detalj, nalaze se zvučnici sa kojih se "emituje" radio program, saopštavaju lokalne informacije ili prenose zatvorske priredbe. Oni su postavljeni van domašaja ruke da ih neko ne bi, kako je to slikovito opisao jedan pacijent, "možda dohvatio i u svojoj bolesti uništio" i, naravno, ne mogu se isključiti. Zvučnici trešte od rane zore simbolično obznanjujući da je odmaranju došao kraj i, utihnuvši za

krako posle ručka, ponovo se oglašavaju toliko snažno da se običan ljudski govor teško može razaznati.

U cilju sprečavanja samopovređivanja, pacijentima nije dopušteno da se briju sami, već su dva puta nedeljno obavezni da stoje u redu, svi istovremeno, čekajući da tu proceduru nad njima obave drugi. Propisima ustanove nije dozvoljeno puštanje brkova i brade niti kose duže od četiri santimetra. Nepoštovanje ovog propisa povlači odgovarajuće sankcije: nasilno, u prisustvu straže, brijanje brade i brkova i šišanje "do glave".

Pri dolasku u bolnicu, svaki pacijent dobija tzv. "pribor za jelo" koji se sastoji od tanjira, supene kašike i čaše, sve od plastike. Upotreba viljuške i noža je zabranjena, kao preventivna mera protiv eventualnog samopovređivanja ili povređivanja drugih. Odbijanje hrane, koja je inače prilično odvratnog karaktera, ako postane suviše upadljivo povlači prinudno hranjenje sondom direktno u želudac ili infuzijom.

Svaki dopušteni izlazak i obavezni povratak znače i ponižavajući pretres "do gole kože" koji često uključuje i skidanje cipela i čarapa.

Prema iskazima pacijenata, svaka neposlušnost (npr. odbijanje "radne terapije") ima za posledicu pretnju lekara "jačom terapijom" (a to implicira ležanje u krevetu u stanju polunesvesti) "ukidanjem slobodnih poseta ili vikenda", a katkad i onu najmračniju: "Ako ne budeš slušao, nikada te neću pustiti na slobodu".

Pokušaji samoubistva ovde su, kako bi se moglo i pretpostaviti, srazmerno česti. Na jedno izvršeno samoubistvo dolazi nekoliko pokušaja (Marković, 1987) koji su obično sprečeni od strane medicinskog osoblja ili drugih zatvorenika.

Možda nije na odmet podsetiti se, na ovom mestu, Szaszovog razmišljanja o pravu čoveka na samoubistvo. Mi treba, prema njegovim rečima, da učinimo sve što je u našoj moći, pružajući toplinu i razumevanje, da bismo sprečili samoubistvo. Ali, mi nismo pozvani, smatra Szasz, da im, pošto smo im već oduzeli građanske slobode, oduzmemo i njihovo zakonsko pravo da okončaju svoj život ako to žele.

O PANI NOM STRAHU OD VE NE DEPRIVACIJE SLOBODE ILI O "TRAGEDIJI INSTITUCIONALIZACIJE"

Na mnogobrojne i složene napade na svoj identitet i svu raznolikost frustracija i deprivacija (od slobode, ljubavi, autonomije, intime, lične svojine, prirodnog socio-psihološkog okruženja, slobodnog strukturiranja vremena) zatočenicima totalnih institucija reaguju na različite načine. Za istraživače su posebno značajni oni aspekti koji se odnose na moguće promene u ličnosti pod stresnim uticajima sredine kao i oni koji bi mogli uticati na stav prema ispitivanju, test-situaciji i, posebno, pristup testovnom materijalu.

Neki se uklapaju u šemu patologiziranja, potenciranja simptoma i psihijatrijskog gledanja na sebe, pa čak mogu i da konstruišu svoju prošlost kao "tužnu priču" da bi, uslovno rečeno, stekli "opravdanje" za sopstveno destruktivno ponašanje. U kontekstu ovih činjenica pokušala sam da objasnim testovno ponašanje takozvane *simulativne* grupe.¹ U slučajevima kada sekundarna dobit nije sasvim jasna (sem one trivijalne čežnje da se u toj čami monotonog osuđeničkog života, nekako skrene pažnja na sebe) verovatno da patologiziranje i agravacija imaju odbrambeni karakter i predstavljaju pokušaj da se anksioznost i osećanje krivice u vezi sa učinjenim delom redukuju, tako što će se odgovornost za ubistvo pripisati nekom disociranom i "bolesnom" delu sebe. Jer, kada ne postoji odgovornost, tada, psihološki, nema ni potrebe za osećanjem krivice.

Drugi karakterističan tip odbrambenih reakcija vezan je za potiskivanje i negiranje patologije odnosno disimulaciju: pacijenti psihijatrijske bolnice zatvorenog tipa, suočeni sa gotovo neprekidnim ponižavanjem i degradacijom, mogu imati veoma upadljivu potrebu da sebe prikažu u "zdravijem", optimističnijem svetlu nego što to objektivna situacija dopušta. Prevalentan broj *disimulirajućih* subjekata mog istraživanja čine pacijenti zatvorske bolnice. S obzirom na "izluđujuće uslove" koji tamo vladaju, njihova želja za što bržim ukidanjem mere bezbednosti i dehospitalizacijom, više je nego očekivana.

U ovakvim i sličnim načinima reagovanja na aktualnu zatvorsku ili bolničku situaciju čije potencijalne i svakako ne pozitivne uticaje na

¹ Vidi: *Kajinov greh* (Kron, 2000).

promene u ličnosti ispitanika ni jedan ozbiljan istraživač tamošnjih prilika ne sme zanemariti, ogleda se, po Goffmanu (1961) sva "tragedija institucionalizacije". Ona dovodi do "moralnog slabljenja" i "moralne malaksalosti" (*op.cit.*). Zatočnici totalnih ustanova uče kako da se "uklope u sistem" i tako izbegnu psihološku smrt i nekako otupe oštricu svog poniženja i uvredljivost svoga položaja.

Mera bezbednosti obaveznog čuvanja i lečenja u psihijatrijskoj ustanovi zatvorenog tipa duboko je dehumanizujuća i po ljudski duh razorna na mnogo načina. Po žestini napada na pacijentov ego i po surovosti neizvesnosti svoga trajanja, ona je psihološki neuporediva sa bilo kojom drugom kaznom.

Završiću ovo izlaganje nekim, po mom utisku ilustrativnim, opservacijama i komentarima koje sam, tokom razgovora, dobila od mojih ispitanika:

- (1) Ovde su uslovi za bolesnog čoveka krajnje nehumani;
- (2) Ranije, četiri godine u Zabeli nisam osetio, a ovde je svaki dan dugačak;
- (3) Ovde dobro ne može da bude nikako;
- (4) Vrlo ću teško ja odavde izaći;
- (5) Loše se osećam na odeljenju zbog zbog buke i razglasa, želeo bih mir i tišinu.
- (6) Buka mi smeta; ne mogu da se odmorim psihički;
- (7) Ja sam psihički zdrav i nema razloga da se dalje zadržavam ovde;
- (8) Ovde su uslovi stravični. Osuđeni smo na mučenje;
- (9) Ovde mi je dosadno;
- (10) Ovde mi je zdravstveno stanje poljuljano. Na slobodi sam bio bolji;
- (11) Meni je teško što sam ja sad odjedanput neuračunljiv. Dobio sam status ludaka i strpan među rešetke;
- (12) Realno, ja odavde živ izaći neću.

Za navedene komentare verujem da su dovoljno rečiti i autentični kao i da nije potreban nikakav dodatni. Takođe verujem da oni, možda više od svega drugog što je u ovom tekstu već rečeno, pokazuju da poreklo paničnog straha od večne deprivacije slobode treba tra-

žiti u stresnim i depresivnim okolnostima koje obeležavaju atmosferu zatvorske duševne bolnice i u njenim mračnim perspektivama.

O NEPOUZDANOSTI PSIHIJATRIJSKE DIJAGNOZE: ROSENHANOV EKSPERIMENT

Čuveni američki psihijatar Thomas Szasz (1961) tvrdi da je mentalna bolest mit, pri čemu, naravno, ne poriče realnost pojave koja se naziva tim imenom. Već referentni okvir u kojem se taj pojam definiše. Duševna patnja, konflikti, frustracije, inhibicije, strahovi, osećanja krivice, adaptacioni problemi, depresivnost, anksioznost i nasilno ponašanje postoje, sva ta iskustva i problemi jesu stvarni, ali nisu medicinski. Ono što se standardno zove mentalnim bolestima, Szasz zove "problemi življenja".

O nepouzdanosti psihijatrijske dijagnoze napisane su hiljade stranica i to uglavnom od strane samih psihijatara iz čega je nastao čitav jedan pravac i škola mišljenja, tzv. ANTIPSIHIJARIJA (Szasz, Laing, Kuper, Esterson itd.) i izvedeni neki eksperimenti od kojih je najpoznatiji **Rozenhanov eksperiment sa pseudopacijentima** čiji su rezultati obavljeni 1973. godine. Učesnici u eksperimentu su bili normalni, upoznati sa ciljevima eksperimenta i instruirani da zakažu razgovor sa psihijatrom (u pitanju su bile najuglednije "mental hospitals") da se ponašaju i pričaju krajnje neupadljivo, kao i inače, ali da na standardno pitanje "da li čuju neke glasove" odgovore potvrdno. Rezultati su pokazali sledeće:

1. Ni jedan pseudopacijent nije otkriven.
2. Svi su primljeni i zadržani sa dijagnozom shizofrenije ili paranoidne shizofrenije a otpušteni sa dijagnozom "shizofrenija u remisiji".
3. Trajanje hospitalizacije variralo je od 7 – 52 dana.
4. Medicinske sestre su pseudopacijente opisale kao "prijateljski nastrojene" ("friendly"), "kooperativne" ("cooperative") i osobe koje "ne ispoljavaju znake abnormalnosti" ("exhibited no abnormal indications").
5. Jedini koji su konstatovali da sa novopridošlim likovima "nešto nije u redu" bili su pravi pacijenti starosedeoci.

Eksperiment je imao zapanjujući nastavak. U nameri da proveri da psihijatri nisu grešili samo iz obazrivosti, Rosenhan je obavestio bolnicu

koja je smatrana za najbolju, o svojim prethodnim rezultatima i upozorio osoblje da u toku sledeća tri meseca očekuje i neke nove pseudopacijente. U stvari, nije poslao ni jednoga. Posle toga se ispostavilo da je od 193 prava pacijenta koji su bili primljeni na lečenje u ovom periodu, ništa manje nego četrdeset jednoga bar jedan član osoblja sa velikim stepenom ubeđenja, ocenjivao kao pseudopacijenta. Ovaj nalaz dovoljno govori sam za sebe.

Spektakularni Rosenhanov eksperiment imao je nekoliko replika, sa sličnim rezultatima i izazvao, potpuno očekivano, neviđeni bes u zajednici psihijatara.

Time što koristi dijagnostički sistem za klasifikovanje pacijenata psihijatrija najočiglednije podseća na opštu medicinu. Klasifikacija se u psihijatriji, kao i u legitimnoj medicini, sastoji od zbirke posebnih, semantički uzajamno isključivih "bolesnih entiteta", za koje se pretpostavlja da obeležavaju temelj bolesnog procesa ili uzrok bolesti.

Psihijatrija nije zadovoljila osnovne logičke principe korektnog klasifikacionog sistema. Kategorije koje se upotrebljavaju međusobno se preklapaju i granice između njih su difuzne. Na primer, neko ko je anksiozan i depresivan može se dijagnostikovati ili kao "anksiozno stanje sa depresivnim karakteristikama" ili kao "neurotska depresija sa anksioznim karakteristikama", što zavisi od slobodne procene dijagnostičara. Štaviše, jedna tako značajna dijagnoza kao što je dijagnoza shizofrenije je takva da se u nju mogu uključiti pacijenti koji nemaju nikakvih zajedničkih simptoma.

Nepouzdanost psihijatrijskog dijagnostičkog sistema se ispoljava na različite načine. Istraživanja pokazuju da razni psihijatri koriste iste dijagnostičke kategorije sa veoma različitim relativnim učestalostima. Jedan može imati sklonost da dijagnostikuje shizofreniju, dok drugi ovu dijagnozu retko "konstatuje" i većinu smatra depresivnim. Upotreba sistema je u velikoj meri proizvoljna. Ne samo da postoje velike razlike među psihijatrima koji rade zajedno, nego postoje i ogromne opšte razlike među geografskim oblastima. Dobro je poznato da se shizofrenija mnogo češće dijagnostikuje u Americi nego u Velikoj Britaniji, gde se proporcionalno češće koristi depresija. Veliki broj istraživanja je pokazao da postoji ekstremno nizak stepen slaganja među psihijatrima koji procenjuju konkretne pacijente pri čemu kada je broj dijagnostičara veći od šest, samo se za deset posto pacijenata dobija ista dijagnoza. Ovakav nivo neslaganja bio bi potpuno nezamisliv u bilo kojoj grani standardne medicine.

ZAKLJU AK: STIGMA, ETIKETA, DEGRADACIJA...

Termin "stigma" (lat. *stigma* od grč. *stigma* - utisnuti, istetovirani znak; ubod, prema: Klajn, Šipka, 2006) se u davno doba odnosio na žig koji je utisnut na telu roba ili zločinca vrelim gvožđem. U figurativnom značenju odnosi se na **znak srama** (*ibid.*) ili neku upadljivu anatomsku ili fizičku osobinu. Stigma u hrišćanstvu označava ožiljke koji podsećaju na pet Hristovih rana. Stigmati su krvave rane koje se javljaju na telu nalik na rane raspetoga Hrista. Stigmatizacija se odnosi na žigosanje koje je najčešće udruženo sa socijalnim odbacivanjem.

Mentalne bolesti su tradicionalno povezane sa neprihvatanjem društvene sredine, strahom i stigmom.

Godine 1911. poznati italijanski psihijatar i kriminolog Cesare Lombroso objavljuje svoju doktrinu prema kojoj postoji kriminalni tip ljudi (*delinquente nato*; rođeni kriminalac) koji, zahvaljujući procesu atavizma, imaju tipične primitivne fiziognomatske karakteristike: *stigmati degenerations*. U cilju empirijskog podržavanja svoje teorije Lombroso je izveo mnoga telesna merenja i zaključio da su npr. ubice kao grupa ljudi biološki degenerisani: njihove telesne karakteristike ("stigmati") su zakravljenе oči, orlovski nos, kovrdžava crna kosa, jake vilice, ogromne uši, tanka usta i izraz "preteće iskeženosti". Njihove emocionalne karakteristike krajnje su primitivne. U svoje vreme, ovo učenje bilo je internacionalno prihvaćeno.

Stigma označava znak stida, neodobravanja gađenja ili odbacivanja od strane okoline. Javlja se onda kada se osoba oseća neprijatno ili postideno da govori o sopstvenom ponašanju koje doživljava drugačije. Stigma usled mentalnih bolesti je toliko jaka da podiže zid ćutanja oko ovog problema. Od stigme ne pate samo ljudi sa mentalnim poremećajima - vrlo često njihove porodice ili prijatelji takođe podnose njene posledice.

Poput pojma totalnih ustanova, pojam stigme je takođe stekao afirmaciju u socijalnim naukama zahvaljujući radu Ervinga Goffmana koji je 1963. objavio knjigu "*Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*". Po Goffmanu, stigma je duboko diskreditujući atribut i stigmatizirana osoba je manje vrednovana ili "zatrovana" stigmatizirajućim procesom na tri načina: abnormalnostima na telu, kao što su fizički deformiteti, "rodovskim identitetom" kao što je

nacionalnost, pol, ili religija i "specifičnim individualnim karakterom" kao što su mentalni poremećaji ili nezaposlenost.

Link i Phelan smatraju da stigma nastaje kao produkt četiri socijalna procesa. Prvo, ljudi se razlikuju i definišu te razlike. Drugo, dominantna kulturološka verovanja daju ljudima negativne karakteristike koje su usko u vezi sa negativnim stereotipima. U socijalnim procesima, koji su na trećem mestu, označeni ljudi su u onim kategorijama koje razlikuju "nas" od "njih". U četvrtom procesu označeni ljudi gube statusni položaj čime postaju konačno diskriminirani.

Socijalna profilaksa i politika zaštite mentalnog zdravlja ekstremno je ugrožena raširenošću stigme prema mentalnim poremećajima i dovodi do diskriminacije osoba koje od njih pate. Poznato je da je stigma koja se odnosi na negativno obeležavanje osoba s psihičkim problemima prepreka u ranoj detekciji sumnjivih i opominjućih znakova koji mogu voditi u ozbiljne mentalne poremećaje. Etiketiranje mentalno poremećenih individua i njihova stigmatizacija uvećava količinu njihove patnje i dodatno ih viktimizuje.

Osobe koje pate od mentalnih poremećaja laka su meta diskriminacije, jer se kao vulnerabilan skup individua slabo brane. Takva diskriminacija zakonski je kažnjiva, ali ona i ukazuje da je potrebno organizovati nacionalni program borbe protiv stigmatizacije mentalnih poremećaja kako bi se jednom značajnom skupu građana omogućila adekvatna psihološka, psihijatrijska i, kada je to neophodno, neurološka pomoć i sprečila njihova dalja viktimizacija i socijalna diskriminacija.

LITERATURA

- (1) BYRNE P. (2001) Psychiatric stigma. *British Journal of Psychiatry*, 178: 281-284.
- (2) CRISP, A.H., GELDERS, M.G., RIX, S., MELTZER, H.I., ROWLANDS, O.J. (2000) Stigmatisation of people with mental illnesses. *British Journal of Psychiatry*, 177: 4-7.
- (3) GOFFMAN, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- (4) GOFFMAN, E. (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs. New Jersey: Prentice Hall.
- (5) HAYWARD, P., BRIGHT, J.A. (1997) Stigma and mental illness: A review and critique. *Journal of Mental Health*, 6(4): 345-354.

- (6) HOCK, R. R. (2002) *Forty Studies That Changed Psychology: Explorations Into the History of Psychological Research*, 4th Edition. New York: Prentice Hall
- (7) HOCKING, B. Reducing mental illness stigma and discrimination - everybody's business. *Schizophrenia Supplement*, 78: S47 - S48.
- (8) KLAJN, I., ŠIPKA, M. (2006) *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- (9) KRON, L. (2000) *Kajinov greh: psihološka tipologija ubica*. (Drugo, dopunjeno izdanje). Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) KRON, L., RADOVANOVIĆ, D., VUČINIĆ, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. 22:93-103.
- (11) LINK, B., PHELAN, J. (2001) Conceptualizing Stigma. *Annu Rev Sociol.* 27: 363-85.
- (12) ROSENHAN, D. L. (1973) On being sane in insane places. *Science*, 179, 250-258.
- (13) SZASZ, T. (1961) *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York: Hoeber-Harper.
- (14) SZASZ, T. (1997) *The Manufacture of Madness: A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*. New York: Harper & Row.

TOTAL INSTITUTIONS AND STIGMATIZATIONS

This paper deals with total institutions in general, mental hospitals in particular and about career of mental patients. Author also referred on Szasz's main arguments that one should be deprived of liberty unless he is found guilty of a criminal offense. Depriving a person of liberty for what is said to be his own good is immoral. Just as a person suffering from terminal cancer may refuse treatment, so should a person be able to refuse psychiatric treatment. Szasz's contention that mental illness is a "myth" appears to rely on a variant of the dualistic Cartesian model of mind versus body. Although the specific social categories that become stigmatized can vary across times and places, the two basic forms of stigma (physical deformity and mental problems) are found in most cultures and time periods, leading some psychologists to hypothesize that the tendency to stigmatize may have evolutionary roots.

KEY WORDS: *total institutions / mental hospital / stigma*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 183-199

Originalni naučni rad
UDK: 343.9.02:368(4-664)
ID broj: 153802508

DIFUZIJA KRIMINALA "BELOG OKOVRATNIKA" U TRANZICIONIM OKOLNOSTIMA: OSIGURAVAJU A DRUŠTVA I ORGANIZOVANI KRIMINAL*

Aleksandra Bulatovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Konceptualnom i normativnom analizom autorka ukazuje da se određene transakcije polisama osiguranja kao vrsta pranja novca u potpunosti uklapaju u važeće međunarodne definicije organizovanog kriminala. Naime, kada se bitni elementi savremenih definicija organizovanog kriminala (više učesnika u činjenju krivičnog dela, kontinuirano činjenje često različitih krivičnih dela od strane iste grupe učinilaca, prekogranična dimenzija pripreme dela, samog izvršenja ili posledica dela itd.) projektuju na shemu dela pranja novca upotrebom osiguravajućih kompanija, rezultat nedvosmisleno upućuje na zaključak da takva dela spadaju u organizovani kriminal.

Teritorija Srbije, kao i sve druge zemlje bivšeg ideološkog integrativnog sistema istočne Evrope, tokom poslednjih decenija prošlog veka bile su područje nelegalnog delovanja mreža za prodaju polisa osiguranja koje su organizovale legalne zapadnoevropske osiguravajuće kuće. Sama činjenica da su pojedinci kupovali strane polise nije toliko alarmantna sa tačke gledišta opšteg interesa i državnog budžeta kada se radi o prosečnim sumama, ali u slučajevima kada su uplaćivane godišnje premije

* Istraživanje koje je kao rezultat imalo nastanak ovog rada finansiralo je Ministarstvo nauke Republike Srbije u okviru projekta "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija", br. 149016. Posebnu zahvalnost dugujem kolegi Aleksandru Fatiću za pomoć u vezi sa akademskim nedoumicama koje sam imala u toku rada.

* E-mail: abulatovic@sezampro.com

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal", (str. 183-199)

po nekoliko stotina hiljada evra postoje razlozi da se sumnja da se radi o vrlo efikasnoj formi pranja novca, pa te slučajeve treba ispitati pre svega ispitivanjem rada osiguravajućih društava. Na taj način se može demistifikovati "pranje novca", jer je reč, u najvećem broju slučajeva, o sasvim jednostavnim transakcijama. Ujedno, očekivano je da će adekvatno praćenje transakcija u vezi sa polisama osiguranja od strane institucija čiji je mandant sprovođenje zakona imati za posledicu i uticaj na kulturu poštovanja zakona u smislu njenog unapređenja.

KLJUČNE REČI: *Strana osiguravajuća društva / pranje novca / država / kontrola investicija / privatizacija*

Kao što legalno poslovanje pod uticajem globalizacije tržišta doživljava ekspanziju na međunarodnom tržištu, i preduzeća organizovanog kriminala traže način da razvijaju kako svoju strukturu tako i učešće na međunarodnom tržištu sa ciljem do pristupe novim tržištima koristeći se postojećim diskrapancijama unutar nacionalnih pravnih sistema. Ukoliko im uspe da se uključe u savremene finansijske tokove, finansijska tržišta u nastajanju u zemljama u tranziciji veoma lako mogu postati njihov plen zahvaljujući korupciji kao uobičajenoj metodologiji koju primenjuje organizovani kriminal da javne službenike u institucijama navede na zloupotrebu službenog položaja (Adamoli, 2001).

Kada sudstvo i javna bezbednost postanu korumpirani država se nalazi samo korak pred onim što se naziva *zarobljena država (state capture)*, tj. stanjem u kojem su ne samo pojedine službe i agencije već i sam vrh vlasti, dakle, kompletna država, u raljama korupcije.

Država je posebno osetljiva na smanjenje količine poverenja građana: ona tada biva doživljena kao uzurpatorska i u javnosti se stvara utisak da je sasvim legitimno prevariti državu, na primer ne platiti porez ili izbeći vojnu obavezu. Ako je država korumpirana, i ako poreze ne uplaćuje za ono za šta treba da ih koristi, nego krade novac, onda će u javnosti postati legitimno ne plaćati porez.

Razlog za posebnu osetljivost društvenog sistema na zloupotrebe javne moći u dugoročnom smislu leži u činjenici da se, pored proceduralne legitimnosti, javna moć kao autoritet zasniva i na poverenju javnosti u državu i njene institucije. Zbog toga bi primarni cilj

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal", (str. 183-199)*

demokratske vlade trebalo da bude razvoj finansijskih institucija u okvirima koji obezbeđuju transparentnog njihovog rada.

Savremena kriminologija definiše kriminal "belog okovratnika" kao organizovani kriminal na osnovu organizacione kulture koja čini srž njegovog delovanja (Appelbaum, R. P., Chambliss, W. J., 1997). Spram učinioca, ovaj kriminal se često određuje i kao "kriminal moćnih", bez razlike da li je u pitanju društvena ili finansijska moć. U iskustvu kontrolnih agencija u savremenom svetu danas je gotovo kod svih prihvateno stanovište da elementi pranja novca, osim što su njegovi strukturni elementi, istovremeno predstavljaju i indikatore prisustva organizovanog kriminala. Iako se pranjem novca ne generiše kriminalno bogatstvo, ono se njime legalizuje i integriše u legalne tokove. Osiguravajuća društva, a posebno strana osiguravajuća društva koja mimo zakonskih okvira deluju u tranzitivnim okolnostima u zemljama koje prolaze kroz institucionalne reforme, idealan su okvir za pranje novca pa bi samim tim morala biti primarna meta nadzora dobro obučениh i obrazovanih rukovodilaca kriminalističke policije. Količina nenajavljenog nadzora nad osiguravajućim društvima mogla bi se tumačiti kao mera količine obaveštenosti i opreza koju kriminalistička policija pokazuje u odnosu na pranje novca i organizovani kriminal u celini.

STRUKTURNI ELEMENTI DEFINICIJA ORGANIZOVANOG KRIMINALA ZA KONTROLU RADA STRANIH OSIGURAVAJUĆIH DRUŠTAVA — PERSPEKTIVA OPERATIVNOG RADA TZV. KONTROLNIH AGENCIJA

Evolucija definicija organizovanog kriminala prošla je kroz mnogobrojne faze, koje se uglavnom mogu podeliti u dve grupe: one u kojima se insistiralo na opisu načina izvršenja krivičnog dela kao definišućem elementu organizovanog kriminala ("organizovano izvršenje"), i one u kojima je naglasak bio na subjektu izvršenja krivičnog dela ("kriminalna organizacija"). Vreme je pokazalo da su definicije koje počivaju na karakterizaciji subjekta izvršenja dela pouzdanije i upotrebljivije, jer postoje brojna krivična dela koja se mogu izvršiti na proceduralno visokoorganizovan način, a da ipak ne spadaju u ono na šta se misli kada se danas govori o specifičnim delima organizovanog kriminala. Većina krivičnih dela takozvanog klasičnog kriminala (uličnog kriminala,

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal", (str. 183-199)

kriminala belog okovratnika ili, u užem smislu, privrednog kriminala) mogu se izvršiti visokoorganizovano, planirano, pa i profesionalno, a da ona ipak ne spadaju u dela organizovanog kriminala. Danas kriminologija poznaje i tipologiju u kojoj se pojavljuju takozvana krivična dela "profesionalnog kriminala" (poput profesionalnih ubistava ili profesionalne krađe umetničkih artefakata), koji zahtevaju visok stepen veštine u izvršenju, pa čak i dugotrajnu specijalizaciju i obuku, ali koja ne moraju nužno biti, i najčešće nisu, dela "pravog" organizovanog kriminala (Woodiwiss, 2003, pp. 13–27).

Osnovni elementi definicije organizovanog kriminala danas uključuju učešće dva ili više počinitelaca (organizovana grupa), činjenje više različitih tipova krivičnih dela u kontinuiranom, dužem vremenskom periodu, kao i karakterizaciju delatnosti kao ozbiljna krivična dela po kriterijumima usvojenim od strane Organizacije Ujedinjenih nacija (dalje u tekstu: UN) i Evropske unije (dalje u tekstu: EU), to jest kao dela koja su, prema zakonodavstvu nadležne jurisdikcije, kažnjiva najvišim kaznama zatvora od četiri godine i naviše. Prema opisanoj karakterizaciji, veliki broj krivičnih dela kvalifikuje kao ozbiljna dela, jer se u definiciji računaju najviši rasponi predviđenih kazni.

Definicija usvojena u EU sastoji se od četiri osnovne karakteristike koje krivično delo mora ispunjavati da bi se smatralo delom organizovanog kriminala, uz još najmanje dve sa liste od ukupno sedam dodatnih karakteristika. Obavezne karakteristike uključuju navedene tri (dva ili više počinitelaca, stalna ili dugoročna aktivnost, ozbiljna krivična dela), uz još jednu fundamentalnu karakteristiku, a to je da je motiv aktivnosti sticanje koristi ili kriminalnog profita, ili pak osvajanje vlasti.

Sedam opcionih karakteristika uključuju:

- specijalizovanu podelu rada među počiniocima,
- ostvarivanje neke vrste discipline ili kontrole u grupi počinitelaca (organizacija),
- upotrebu nasilja ili drugih metoda zastrašivanja,
- upotrebu komercijalnih struktura ili drugih poslovnih struktura,
- učestvovanje u pranju novca,
- delovanje na prekograničnoj osnovi i

- uticaj na legitimne društvene ustanove.

Kada se definicija organizovanog kriminala EU, koja je obavezujuća za sve zemlje članice, i koja je, u svojim suštinskim elementima, preuzeta i u srpskom zakonodavstvu, sagleda u svetlu kontroverznih aktivnosti stranih kompanija za osiguranje života koje već godinama posluju u Srbiji (iako ne i zakonito svih tih godina), dobijaju se potpuno nedvosmisleni rezultati.

Tokom više decenija, strane osiguravajuće kompanije, pre svega one austrijske, nudile su polise osiguranja života u Srbiji, iako je takva prodaja stranih polisa u zemlji nezakonita. Pošto, zbog zakonskih prepreka, prodaja nije mogla da se obavlja preko banaka, osiguravajuća društva su pribegla složenom i visokoorganizovanom sistemu regrutovanja prodavaca, tzv. dilera, koji su čak imali svoj centra za obuku u Tuzli, u Bosni i Hercegovini. Nakon osnovne obuke u Tuzli, ti, po svim karakteristikama, kriminalni dileri dobijali su identifikacioni broj, na osnovu koga su vođeni u centralama osiguravajućih društava u Austriji. Oni su, potom, nezvanično nudili pravno ništave polise životnog osiguranja građanima Srbije i drugih balkanskih zemalja, prodavali ih za gotovinu u deviznoj valuti, a onda su taj novac prenosili preko granice na različite, po definiciji nelegalne, načine i predavali ga stranim kompanijama koje su, poštom, građanima slale polise na stranom jeziku. Dileri su imali sopstvenu hijerarhiju i dobijali su proviziju koja je rasla sa brojem prodatih polisa. Ni na jednu od transakcija državi Srbiji nije plaćan porez, a provizije su jedni dileri isplaćivali "nižim" dilerima na, sa stanovišta normalnog poslovanja, više ili manje opskurnim mestima, opet u gotovini. Celokupna organizacija bila je koordinisana u centrali osiguravajućih društava, što je posebno jasno iz činjenice da se na samim polisama, koje su osiguravajuća društva slala građanima Srbije iz svojih centrala, često nalazi ime i šifra dilera koji je polisu prodao i koji, na osnovu nje, prima proviziju.

Na osnovu prethodno predstavljenog, očigledno je je reč o delu organizovanog kriminala, jer se aktivnost odvijala decenijama, uz veliki broj učesnika, hiljade njih, uz visok stepen organizacije i kontrole (što se vidi iz uzajamnog hijerarhijskog odnosa dilera i centrala osiguravajućih društava i iz postojanja organizovane regionalne obuke), i uz činjenje više ozbiljnih krivičnih dela (nezakonita prodaja hartija od vrednosti, nezakonit promet u stranoj valuti na nacionalnoj teritoriji, nezakonito iznošenje novca iz zemlje, prevara kroz prodaju pravno ništavih polisa u

zemlji, neplaćanje poreza na prihod dilera itd.). Na posletku, dela su očitio činjena sa motivom sticanja koristi. Time su ispunjena sva četiri obavezna uslova definicije EU za postojanje organizovanog kriminala.

Kada je reč o sedam opcionih karakteristika od kojih moraju biti zadovoljene dve, aktivnost stranih osiguravajućih društava zadovoljavala je najmanje pet sa liste od sedam karakteristika. Opisana aktivnost odvijala se kroz specijalizovanu podelu rada između organizatora i dilera, uz postojanje obuke i kontrole, stimulacija i destimulacija za odgovarajući učinak dilera, uz upotrebu komercijalnih struktura prodajom polisa i upotrebom imena stranih odgovarajućih kompanija. Sasvim je očigledno i da se aktivnost odvijala na prekograničnoj osnovi, jer su osiguravajuće kompanije organizovale dilere u drugim zemljama, u kojima su znale da je prodaja njihovih polisa nezakonita, a uticaj na legitimne društvene institucije je nesporan, pošto je novac odlivan u velikim količinama u strane države, time je siromašena zemlja, utajivan je porez od državnog budžeta, i podrivana je vladavina prava. Sasvim je moguće, čak verovatno, da se u velikom broju slučajeva radilo i o pranju novca, što je šesta opcionalna karakteristika iz definicije EU.

Kada je reč o definiciji organizovanog kriminala koja je usvojena od strane UN, ona je sadržana u članu 2 Konvencije UN o transnacionalnom organizovanom kriminalu, koji glasi:

- a) "Organizovana kriminalna grupa" označava strukturisanu grupu od tri ili više osoba koja postoji tokom izvesnog vremenskog perioda i deluje zajednički, sa ciljem da počini jedno ili više ozbiljnih krivičnih dela predviđenih ovom Konvencijom, a sa namerom da direktno ili indirektno ostvari materijalnu korist.
- b) "Ozbiljno krivično" delo označava krivično delo kažnjivo maksimalnom zakonom predviđenom kaznom za to delo od četiri godine zatvora naviše
- c) "Strukturisana grupa" označava grupu koja nije formirana samo da bi počinila jedno krivično delo, ali ta grupa ne mora imati formalno definisane uloge za svoje članove, u njoj ne mora postojati kontinuitet članstva, niti razvijena organizaciona struktura (Vlassis, 2002, pp. 83–94).¹

¹ Pojam "strukturisana grupa" treba upotrebljavati u širokom smislu, tako da uključi i hijerarhijske i nehijerarhijske grupe.

Definicija UN je još liberalnija od definicije EU i u osnovi ona sadrži u celini definiciju EU. Obe definicije su obavezne: definicija UN za sve članice UN, uključujući i Srbiju, a definicija EU, koja je nešto restriktivnija, za sve članice EU. Kada se razmotre odredbe definicije UN, onda je sasvim jasno da opisana delatnost stranih osiguravajućih društava tokom proteklih decenija u Srbiji zadovoljava sve elemente te definicije, pošto se radi o velikom broju počinitelja (definicija traži tri ili više počinitelja), ozbiljnim krivičnim delima kakva su već navedena u prethodnom osvrtu na zadovoljenost elemenata definicije EU, postojanje strukturisane grupe kroz unutrašnju organizaciju i podelu uloga.

Transnacionalnost organizovanog kriminala definisana je istom konvencijom kroz sledeće karakteristike krivičnih dela organizovanog kriminala:

- dela koja su počinjena u dve ili više država,
- dela počinjena u jednoj državi, ali značajni elementi njihove pripreme, planiranja, usmeravanja ili kontrole su izvedeni u drugoj državi,
- delo počinjeno u jednoj državi, ali je uključena kriminalna grupa koja deluje u više država i
- delo počinjeno u jednoj državi, ali ima značajne posledice u drugoj državi.

Jasno je, takođe, da prodaja stranih polisa osiguranja na teritoriji druge zemlje na kojoj je to nezakonito, na organizovan način po opisanom modelu, direktno zadovoljava dimenziju transnacionalnosti dela. Ukratko, ukupna delatnost aktivnosti stranih osiguravajućih kompanija u Srbiji, sve do 2008. godine, a i danas u onom segmentu u kome se polise zadržavaju u stranim centralama i premije naplaćuju od strane istih centrala, predstavlja *par excellence* delatnost organizovanog kriminala u Srbiji. Nezavisno od toga da li se u njihovoj delatnosti radi o pranju novca ili ne, što je poseban problem, jasno je da se delatnost ovih osiguravajućih kuća uklapala u definiciju organizovanog kriminala prema definicijama EU i UN.

Politika dovođenja u zakonske okvire prethodno nedovoljno regulisane prakse je, s jedne strane, konstruktivnija od insistiranja na odgovornosti, pa se utoliko prenošenje stranih polisa u Srbiju i njihovo "prevođenje" na polise čiji su izdavaoci ćerke-firme stranih osiguravajućih

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)

društava može opravdati. Istovremeno, međutim, treba imati u vidu činjenicu da problem ne leži u domaćim investitorima i vlasnicima polisa, nego u problematičnoj praksi rada stranih osiguravajućih društava. Pošto se preko te prakse prelazi, čini se oportunističnim sa stanovišta društvenog i državnog interesa da se što pre uspostavi posebno pažljiv nadzor nad radom ćerki-firmi koje sada rade u Srbiji i u drugim zemljama regiona, a to se posebno odnosi na eventualno pojavljivanje vlasnika osiguravajućih društava koja su bila uključena u prodaju nevažećih polisa osiguranja u periodu pre revitalizacije bankarskog i osiguravajućeg sektora u Srbiji i drugim zemljama regiona. Reč je, svakako, o drastičnim indikacijama za oprez prema stranim osiguravajućim kompanijama, kakve bi se mogle očekivati u svakoj zemlji u kojoj postoji vladavina zakona, a taj oprez bi trebalo da se manifestuje pre svega u segmentu učesća tih stranih osiguravajućih kompanija u privatizacijama u Srbiji i regionu (Levi, 2002, pp. 53–66).

SHVATANJA O PRANJU NOVCA

Jedan od najvažnijih razloga za zablude u pogledu shvatanja pranja novca u našim uslovima leži u dominantnom shvatanju tog fenomena kao sheme legalizovanja velikih količina novca na veoma složene načine, putem brojnih transakcija preko "of-šor" centara. Taj stereotip pomalo podseća na folklornu koncepciju organizovanog kriminala iz serija o mafiji, u kojima glavni "bos", obično gojazni glumac sa snažnim italijanskim akcentom, vodi posao u kome učestvuju cela njegova šira porodica i dobar deo imigrantske zajednice u severnoj Americi. Kao što danas organizovani kriminal više nema mnogo sličnosti sa opisanim folklornim uzorom, tako ni pranje novca nije nužno složeni niz transakcija milionskih iznosa preko Antila i Sejšelskih ostrva. Pranje novca je, ukratko, svaka legalizacija nezakonito stečene dobiti, počev od najjednostavnije, a to je prosto stavljanje takvog novca na bankovni račun (Stajčić i Jovašević, 2003, str. 93–118) Svako ko novac stečen nezakonito uspe da stavi na svoj lični bankovni račun i potom ga odatle podigne i upotrebi, oprao je novac. Jasno je da složenije kriminalne organizacije koriste metode maskiranja porekla novca, pa je stoga njihov postupak pranja novca nešto komplikovaniji od najprostijeg scenarija stavljanja novca u banku. Isto je tako, međutim, jasno da nije svaki nezakoniti novac proizvod složenih aktivnosti kriminalnih grupa, već može biti i rezultat preva-

ra, primera radi. Takođe je nesumnjivo istina i da većina vlasnika nezakonito zarađenog novca teži da ga "opere" na najjednostavniji razumno siguran način, a to podrazumeva da ga podvrgne minimalnom potrebnom broju transakcija kako bi se zamaskiralo njegovo poreklo, ili, što je još efikasnije, kako bi se on u celini izmakao pogledu lokalnih poreskih i policijskih službi (Levy 2002 (b), 878–913, naročito pp. 885–8). Upravo je u ovom smislu delatnost stranih osiguravajućih društava tokom proteklih nekoliko decenija bila idealna shema prostih i efikasnih transakcija kojima je bilo moguće oprati bilo kakav novac (Petras, 2003, pp. 33–8).

Milioni koji su uplaćeni preko tzv. maklera i njihovih dilera u Srbiji, izneseni u kešu preko granice Srbije, ponajviše u Austriju, a možda i u druge zemlje, nisu bili predmet apsolutno nikakve kontrole.² Kamata koja se isplaćuje na takvu vrstu štednje izračunava se otprilike prema jednostavnom algoritmu. Za dvadesetogodišnju polisu osiguranja života, čiji korisnik može biti bilo ko, a logično je da je to najčešće dete ili blizak srodnik uplatioca, kamata u odnosu na ukupno uplaćenu svotu iznosi oko 50 odsto. Drugim rečima, za uplatu godišnjeg iznosa, recimo, od 5000 evra, tokom 20 godina, uplatilac će ukupno investirati 100 000 evra koji ne podležu apsolutno nikakvoj kontroli (to, teorijski i praktično posmatrano, može biti bukvalno krvav novac), a nakon isteka polise, za 20 godina, uplatilac dobija 150 000 evra, što je slično kamati koju bi dobio za sasvim "čist" novac u banci, ili više od toga. Osim toga, ukoliko uplatilac ne doživi istek polise, korisnik osiguranja (bračni drug, dete ili drugi srodnik) dobija višestruki iznos uplate, plus uplate od strane osiguravajućeg društva do isteka polise, i ukupni iznos kamate na kraju perioda osiguranja. Drugim rečima, uslovi ponuđeni potencijalnim peračima novca su daleko bolji od onih koje nude banke. Pri tome, kontrola ne postoji, jer se kriminalni novac predaje dilerima na ulici, oni ga deponuju u Austriji, i dobija se polisa koja, onog trenutka kada se izda, predstavlja legalizaciju novca. Potrebna je samo jedna, jednostavna transakcija, i novac je u potpunosti opran. Time su zadovoljeni svi idealni uslovi za pranje novca u "stvarnom svetu", a ne prema folklornim filmskim uzorima. Jedna, jednostavna transakcija kojom se novac iznosi iz jurisdikcije svoje zemlje na način potpuno

² Reč "makler" je iz germanske jezičke tradicije i odgovara po značenju reči "broker" koja pripada anglosaksonskoj jezičkoj tradiciji, a znači posrednik pri sklapanju poslova. To može biti bilo fizičko bilo pravno lice.

nepovezan sa uplatiocem, pa po tom, deponuje i investira u privredu druge zemlje bez postavljanja pitanja. To bi se moglo nazvati snom svakog perača novca. Opisana aktivnost danas je predmet "legalizacije" putem dogovora Narodne banke i osiguravajućih društava, ali i ne samo to. Jedan deo tih polisa, kao što je već rečeno, ostao je u centralama stranih osiguravajućih društava, a podaci o njima nalaze se u arhivama maklera koji su poznati, jer su neki od njih advokatske kancelarije u Beogradu i drugim srpskim gradovima. Efikasan, jednostavan i brz policijski uvid u stanje stvari moguć je na najmanje dva nivoa. Prvi nivo je kontrola maklera i presecanje daljeg iznošenja novca za uplate premija za polise koje ostaju u inostranstvu. Time se takođe otvara pitanje uloge stranih osiguravajućih kompanija. Drugi nivo je rigorozna kontrola "čerki-firmi" stranih osiguravajućih kuća u Srbiji, kojima bi se ustanovilo koliko je polisa preneseno iz inostranstva, koliko su one dugo naplaćivane u inostranstvu, i za koji broj polisa su naplaćene premije, recimo za tekuću godinu, a da uopšte nisu po zakonu izdate polise na srpskom jeziku. Radi se o krajnje jednostavnim akcijama kojima bi se presekla ogromna količina delatnosti koja se po svim elementima uklapa u definiciju organizovanog kriminala.

Opisanom policijskom akcijom stvorili bi se izvanredni uslovi za detaljno ispitivanje porekla investiranog novca, a time i za ustanovljavanje volumena ukupnog pranja novca. Prva indicija treba da bude veličina uplaćenih premija. Prosečne premije koje su građani Srbije uplaćivali stranim osiguravajućim preduzećima tokom devedesetih godina i u prvoj deceniji dvadeset prvog veka iznosile su između 1200 i 2000 evra godišnje. Iznosi koji daleko premašuju ove brojeve, poput više desetina hiljada evra godišnje pa naviše, treba da budu predmet provere porekla novca. Sasvim je izvesno da se u velikom broju tih, u celini milionskih, transakcija, krije pranje kriminalnog novca. Bez preduzimanje opisane akcije, ne može se uopšte govoriti o efektivnoj politici borbe protiv pranja novca na planu policijske strategije.

Tretman pranja novca u savremenoj krivičnoj praksi u većini razvijenih zemalja unekoliko je nelogičan. Pošto se pranjem novca ne generiše kriminalno bogatstvo, već se bogatstvo stečeno činjenjem drugih krivičnih dela, često dela organizovanog kriminala, prosto legalizuje, u izvesnom smislu je nelogična činjenica da se u brojnim jurisdikcijama pranje novca sankcioniše oštrijim krivičnim sankcijama nego dela kojima je stečeno kriminalno bogatstvo koje se legalizuje. Reč je o jednom specifičnom tren-

du u borbi protiv organizovanog kriminala koji podrazumeva da se "finansijska" dela tretiraju kao ključ za ukupnu borbu protiv organizovanog kriminala. Ta ideja počiva na pretpostavci da je organizovani kriminal u celini fundamentalno motivisan željom za sticanjem kriminalne dobiti, te da udar na imovinu istovremeno predstavlja i pritisak na motivacionu podlogu organizovanog kriminala u celini. Na sličnom tragu su i inicijative, da se zakonom omogući oduzimanje imovine za koju se sumnja da spada u kriminološku kategoriju "nezakonito stečene imovine", i to bez odgovarajuće pravosnažne krivične presude, dakle po kriterijumima građanskog postupka. Ta inicijativa, iako je atraktivna za javnost, podrazumeva ozbiljan rez u tradicionalne pretpostavke pravnog poretka, poput pretpostavke o nevinosti optuženog do pravosnažne osuđujuće krivične presude. Ona omogućava da isto lice bude oslobođeno u krivičnom postupku, i da se time formalno potvrdi njegova nevinost, ili pak da uopšte ne bude gonjeno, a da mu bude oduzeta imovina po kriterijumima građanskog postupka, kao "kriminalna imovina", čime se šalje jasna poruka javnosti da je lice krivo za krivično delo. Trend napada na finansije kao neka vrsta uvoda u širi napad na organizovani kriminal u onim svojim oblicima koji nose najviši stepen društvene opasnosti to te mere je prihvaćen u stručnim, posebno u tužilačkim krugovima, da on otvara ozbiljna pitanja o tome kako će izgledati ukupna slika teorijskih pretpostavki pravnog poretka kada nove mere borbe protiv organizovanog kriminala zažive u praksi jednog broja zemalja.

Imajući sve navedeno u vidu, postavlja se pitanje kojim redom treba ići da bi se vršio odgovarajući uvid u finansijske malverzacije kojima se pere kriminalni novac. Pitanje o osiguravajućim društvima je posebno zanimljivo u ovom kontekstu, jer je to jedan od najjednostavnijih načina da se organizovano pere novac i istovremeno predstavlja institucionalnu formu pranja novca koja je izuzetno blizu političkim odlučiocima, pa to otvara pitanja moguće korupcije ako se ispitivanje rada osiguravajućih društava dugoročno ne otvara.

PRANJE NOVCA U "SLABIM" I "PROPALIM" DRŽAVAMA

Problematika u vezi sa pranjem novca u odnosu na ustrojstvo države vrlo je slična opštoj problematici korupcije. Kao što u svim državama postoji element socijalne devijacije u vidu korupcije, tako i svuda gde postoji kriminal, a posebno organizovani kriminal, postoji i pranje nov-

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)

ca u različitim stepenim složenosti. Suštinska razlika između uspešnih i neuspešnih država leži u strukturnim karakteristikama i korupcije, i pranja novca. U stvari, koruptivni odnos je konstitutivan za pranje novca kao rasprostranjenu praksu u neuspešnim državama (Radovanović i Bulatović, 2005; Bowser, 2002, pp. 80–95).

Konceptualno posmatrano, korupcija je zasnovana na takozvanom "klijentelističkom" odnosu. U tom odnosu, jedna strana je sponzor, a druga klijent, ali je on uzajaman, što znači da je sponzor u jednom smislu, istovremeno i klijent u drugom smislu. Primera radi, ako se radi o odnosu kriminala i državnog službenika, kriminal će biti sponzor državnog službeniku u finansijskom smislu i eventualno u smislu pružanja neke druge vrste usluga. Istovremeno, državni službenik će biti sponzor kriminalu u smislu blokiranja rada kontrolnih službi, otvaranje manevarskog prostora za delovanje, pomoć u prodoru u institucije. Karakteristika klijentelističkog odnosa je da se iz njega teško jednostrano izlazi. Kada je jedan od učesnika u klijentelističkom odnosu organizovani kriminal, i kada je ulog visok, onda je rizik izlaska za drugu stranu doslovno gubitak života. Lomljenje klijentelističkog odnosa sa jedne strane vrlo često dovodi do dramatičnih posledica.

Osnovna razlika između uspešnih i neuspešnih društava je u proporciji zastupljenosti klijentelističkih odnosa. U "slabim", a pogotovo u "propalim" državama, veći deo ukupnih društvenih transakcija, ne samo materijalnih, posredovan je klijentelizmom. Prema zastupljenosti klijentelizma se, u stvari, i razlikuju kategorije "slabih" i "propalih" država. Kada sudstvo i javna bezbednost postanu korumpirani država se nalazi samo korak pred onim što se naziva *zarobljena država (state capture)*, tj. stanjem u kojem su ne samo pojedine službe i agencije već i sam vrh vlasti, dakle kompletna država, u raljama korupcije. Propala, za razliku od slabe države, odlikuje se većinskim klijentelističkim odnosima. U propaljoj državi klijentelizam nije samo znatno zahvatio društveno tkivo, već ga je preuzeo. Društvena agenda "otete države" (dnevni red njihovih državnih institucija) stavljen je u službu klijentelistički određenih interesa. U najvećem broju slučajeva, subjekt razrastanja klijentelizma je upravo organizovani kriminal, jer sveukupnost društvenih odnosa, sa progresivnim propadanjem kulture legitimnosti, preuzimaju formu organizovanog kriminala. Na taj način, društveni poslovi dobijaju primarni oblik klijentelističkih odnosa. Kada ta činjenica postane očigledna, u teoriji se govori o "propaljoj", "kidnapovanoj", "otetoj" ili "zarobljenoj" državi.

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)

Država je posebno osetljiva na smanjenje količine poverenja građana: ona tada biva doživljena kao uzurpatorska i u javnosti se stvara utisak da je sasvim legitimno prevariti državu, na primer ne platiti porez ili izbeći vojnu obavezu. Ako je država korumpirana, i ako poreze ne uplaćuje za ono za šta treba da ih koristi, nego krade novac, onda će u javnosti postati legitimno ne plaćati porez.

U neuspešnim državama, bilo da se radi o slabim ili propalim, visok stepen klijentelizma (u drugom slučaju njegova apsolutna dominacija), pranje novca se očigledno odvija u idealnim uslovima. Legalizacija ilegalnog profita tu podleže kako proceduralno olakšanim uslovima, tako i vrednosno tolerantnom ambijentu. U atmosferi netransparentnosti i relativnog važenja pravila, klijentelističkog rešavanja problema i postizanja ciljeva, pitanja o poreklu kapitala se ređe postavljaju nego u proceduralno strožijem kulturnom miljeu. Slaba ili propala država počiva na drugačijim vrednostima i kriterijumima prihvatljivosti društvene prakse od uređene ili uspešne države. Stoga se, u većini slučajeva (izuzeci postoje i relativno su dobro dokumentovani u literaturi) pranje novca kao prirodna delatnost organizovanog kriminala usmerava na neuspešnim državama.

Klasičan primer projekcije aktivnosti pranja novca mogao bi biti aktivnost osiguravajućih društava van jurisdikcije pravnog sistema koji efektivno reguliše uslove osiguranja. Sama činjenica da jedno veliko osiguravajuće društvo poseže za organizacijom mreže dilera u zemlji u kojoj njegove polise osiguranja nisu priznate, da omogućava sifoniranje kapitala iz te zemlje bez ispitivanja njegovog porekla ili bilo kakvog prijavljivanja organima zemlje porekla, kao i činjenica da se takva, visokoorganizovana aktivnost, sa bitnim elementima pripreme, obuke i kontrole, odvija u dužem vremenskom periodu, prema elementima definicije organizovanog kriminala prihvaćene u EU, sugeriše da postoje elementi organizovanog kriminala.

Problematika rada osiguravajućih društava može biti povezana sa elementima privatizacije državnog kapitala u tranzitivnim okolnostima, jer vlasnici osiguravajućih firmi koje su se bavile opisanom aktivnošću, a potom osnovale legitimna pravna lica unutar zemlje, mogu koristiti novac opran u prethodnom postupku za legalnu kupovinu privrednih resursa zemlje. Na taj način se omogućava klasičan kružni put kapitala, koji se, kroz investicije u osiguravajući portfolio mimo zakona i bez ikakvog ispitivanja porekla, prvo legalizuje i istovremeno iznosi iz zemlje, da bi se

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal", (str. 183-199)*

zatim vratio u zemlju kao strana direktna investicija i za njega se preuzima vlasništvo nad delom privredne infrastrukture zemlje. Zatvaranjem kruga u pomeranju kapitala na ovaj način definiše se ukupni lanac klasične uspešne operacije pranja i finalnog investiranja novca. Reč je o krajnje jednostavnom obliku sifoniranja društvenog bogatstva.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Prisustvo stranih osiguravajućih kompanija na području Srbije je poželjno i treba ga ohrabriti na zakonodavnom i praktičnom planu, ali je istovremeno potrebno primeniti posebne mere nadzora ne nad domaćim investitorima u osiguranje, nego u osiguravajuće kuće koje su u prethodnom periodu organizovale nelegalnu prodaju polisa osiguranja. Politika legalizacije takve aktivnosti kroz prenošenje polisa u čerke-firme takvih kuća u Srbiji je razuman i produktivan potez, ali je ključ za državne kontrolne službe u nadzoru nad kasnijim investicijama koje osiguravajuće kuće koje su se bavile nelegalnim poslovima u prethodnom periodu preduzimaju u smislu investiranja u Srbiji. Poreklo takvih investicija mora se detaljno istraživati, a predmet istraživanja treba da bude samo osiguravajuće društvo. Samo na taj način moguće je sprečiti da se kapital koji je nelegalno sifoniran van zemlje, ukoliko je neki njegov deo "prljav", ponovo investira u zemlju.

Reč je o dva različita koraka u postupku pranja novca. Prvim korakom se, kada je reč o kupovini polisa visoke vrednosti (u stotinama hiljada evra godišnje), može izneti kriminalni profit iz zemlje. Pošto je ta faza pranja novca, ako je o tome bilo reč, već završena (a treba proveriti da li se osiguravajuća društva i dalje bave prodajom stranih polisa na području Srbije ili održavaju takve polise bez njihovog prenošenja u Srbiju), i pošto su već preduzeti koraci i zauzet je, očigledno, politički stav, da se omogući legalizacija obavljenih transakcija, preostaje drugi korak.

Tokom drugog koraka pranja novca kapital samog osiguravajućeg društva, koji se delom izvodi iz opranog novca nelegalno iznetog iz zemlje kroz shemu dilera, može biti investiran u lokalnu privredu. Takve investicije se moraju kontrolisati, pre svega kroz mehanizam privatizacije. Kad god se vlasnici stranih osiguravajućih društava koja su se bavila pomenutim operacijama pojave kao potencijalni kupci državnih preduzeća, potrebno je pokazati poseban oprez i izvršiti provere u saradnji

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)

sa kontrolnim agencijama njihovih zemalja porekla. Samo na taj način moguće je bar delimično boriti se protiv preuzimanja domaće privrede od strane perača novca.

Korektivne radnje države u smislu sprečavanja pranja novca neophodne su jer, kada ne bi postojale, ne bi bilo razloga da pojedinci unutar te državne zajednice uopšte održavaju bilo kakva uzajamna legitimna očekivanja, a to bi dovelo u pitanje temelje društva. Drugim rečima, bio bi ugrožen onaj optimum poverenja kao socijalnog kapitala, i društvo bi "bankrotiralo" poverenjem, a time bi počelo i njegovo rasulo. Niko ne bi očekivao da se drugi pridržavaju pravila, a time bi i pravila izgubila svaki smisao. Nastupio bi društveni haos u krajnjoj konsekvenci. Teorija predviđa haos kao kraj društva, no i u praktičnom smislu, kada se ne desi potpuni kolaps poverenja, nastaju ozbiljni problemi svaki put kada se ukupna količina poverenja u društvu smanji. Zbog toga je svaki uspeh u redukovanju difuzije kriminalnih aktivnosti "belih okovratnika" kao nosilaca moći u društvu, vredan ukupnih napora koje u tom smislu institucije čine.

LITERATURA

- 1) ADAMOLI, S. (1999) "Organised Crime and Money Laundering Trends and Countermeasures: a Comparison between Western and Eastern Europe", www.transcrime.unitn.it, pristupljeno: 13. oktobra 2008.
- 2) APPELBAUM, R. P. AND CHAMBLISS, W. J. (1997) *Sociology: A Brief Introduction*, Longman, New York.
- 3) BOWSER, D. (2002) "Corruption, trust, and the danger to democratization in the Former Soviet Union", u David W. Lowell (ed.), *The Transition: Evaluation the postdomunist experience*, Ashgate Publishing, Aldershot, pp. 80–95.
- 4) COFFEE, J. C. (2001) "Starting from scratch: the legal and institutional steps to viable securities markets in transition economies", *Review of Central and East European Law*, Vol. 27, No. 1.
- 5) FRIEDRICHS, D. O. (2003) *Trusted Criminals: White Collar Crime in Contemporary Society*, Wadsworth.
- 6) LEVI, M. (2002a) "Liberalization and Transnational Financial Crime", u Mats Berdal and Monica Serrano (eds), *Transnational Organized Crime & International Security*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, pp. 53–66.
- 7) LEVY, M. (2002b) "The Organization of Serious Crimes", a posebno odeljak: "Reconceptualising Organized Crime as Enterprise Crime", u Mike

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
*„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)*

- Maguire et al. (eds), *The Oxford Handbook of Criminology*, Third Edition, Oxford University Press, Oxford, 2002, pp. 878–913.
- 8) PETRAS, J. (2003) "Dirty Money: The Foundation of US Growth and Empire", u James Petras, *The New Development Politics: The Age of Empire Building and New Social Movements*, Ashgate Publishing, Aldershot, pp. 33–8.
- 9) PISTOR, K., RAISER, M. AND GELFER, S. (2000) *Law and finance in transition economies*, European Bank for Reconstruction and Development.
- 10) RADOVANOVIĆ, D. I BULATOVIĆ, A, URS.. (2005) *Korupcija*, Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- 11) STAJIĆ, LJ. I JOVAŠEVIĆ, D. (2003) "Bezbedonosni i pravni aspekti pranja novca", *Nauka, bezbednost, policija*, vol. VIII, br. 1, str. 93–118.
- 12) VLASSIS, D. (2002) "The UN Convention Against Transnational Organized Crime", u Mats Berdal and Monica Serrano (eds), *Transnational Organized Crime & International Security*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, pp. 83–94.
- 13) WOODIWISS, M. (2003) "Transnational organised crime: the global reach of an American concept", u Adam Edwards & Peter Gill (eds), *Transnational Organised Crime: Perspectives on global security*, Routledge, London, pp. 13–27.

DIFFUSION OF WHITE-COLLAR CRIME IN TRANSITIONS: INSURANCE COMPANIES AND ORGANISED CRIME

One of the simplest and most effective ways to launder large amounts of criminal funds is their channeling through an illegal scheme of insurance policy sales by foreign insurance companies, in other countries where foreign insurance is illegal. Given that in such circumstances insurance policies cannot be bought through legitimate financial transfers, large insurance companies have set up a wide network of dealers, who have been active for decades throughout the southeastern European region. They have operated by selling foreign insurance policies to the citizens of southeastern European countries, despite the fact that such policies have been entirely legally void in the region, and have subsequently taken large amounts of cash over the borders to the countries of origin of the insurance companies. Subsequently, policies bought in such a way have largely been legalized by the setting up of the insurance companies' sister companies within the southeastern European region, and transferring these policies to such sister-companies, with the blessing of the National Banks of the region's countries. While most policies bought in the described way

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – A. Bulatović
„Difuzija kriminala "belog okovratnika" u tranzicionim okolnostima:
osiguravajuća društva i organizovani kriminal”, (str. 183-199)

have been clean, there is a possibility that some, namely those in the hundreds of thousands Euro per year, have included a very easy and effective manner of money laundering. This might have been the first step of a money laundering operation that has already happened and that cannot be effectively addressed at this stage. However, the second step of the process is still left to be performed, and that may be the investment of such large amounts by the foreign insurance companies in the privatization of state-owned enterprises in the region. The author argues in this article that, while the work of foreign insurance companies should be encouraged in the region, including Serbia, the potential second step of money laundering should be particularly closely monitored, specifically in situations when foreign insurance companies, which have been known to operate an illegal network of dealers in the previous period, appear as potential investors in the privatizations. While they should not be excluded from investment, they should be subject to thorough checking to try and prevent the particularly malignant forms of money laundering, namely the placement of the funds once siphoned out of the country in totally intransparent ways, back in the country through the taking over of controlling packages of parts of the local infrastructure.

*KEY WORDS: Foreign insurance companies / money
landering / state / investments controll / privatisation*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 201-215

Pregledni rad
UDK: 343.85:343.91-053.6
ID broj: 153803276

PRIMENLJIVOST KRIMINOLOŠKIH IDEJA U KONTROLI MALOLETNI KOG KRIMINALITETA

Milica Kolakovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Višedecenijsko traganje za najefikasnijim strategijama za suzbijanje kriminaliteta maloletnika, rezultiralo je nizom manje ili više suprotstavljenih koncepata, čije razlikovanje suštinski zavisi od odgovora na tri pitanja: koje faktore izdvojimo kao odlučujuće u etiologiji maloletničkog kriminaliteta, potom, od stava o poželjnim i najefikasnijim vidovima društvene reakcije na njihovo kriminalno ponašanje, kao i potonjeg odnosa prema prestupnicima. Odgovori na ova pitanja, a samim tim i oblikovanje kriminalne politike, mogu u velikoj meri zavisiti od usvajanja idejnih koncepata koji potiču iz kriminološke misli. Imajući to u vidu, pokušali smo da u svetlu teorija interakcionizma i etiketiranja s jedne, i reintegrativnog postidiživanja s druge strane, skrenemo pažnju na potencijalno veoma korisne ali i određene sporne ideje, čiji prodor iz kriminološke misli u krivično zakonodavstvo i praktičnu primenu, može imati značajan uticaj na efikasnost kontrole kriminaliteta.

KLJUČNE REČI: Maloletnici / stigmatizacija / reintegracija/ prevencija

* Email: kolakius@yahoo.com

UVOD

Odnos kriminologije i politike suzbijanja kriminaliteta

Tesna povezanost ove dve discipline koje nesporno predstavljaju najvažnije pomoćne krivične nauke, posledica je činjenice da se kod obe kriminalitet javlja kao predmet proučavanja u širem smislu. Ako bismo predmet kriminologije shvatili na klasičan način, i ograničili ga na etiologiju (izučavanje uzroka) i fenomenologiju (izučavanje pojavnih oblika) kriminaliteta, onda njena distinkcija u odnosu na kriminalnu politiku koja proučava mere suzbijanja kriminaliteta, zaista ne bi predstavljala problem. Poslednjih decenija, postalo je mnogo teže napraviti ovu razliku, što je uzrokovano prvenstveno proširenjem predmeta kriminologije, ali i sve češćim korišćenjem rezultata kriminoloških istraživanja, kao smernica za oblikovanje politike suzbijanja kriminaliteta. Za proširenje predmeta kriminologije zaslužna je pojava mnoštva savremenih teorija, posebno teorija društvene reakcije. Stojanović /1991: 17-18/ ukazuje da se problem ove distinkcije, koji Ansel čak karakteriše kao pretenziju kriminologije da se pomeša sa politikom suzbijanja kriminaliteta, ipak ograničava na domen teorije jer je na empirijskom polju nesporna gore pomenuta simbioza dveju nauka, kroz korišćenje rezultata do kojih dolazi kriminologija (i koji nam daju odgovor na pitanje "šta jeste") u oblikovanju mera kriminalne politike koja teži ka onom "što treba da bude". On navodi da po pitanju terminološke razlike između kriminalne politike i politike suzbijanja kriminaliteta, pod pojmom kriminalna politika treba podrazumevati krivičnopravnu politiku, dok pojam politike suzbijanja kriminaliteta obuhvata, pored krivičnog prava i, "sva druga sredstva koja se u nekom društvu koriste u suzbijanju kriminaliteta" ali naglašava da se ako se pojam kriminalne politike shvati u najširem smislu kao, "racionalno organizovanje društvenog reagovanja na kriminalitet", ova dva pojma se mogu posmatrati kao sinonimi.

Ako se na kraju vratimo na suzbijanje kriminaliteta kao zajednički cilj politike suzbijanja kriminaliteta i dela kriminologije koji se sa politikom suzbijanja kriminaliteta sporno graniči, možemo se zapitati, koliko je uopšte opravdano baviti se pitanjem njihovog razgraničenja u ovoj oblasti, umesto da se pažnja u potpunosti posveti ostvarenju pomenutog cilja. U tom smislu, fokusiraćemo se na pitanje, u kojoj je meri moguće primeniti, ovaj put ne rezultate kriminoloških istraživanja,

već pojedine teorijske koncepte iz oblasti kriminologije, u postupku kreiranja mera politike suzbijanja kriminaliteta, a naročito u oblasti maloletničkog kriminaliteta.

Teorijske postavke interakcionizma, etiketiranja i reintegrativnog post-ivanja

Teorijski koncepti čiju ćemo primenu u nastavku razmatrati, pripadaju kriminološkom pravcu društvene reakcije. Najpregledniju sliku o njima, steći ćemo sagledavši ih kroz prizmu tri osnovna pitanja koja se pri proučavanju kriminalnog ponašanja nameću:

- Najpre, kako se formira sistem normi na osnovu kojih jedno ponašanje postaje okarakterisano kao ispravno ili devijantno?
- *Potom*, kakvu društvenu reakciju izaziva ponašanje suprotno ovim normama?
- Najzad, postavlja se i pitanje dalje sudbine onih koji su suprotno normama postupili.

Odgovor na prvo pitanje predstavnici *teorija interakcionizma i etiketiranja* daju, kako većina autora smatra, u osnovi koristeći marksistički pristup, odnosno sa aspekta klasnih razlika, posmatrajući dominantne i nedominantne društvene grupe, i ističući da je sistem normi nametnut od strane prvih, koje taj položaj zauzimaju zahvaljujući novcu, politici i sl. /Ignjatović, 2005: 198/ Podudaranje između ove dve teorijske postavke ipak nije potpuno, jer se interakcionisti, za razliku od marksista koji problem posmatraju na globalnom nivou klasnih sukoba, koncentrišu na pitanje svakodnevne interakcije i njenih posledica. Oni zatim, daju objašnjenje samo za proces sekundarne devijacije, dok pristalice marksizma objašnjavaju i nastanak primarne (pritiskom koji siromašni slojevi osećaju u klasno podeljenom društvu). Najzad, pristalice interakcionizma i etiketiranja i pored empatije koju pokazuju prema prestupniku ne pristupaju uvek kritički društvenom sistemu u celini ili njegovim pojedinim delovima, dok marksisti zauzimaju rigidan stav obojen kriticismom. U suštini dakle, interakcionisti akcent stavljaju na proces etiketiranja i stigmatizacije koji pokreće sekundarnu devijaciju, a marksisti na samu društvenu strukturu u okviru koje se ovaj proces odigrava. (www.crimetheory.com, decembar 2007.)

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

Odgovor na drugo pitanje direktno sledi iz prvog. Konformisti one koja se normi ne pridržavaju označavaju kao devijante a njihovo ponašanje kao devijantno, iz čega Tannebaum izvlači zaključak da "pojedinaac nije devijantan zato što je izvršio delo već stoga što je društvo, delo i njegovog učinioca označilo devijantnim". /*Ibid.*/

Što se tiče daljeg postupanja sa "devijantom", pred nama su uslovno rečeno dva puta. Zastupnici teorije etiketiranja smatraju da se dalji postupak odvija u tri faze:

- odabir, etiketiranje i stigmatizacija

Pri čemu se razlozi ove pojave pronalaze u sledećem:

- mehanizam projekcije (unutrašnja napetost i negativizam smanjuju se žigosanjem drugih)

- tehnika neutralizacije (krivica se prenosi na druge i time se sačuva slika o sebi kao časnom)

- žigosanje predstavlja i čin moći pojedinca ili grupe /Ignjatović, 2005: 199/

Pristalice ove teorije se ipak zadržavaju samo na kritici postojećeg stanja, neiznoseći pritom predloge efikasnijeg reagovanja na kriminalno ponašanje. Upravo taj nedostatak koriguju zastupnici *teorije reintegrativnog postidiđivanja*. Tvorac ove teorije Braithwaite, smatra da za one koji su bili objekt postidiđivanja, učestvovali u postidiđivanju drugih ili posmatrali isto, postoje mnogo manje šanse za delikventno ponašanje. /Botchkovar & Tittle, 2005:403/ On ističe da je savest "najjača brana" kriminalnom ponašanju, naglašavajući da je osnovna prednost grize savesti njeno trenutno i neselektivno dejstvo, što nije slučaj sa sredstvima formalne reakcije, posebno krivičnim pravosuđem. Delujući preventivno, jača moralnu branu koja treba da spreči dalje kriminalno ponašanje, za razliku od pravne sankcije, koja moral delikventa *a priori* otpisuje. /Ignjatović, 2005:196/ Kada ljudi postidiđuju druge, ili su samo svedoci postidiđivanja, postaju svesniji društveno neprihvatljivih ponašanja i u njima jača strah od mogućnosti da i sami postanu objekt postidiđivanja. Veliki deo neprihvatljivog ponašanja inhibira se i zahvaljujući strahu od direktne osude, već od ogovaranja /Botchkovar & Tittle, 2005:410 /. Dometima teorije reintegrativnog postidiđivanja u praksi, treba pristupiti sa oprezom jer se mogućnost da formalna reakcija na kriminalno ponašanje pozitivno utiče na učinioca, kao i da ga izostanak iste može stimulisati da nastavi sa

prestupničkim, ne može osporiti. U vezi sa tim teoretičari često prave podelu između disintegrativnog i reintegrativnog postidiivanja, */Ibid./* pri čemu se kao disintegrativno ocenjuje postidiivanje praćeno različitim oblicima ponižavanja za koje se smatra se da stimuliše sekundarnu devijaciju. S druge strane, reintegrativno bi bilo ono postidiivanje koje je umesto poniženjem, praćeno savetima i usmerenjem u pozitivnom smeru, koje u sebi istovremeno sadrži i prekor i novu šansu. Na ovo posebno treba obratiti pažnju kada su u pitanju maloletni delikventi s obzirom na veću podložnost uticajima i sposobnosti za promene, nego što je to slučaj sa punoletnim prestupnicima.

Pre no što se upustimo u šire razmatranje dometa primene ovih ideja u našim uslovima, nužno je dati par napomena. Najpre, nesporno je da se proučavajući etiologiju maloletničkog kriminaliteta, ne smemo ograničiti samo na jednu vrstu faktora koji utiču na njegov nastanak. Ovom prilikom ćemo se, svesni osude pojedinih autora koji kritikuju ovakav pristup, fokusirati samo na uticaj društvene reakcije na kriminalitet maloletnika. Istovremeno, nalazimo da je neophodno skrenuti pažnju na nekoliko osnovnih nedostataka i propusta u okviru teorija kojima ćemo se baviti, a od kojih Ignjatović /1985: 40-41/ u vezi interakcionizma i etiketiranja, izdvaja sledeće:

- Nedostatak racionalnog objašnjenja primarnog kriminaliteta i zanemari- vanje njegovih uzroka koji leže u društvu i uslovima formiranja ličnosti.
- Preterivanje u vezivanju recidivizma isključivo za društvenu stigmju
- Odbacivanje shvatanja kriminaliteta kao patološke pojave
- Formiranje neke vrste stereotipa kriminalca, kroz prenebregavanje neophodnosti klasifikacije delikvenata, koja je u skladu sa njihovim tvrdnjama o heterogenosti populacije delikvenata.

S druge strane, o nedostatku teorije reintegrativnog postidiivanja koji se ogleda u ignorisanju mogućnosti da sankcija ali i samo vođenje krivičnog postupka, odvrate maloletnika od budućeg delikventnog ponašanja, smo već govorili.

Uzimajući u obzir navedene ograde, cilj nam je posmatranje dvosmer- ne veze između politike suzbijanja kriminaliteta, (njeno delovanje ove teorije posmatraju kao jedan od uzroka maloletničkog, i kriminaliteta

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

uopšte) i kriminologije, na primenljivost čijih ideja u oblikovanju kriminalne politike, želimo da ukažemo.

Mere politike suzbijanja kriminaliteta i njihova specifičnost u oblasti maloletničkog kriminaliteta

Najčešća podela sredstava koja se koriste u borbi protiv kriminaliteta je na krivična i vankrivična (moral, javno mnjenje, porodica, škola, tehnoprevencija, organizacione mere i posredovanje radi mirenja). /Stojanović, 1991: 103/ Ove mere, kada su maloletnici u pitanju ipak poseduju izvesne specifičnosti koje su određene prvenstveno karakteristikama ove uzrasne kategorije a potom i "specifičnim ciljevima koji se u oblasti maloletničkog kriminaliteta žele postići. Na prvom mestu to je vaspitanje, odnosno prevaspitanje maloletnog učinioca i obezbeđenje njegovog pravilnog razvoja." /Ibid./ Geraghty kao ključna, izdvaja dva pitanja: Najpre, kako identifikovati, implementirati i poboljšati programe kreirane da deluju preventivno u oblasti maloletničkog kriminaliteta, a zatim, ako je prevencija neuspešna, u kom smeru treba da delaju maloletničko pravosuđe i društvena zajednica uopšte? /Geraghty, 2004./

Krivično pravo kao sredstvo suzbijanja maloletničkog kriminaliteta

Krivično pravo predstavlja osnovni vid borbe u suzbijanju maloletničkog kriminaliteta kod nas. Opravdanost njegovog postojanja uopšte, osporavana je od strane pristalica kritičke kriminologije, a njegovu zamenu novim sistemom predlagali su zastupnici pravca društvene odbrane. Osnovna karakteristika maloletničkog krivičnog prava jeste dvostruka zaštitna funkcija. Prva funkcija je identična onoj kod krivičnog prava koje reguliše ponašanje punoletnih - dakle, uloga "poslednje linije odbrane društvenih vrednosti". Ova široko prihvaćena fraza nije u potpunosti nesporna posmatrano sa aspekta novijih kriminoloških teorija, a naročito autora promarksiističke orijentacije, koji smatraju da se iza vela društvenog interesa ustvari krije interes vladajuće klase. Druga strana zaštitne funkcije odnosi se na zaštitu samog maloletnog učinioca. U skladu sa ovim je i Ignjatovićevo /2005:417/ viđenje dva moguća pristupa postupku prema maloletnicima:

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

- *Model blagostanja* (koji Perić /1994: 172-185/ naziva zaštitničkim (welfare)), koji u centar pažnje stavlja reedukaciju i rehabilitaciju maloletnika i počiva na sledećim načelima:

- a) pri odmeravanju kazne u obzir se ne uzimaju ni vrsta ni težina dela niti njime naneto zlo žrtvi
- b) dužina trajanja kazne ne može se fiksirati pri izricanju jer se unapred ne može odrediti koliko će procesi reedukacije i rehabilitacije trajati
- c) ovi procesi imaju više šansi da uspeju ako se sprovode u ustanovama u kojima su maloletnici odvojeni od dotadašnje sredine
- d) sankcije izriču sudovi specijalizovani za maloletnike
- e) ne treba preterivati sa pružanjem mnogobrojnih ustavnih prava i garancija ovoj kategoriji prestupnika jer to može ugroziti program reedukacije i rehabilitacije

- *Model pravde* (po Periću sudski (justice) metod) koji se, "fokusira pre svega na delo, a manje na lična svojstva učinioca", zasnovan na ovim principima:

- a) proporcionalnost sankcije izvršenom delu
- b) jasno određeno trajanje sankcije već pri izricanju
- c) primena zatvorske kazne samo kao krajnjeg sredstva

Gerghty /2004/ pitanje ravnoteže između humanog tretmana maloletnika, i interesa društvene bezbednosti, dovodi u vezu sa pitanjem nivoa društvene svesti i znanja o stvarnim potrebama maloletnika.

Kritikujući maloletnički sud u SAD, Barry Feld /1997./ naglašava da je čitav vek od osnivanja prvog maloletničkog suda u toj zemlji, opravdanost njegovog postojanja dovedena u pitanje, i zahteva njegovo ukidanje, pravdajući taj zahtev, potrebom da bude stvorena institucija koja prepoznaje mladost, sposobnost maloletnika da uče, napreduju i tek dostignu punu meru samokontrole, pružajući im suštinsku zaštitu, za razliku od one koju im pruža postojeći maloletnički sud, koga Feld karakteriše kao ustanovu koja proizvodi maloletne delikvente. Slično se izjašnjavaju i Geraghty i Drizin, ističući da tvorci kriminalne politike, u žurbi da kazne maloletne delikvente, sve manje obraćaju pažnju na unapređenje različitog pravosuđa i tretmana

maloletnika i odraslih. Pravilan pristup maloletniku i ispravan odnos organa krivičnog postupka prema njemu, bez nepotrebne represije, mogu imati ulogu inicijalne kapi u postupku pokretanja griže savesti zbog ranijeg kriminalnog ponašanja, umesto otpora i besa izazvanih ponašanjem subjekata postupka needukovanih za rad sa maloletnicima, što dalje vodi do formiranja pozitivnog stava o učinjenom i uverenjem da je isto ispravno, a dalji ishod toga je logičan-sekundarna devijacija u vidu recidiva.

Značajan korak ka primeni ideja postidivanja učinioca, napravljene je širenjem primene koncepta restorativnosti, koji je u poslednjih nekoliko decenija sve zastupljeniji u uporednom zakonodavstvu. Koncept restorativne pravde započeo je svoj put ka implementaciji u krivično-pravne sisteme širom sveta pre više od tri decenije, i to na prostorima Kanade i Amerike. Pomerajući fokus sa učinioca (posmatranog kao krivca kome se treba osvetiti), na samo krivično delo (shvaćeno kao konflikt koji treba rešiti kroz aktivno učešće svih zainteresovanih strana), doneo je čitav niz novina u krivičnopravnoj reakciji na kriminalitet, od kojih posebno treba izdvojiti različite vidove diverzionih postupaka i alternative krivičnom sankcijama. Značajan element ovog principa jeste i korišćenje medijacije između učinioca i žrtve, čija je primena u uporednom pravu u ekspanziji dok je kod nas tek u začetku. U tu svrhu je pre nekoliko godina pokrenut projekat "Šansa deci za promenu", u okviru kog su formirani "Mobilni timovi za sveobuhvatnu dečju zaštitu", i organizovani specijalizovani studijski program za buduće medijatore.

Često se u literaturi mogu pronaći posve pogrešne interpretacije koncepta restorativnosti, koje se ogledaju u njegovom svodenju na prostu restituciju. Nije sporno da se restitucija često javlja kao deo restorativnog procesa, i da se kao takva u pojedinim delovima sveta (npr. kod američkih Indijanaca, na nekim od pacifičkih ostrva, u južnoazijskoj oblasti i u Africi) održala vekovima, sve do danas. /Sherman, 2003:11/.

Osnovne ideje restorativne pravde mogle bi se izraziti kroz nekoliko sledećih načela:

- 1) Krivično delo posmatrano kao povreda individue ili njenog dobra a ne čitavog društva, odnosno kao vid konflikta između učinioca i žrtve
- 2) Rešavanje konflikta uz učešće ne samo učinioca i žrtve već i ostalih direktnih i indirektnih aktera problema

- 3) Cilj kažnjavanja je popravljavanje učinjene štete a ne kažnjavanje učinioca
- 4) Reintegracija a ne izolacija učinioca i žrtve uz podršku društvene zajednice

Značaj koncepta restorativnosti dodatno se povećava kada se primeni u procesu suzbijanja maloletničkog kriminaliteta, s obzirom da se radi o kategoriji učinilaca kod kojih se procesom suočavanja sa oštećenim i posledicama dela, kao i primenom različitih vidova alternativnih sankcija, mogu postići značajni efekti na planu specijalne prevencije i rehabilitacije maloletnika.

Sam mehanizam postidivanja maloletnog učinioca, mogao bi se pokrenuti njegovim "provođenjem" kroz niz pitanja, kojima bi se od njega zahtevalo da opiše šta se dogodilo, odnosno šta je uradio, zatim o čemu je razmišljao u tom trenutku, ko/šta ga je nateralo ili izazvalo da to učini, šta je onog ko ga je eventualno izazvao nateralo na to, itd. Na taj način se pomaže sagledavanje celokupne situacije i svih njenih učesnika. Sledeći korak je postavljanje pitanja koja se odnose na to, da li maloletnik smatra da je potrebno da nešto preduzme u cilju korekcije učinjenog, i da li to želi da učini. Ovaj mehanizam ima u fokusu ponašanje maloletnog prestupnika a ne njegovu ličnost i ima za cilj buđenje empatije, čija se pojava može detektovati kako putem verbalne ekspresije tako i preko govora tela (plač, promena boje lica, pogled, itd.).

VANKRIVI NA SREDSTVA SUZBIJANJA KRIMINALITETA

Porodica, moral i škola

Iako se sistemu moralnih normi prigovara nedostatak racionalnosti, nesumnjiv je njegov doprinos, naročito suzbijanju najtežih oblika kriminaliteta, koji za većinu ljudi predstavljaju potpuno neprihvatljive oblike ponašanja, a upravo zahvaljujući usvojenim elementarnim moralnim normama. U vezi sa ovim je i takozvani, "sistem krugova odgovornosti", u kom prvi krug odgovornosti čine moralne norme koje uče da su poređenja ponašanja pogrešna i ih ne treba činiti, drugi je politička, profesionalna ili javna odgovornost, treći, odgovornost prema licu koje je pretrpelo štetu, odnosno obaveza da se ta šteta nadoknadi,

i najzad krivična odgovornost kao poslednji korak. /Ignjatović, 2005:414/ Iz navedenog je primetno da je krivična odgovornost tek četvrti stepen reakcije, i da postoji čitav spektar različitih mehanizama koji se mogu upotrebiti, izbegavajući pritom stigmatizaciju jednog lica kao kriminalca, a da se uz to postigne odgovarajući rezultat na polju specijalne i generalne prevencije kriminalnog ponašanja. Kao što smo pri izlaganju osnovnih postavki interakcionizma istakli, stav zastupnika ove teorije je da su norme nametnute od strane dominantnih grupa, i da se etiketiranjem prestupnika *a priori* odustaje od mogućnosti da njegov moral posluži u svrhu odvratanja od daljeg kriminalnog ponašanja, već se isti efekat pokušava postići stigmatizacijom i zastrašivanjem kaznom. Ako u centar posmatranja stavimo maloletnika, negativne posledice ovakvih postupaka dobijaju drastične razmere, jer je potpuno apsurdno žigosanje i ekskomunikacija ličnosti čiji je razvoj još u toku, pa su samim tim i šanse za reintegraciju i rehabilitaciju mnogo veće nego kod punoletnih lica.

Poseban problem doslovne primene postavki teorije reintegrativnog postidiavanja u ovom aspektu suzbijanja maloletničkog kriminaliteta, može predstavljati činjenica da početak formiranja sistema moralnih normi koji počinje u porodici, gde se uče primarne razlike između pojmova dobrog i lošeg-dozvoljenog i zabranjenog i gde griža savesti predstavlja osnovnu sankciju, a nastavlja se u društvenim grupama (škola, radno okruženje) koje primenjuju sistem zastrašivanja sankcijom etiketiranja, pa ova promena može dodatno pogoršati stanje, jer reakcija na primarnu devijaciju kod maloletnika nenaviknutog na takav vid odgovora može dovesti do sekundarne devijacije. Interesantan je u tom smislu i prikaz etiketiranja na mikro planu-na nivou školskog razreda, na koji skreće pažnju Becker. On tvrdi da nastavnici stvaraju sebi model idealnog učenika, koji im služi kao osnova za procenu svih ostalih, a čiju vrednost utvrđuju na osnovu toga koliko su nalik prototipu idealnog. Na osnovu ove procene, nastavnik vrši etiketiranje učenika kao lenjih, nedovoljno zainteresovanih, manje inteligentnih, nedisciplinovanih i sl. Upravo te etikete koje im dodeljuje, određuju okvir njegovog daljeg ponašanja i kompletnog pristupa etiketiranom učeniku /Stojanović, 1991: 95/. Ako posmatramo države common-law sistema, primetna je potpuno drugačija situacija. Vredan je pomena istraživački projekat *Blueprints for violence prevention*, koji je 1996. dizajniran na Univerzitetu Kolorado (SAD). Centar za izučavanje i prevenciju nasilja na ovom

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

univerzitetu osmislio je program čiji je cilj analiza programa prevencije kriminalnog, i drugih oblika delikventnog ponašanja maloletnika, kao i njihova selekcija i odabir po osnovu unapred određenih kriterijuma, koji se odnose na metodologiju istraživanja, prikaz rezultata i efektivnost programa. O obimu ovog poduhvata najbolje govori činjenica da je analizirano čak 600 programa od kojih je 11 ocenjeno kao izuzetno a još 18 kao programi koji imaju potencijala. Dobar deo tih programa zasniva se na uključenju određenog broja posebno osmišljenih školskih časova u okviru redovne nastave u okviru kojih bi maloletnici učili veštine prevazilaženja rizičnih i konfliktnih situacija vezanih za nasilje i zloupotrebu narkotika i alkohola. /www.colorado.edu, januar, 2008./

Ovaj vid jačanja ličnosti i morala maloletnika, ublažava ranije pominjani problem prelaska sa sistema postidiivanja koji se primenjuje u porodici na sistem kažnjavanja tipičan za školsku sredinu. Osim kvalitetnog rada na jačanju ličnosti maloletnika, u vremenu koje provodi u školi, za pohvalu je i inicijativa vlade SAD koja je rezultirala nastankom web strane namenjene maloletnicima i ispunjenju vremena koje provode van škole, gde oni mogu naći informacije o najrazličitijim aktivnostima u koje se mogu uključiti, što ma za cilj smanjenje rizičnih situacija u kojim maloletnik može biti uključen u kriminalnu aktivnost. Umesto toga im se nude poslovi pomoću kojih mogu zaraditi dodatni džeparac, različite vrste kreativnih radionica, sportskih aktivnosti... /www.afterschool.gov, januar, 2008./

Značajan napredak na polju prevencije bi se mogao postići i politikom jačanja institucije porodice koji je poslednjih decenija primetno izgubio na značaju. Potom i kroz reformu školskog sistema, a posebno kroz naročitu edukaciju nastavnog kadra koji bi na taj način bio osposobljen da ublaži prelaz sa jednog na drugi sistem reakcije na devijantno ponašanje, kao i da uporedo radi na dva polja - na jačanju savesti kao moralne brane delikventnom ponašanju, popunjavajući sistem elementarnih moralnih normi formiran u porodici, ali i upoznavanju maloletnika sa sistemom formalne reakcije na takav vid delanja. Time bi se umanjila mogućnost sekundarne devijacije, ukoliko maloletnik dođe u situaciju, da njegovo ponašanje koje je suprotno normama izazove intenzivnu društvenu reakciju.

JAVNO MNJENJE, SREDSTVA JAVNOG INFORMISANJA I PARTICIPACIJA GRAĐANA

Ovaj vid borbe protiv kriminaliteta nesumnjivo svakodnevno dobija na značaju. Olakšana dostupnost sredstava javnog informisanja, učinila je opštedostupnim stavove kako mikro, tako i društvenog, pa čak i svet-skog javnog mnjenja. Stojanović ističe dvostruki uticaj na suzbijanje kriminaliteta: najpre, javno mnjenje utiče na kreiranje politike suzbijanje kriminaliteta, a potom i na sam kriminalitet direktno. Pri čemu vezano za prvu ulogu posebno naglašava neophodnost izbegavanja pritiska javnog mnjenja koje obično insistira na represivnoj politici, dok direktni uticaj vezuje za stvaranje opšteg negativnog stava, odnosno osude određenih oblika ponašanja, što svakako utiče na formiranje sistema moralnih normi. Povećana dostupnost sredstava javnog informisanja, čini ih sredstvom izuzetno pogodnim za uticaj na maloletnike. Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da deca i adolescenti provode oko 5-6 časova dnevno u gledanju televizijskog programa, a ako se tome doda vreme provedeno u pretraživanju interneta, očigledno je koliki je informativno-edukativni potencijal u pitanju. Ali postoji i druga strana na koju treba obratiti pažnju, a to je česta zloupotreba medija. Neprofesionalnost, nepoštovanje novinarske etike i žed za senzacionalizmom, neretko dovede do širenja informacija koje mogu biti pogubne za reintegraciju i rehabilitaciju devijantnog maloletnika, jer nema efikasnijeg sredstva za trajnu stigmatizaciju nego što su to mediji. Neispoštovana poverljivost podataka iz krivičnog postupka prema maloletniku, koja je već sama po sebi dovoljna da nanese trajne posledice u razvoju ličnosti maloletnog učinioca, pojačana medijskom hajkom, u potpunoj je suprotnosti sa principom zaštite maloletnika u krivičnom postupku. Plimu senzacionalizma je, nažalost, jako teško iskontrolisati ali je opravdano očekivati da bi oštrija kaznena politika u ovoj oblasti sprečila "medijsko raspinjanje" maloletnih prestupnika. Od posebnog je značaja pomevanje interesovanja građana sa senzacijskog aspekta kriminaliteta na eventualno uključanje u proces suzbijanja istog. Slični programi postoje u svetu, pa je tako u Kanadi (gde država godišnje ulaže 32 miliona dolara u programe prevencije kriminaliteta), problem informisanosti građana o maloletničkom kriminalitetu na vreme detektovan, pa su uloženi dodatni

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

napori u cilju bolje obaveštenosti o naporima koji se ulažu u suzbijanju istog i merama koje se preduzimaju u tom pravcu. /, januar, 2008/

ZAKLJUČAK

Iz dosada rečenog evidentno je da je potencijal kriminoloških teorija da budu praktično primenjene, izuzetan. Njihovo konstantno unapređenje i provera kroz naučna istraživanja, potom implementacija tako iskristalisanih teorijskih koncepata u mere politike suzbijanja kriminaliteta, i najzad analiza rezultata primene istih, čine idealnu formulu za suzbijanje kriminaliteta. Pitanje koje u vezi toga ipak ostaje otvoreno, jeste, koliko je taj potencijal iskorišćen? Odgovor nije jednostavan, ali ono što je nesporno, jeste da je počev od sedamdesetih godina prošlog veka učinjen značajan pomak u ovoj oblasti. Uz još jednu napomenu, da se pozitivne strane oštrijeg sankcionisanja maloletničkog kriminaliteta ne mogu sasvim isključiti, ipak zabrinjava trend koji se u SAD pojavio početkom devedesetih, a koji zbog odustajanja od tretmana i povratka pooštravanju kaznene politike prema maloletnicima, slobodno možemo oceniti kao regresivan. Držeći se drevne mudrosti koja daje prednost prevenciji nad lečenjem, dobro bi bilo, oslanjajući se na domete kriminološke misli, potražiti tačku ravnoteže između poverenja u preventivno delovanje i rada na njegovom poboljšanju s jedne strane, i razvoja - najdelotvornijih oblika reagovanja na kriminalno ponašanje i njegovo sankcionisanje, s druge.

LITERATURA I IZVORI

- 1) BERNBURG, J.& KROHN, M. (2003) *Labeling, Life Chances, and Adult Crime: The Direct and Indirect Effects of Official Intervention in Adolescence on Crime in Early Adulthood*, *Criminology*, Vol. 41, No. 4
- 2) BECKER, H. (1952) *Social Class Variations in The Teacher-Pupil Relationship*
- 3) BOTCHKOVAR, E. & TITTLE C. (2005) *Crime, Shame and Reintegration in Russia*, *Theoretical Criminology*, SAGE Publications, London, Vol. 9 (4)
- 4) FELD, B. (1997) *Abolish The Juvenile Court: Youthfulness, Criminal Responsibility and Sentencing Policy*, *Journal of Criminal Law & Criminology*

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

- 5) GERAGHTY, T. (2004) *Juvenile Justice and Strategies to Control Youth Violence: Is True a Conflict?* The Journal of Criminal Law & Criminology, Vol. 94, No. 2
- 6) GERAGHTY, T. & DRIZIN, S. (1997) *Foreword-The Debate over of Yuvenile Courts: Can We Reach Consensus?*, Journal of Criminal Law & Criminology
- 7) IGNJATOVIĆ, Đ. (2005) *Kriminologija, Službeni glasnik Beograd*
- 8) IGNJATOVIĆ, Đ. (2006) *Kriminološko nasleđe, Službeni glasnik Beograd*
- 9) IGNJATOVIĆ, Đ. (1985) *Savremeno stanje kriminalne politike u Jugoslaviji, Beograd*
- 10) IGNJATOVIĆ, Đ. (2007) *Stanje kriminaliteta u Srbiji-analiza statističkih podataka, zbornik Stanje kriminaliteta u Srbiji, (XLIII savetovanje Udruženja za krivično pravo i kriminologiju SCG)*
- 11) LOEBER, R. & FARRINGTON, D. & PETECHUK, D. (2003) *Child Delinquency: Early Intervention and Prevention, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention*
- 12) PERIĆ, O. (2005) *Komentar Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, Službeni glasnik, Beograd*
- 13) PERIĆ, O. (2007) *Sanctions penales envers les droits des mineurs, zbornik Stanje kriminaliteta u Srbiji, (XLIII savetovanje Udruženja za krivično pravo i kriminologiju SCG)*
- 14) SHERMAN, L. (2003) *Reason for Emotions: Reinventing Justice with Theories, Inovations, and Research the American Society of Criminology 2002. Presidential Address, Criminology, Vol 41, No. 1*
- 15) STOJANOVIĆ, Z. (1991) *Politika suzbijanja kriminaliteta, Novi Sad*
- 16) www.crimetheory.com
- 17) www.afterschool.gov
- 18) www.library.uws.edu.au
- 19) www.ybj.gov.uk
- 20) www.colorado.edu
- 21) www.cjca.net

APPLICABILITY OF CRIMINOLOGICAL IDEAS IN THE CONTROL OF JUVENILE CRIMINAL

*A few decades of looking for the best strategies in the struggle against juvenile crime resulted with many different concepts. The best distinction between those concepts, are made using the answers to three questions:
-Firstly, what are the major factors in the etiology of juvenile crime?
-Secondly, which type of social reaction to juvenile offence is the most hopeful?*

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – M. Kolaković
„Primenljivost kriminoloških ideja u kontroli
maloletničkog kriminaliteta”, (str. 201-215)*

-Thirdly, how should we treat juvenile criminals?

We can find answers to those questions in the acceptance of some ideas from criminological theories. Considering that, we tried to focus on some ideas that can be useful but also dangerous, in light of the theories of interactionism, labelling and reintegrative shaming. Using those ideas in criminal legislation and practice could be an important influence on the control of the criminal.

KEY WORDS: Juveniles / stigmatization / reintegration / prevention

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 217-232

Originalni naučni rad
UDK: 316.624-057.874:613.83
316.614.5
613.96
ID broj: 153803788

PREVENCIJA ZLOUPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U OSNOVNIM ŠKOLAMA*

Ljeposava Iliji *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Ovaj rad predstavlja još jedan pokušaj osvijetljavanja široko rasprostranjenog problema zavisnosti od psihoaktivnih supstanci učeničke populacije, kroz prizmu osnovnih postavki i principa na kojima se temelje programi prevencije.

Širenje zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i među učeničkom populacijom, porast broja uživaoca među mladima, snižavanje starosnog uzrasta na kome dolazi do prvog kontakta sa psihoaktivnom supstancom samo su dio poražavajućih rezultata brojnih istraživanja koja su vršena u našim školskim sredinama i ozbiljan alarm za društvo u cjelini da se ozbiljnije mora pozabaviti ovim problemom.

Najefektivnija, najekonomičnija i najracionalnija mjera u borbi protiv zloupotrebe psihoaktivnih supstanci jeste upravo primarna prevencija, u kojoj obrazovanje i informisanost imaju ključnu ulogu.

Programi prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci koji se realizuju kod nas u školskim sredinama, pretežno su usmjereni na smanjenje nekih poznatih faktora rizika (na koje se može uticati iz sistema obrazovanja), ali i ka izgradnji i osnaživanju protektivnih faktora.

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevencija kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: lelalela_bgd@yahoo.com

Preventivnim programima treba da budu obuhvaćeni i roditelji, koji će pojačati ono što djeca uče i pružiti mogućnosti za raspravu unutar porodice, budući da prevencija koja je usmjerena na porodicu ima veći učinak od strategija koje se usmjeravaju samo prema roditeljima ili samo prema djeci.

KLJUČNE RIJEČI: psihoaktivne supstance / zloupotreba psihoaktivnih supstanci / faktori rizika / devijantno ponašanje / prevencija

POJMOVNO ODREĐENJE

Postoji veliki broj različitih načina definisanja pojmova vezanih za problematiku zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, kao i mnogo različitih terminoloških određenja istih pojmova.

Pojam narkomanije polazi od šireg shvatanja pojma droge, tako da se u najširem smislu pod pojmom droga podrazumjeva "svaka supstanca prirodnog ili sintetizovanog porijekla, koja unijeta u organizam može da modifikuje jednu ili više psihičkih odnosno somatskih funkcija organizma"¹ (def. WHO)

U posljednje vrijeme u široj upotrebi su termini: *psihoaktivne supstance*, *zavisnost od psihoaktivnih supstanci* i *zloupotreba psihoaktivnih supstanci*. Često se koriste kao sinonimi za nešto stariju terminologiju (droga, narkomanija). (Ne ulazeći dublje u problematiku terminološkog određenja i razgraničenja osnovnih pojmova, kako zbog toga što to nije predmet ovog rada, tako ni zbog toga što je to dijelom nije ni moguće, skrećem pažnju na to da će se i u ovom radu oni često preplitati).

- *Psihoaktivne supstance* - su supstance ili smješe supstanci koje djeluju na centralni nervni sistem i izazivaju promjene u doživljavanju i ponašanju;
- *Zavisnost od psihoaktivnih supstanci* - (ili narkomanija) je psihičko, a ponekad i fizičko stanje koje može nastati uslijed djelovanja psihoaktivne supstance, a karakterišu ga različite reakcije kod kojih preovlađuju izmjene u doživljavanju i ponašanju. Ovo je stanje

¹ Bukelić, J. (1997), *Droga u školskoj klupi*, Drugo dopunjeno izdanje, Velarta, Beograd, 15 str;

praćeno neodoljivom ili teško savladivom potrebom za trajnim ili povremenim uzimanjem psihoaktivne supstance, kako bih se ponovio njen psihički učinak ili se izbjegla nelagodnost ili tegoba

- *Zloupotreba psihoaktivnih supstanci* - socio-kulturno neprihvaćeno korišćenje psihoaktivnih supstanci koje može izazvati štetne ili nepredvidljive posljedice po pojedinca i društvo.²

Kao najznačajnije, osnovne karakteristike zavisnosti, koje su determinisane vrstom psihoaktivne supstance spadaju: *psihička zavisnost (habitacija)* je posebno stanje svijesti koje se sastoji u želji i potrebi nekih osoba za efektima droge, koji se doživljavaju kao prijatni, donose zadovoljstvo i izmjenjen doživljaj realnosti. Razvija se kod upotrebe svih vrsta droga; *fizička zavisnost (adikcija)* se sastoji u opštoj adaptaciji organizma na stalno prisustvo droge, pošto kao posljedica njenog uzimanja dolazi do promjena u metabolizmu, tako da ukoliko se naglo prekine uzimanje droge- javlja apstinencijalni sindrom. Fizičku zavisnost stvaraju opijati i barbiturati; *tolerancija* je adaptivno stanje organizma koje karakteriše smanjena reaktivnost na istu količinu droge ili potreba za povećanjem doze droge da bi se postigao isti efekat, koji se ranije postizao sa manjim količinama iste.³

Da li će jedna osoba razviti zavisnost od određene droge, zavisi od interakcije triju faktora:

1. osobina ličnosti i iskustva onoga koji uzima drogu;
2. prirode njegovog šireg i aktuelnog sociokulturnog miljea;
3. farmakodinamskih efekata droge, količine i učestalosti uzimanja, načina unošenja u organizam, odnosno da li se droga guta, udiše ili ubrizgava.

OPIS PROBLEMA

Istorijski gledano, talas zloupotrebe psihoaktivnih supstanci počeo je da se širi veoma velikom brzinom, sredinom dvadesetog vijeka u SAD od sporadičnih slučajeva, za veoma kratko vrijeme narkomanija je poprimila oblik epidemije. Šezdesetih godina dvadesetog vijeka i u

² Bukelić, J. (1997), *Droga u školskoj klupi*, Drugo dopunjeno izdanje, Velatra, Beograd, 16-20 str;

³ Prema istom izvoru;

Evropi se pojavljuju mladi ljudi "poštovaoci" droge. Sociolozi su čak dali svoju definiciju da se radi o dijelu populacije koji ima svoj sleng, svoju filozofiju baziranu na hedonističkom shvatanju života kao i činjenicu da se radilo o ljudima koji su veličali kult "ŽIVI SADA, ŠTO BRŽE I BEZBRIŽNIJE".

Masovna zloupotreba droge u našoj zemlji počinje šezdesetih godina 20 vijeka. I ranije je bilo pojedinačnih slučajeva uzimanja droge, ali to nije imalo veći društveni značaj kao ni posljedice. Pred kraj '80-ih godina dvadesetog vijeka konzumiranje poprima težak oblik sociomedicinske bolesti i velikog društvenog problema.

Porast zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u savremenom društvu, nije više nesrećan, individualan slučaj, već socijalno patološka pojava, medicinski i društveni problem i svojevrstan vid otuđenja mladog čovjeka iz društvene zajednice.

Sa problemom zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, suočile su se sve zemlje u tranziciji.

Kao simptom krize modernog društva, ona je dvostruko alarmantna, prije svega, upozorava društvo da revidira sve svoje dosadašnje stavove prema egzistencijalnim potrebama mladih i uz to, opasna je pojava koja ozbiljno narušava zdravlje velikog broja mladih ljudi u najosjetljivijoj fazi njihovog razvoja.⁴

Prema procjenama Specijalne Bolnice za bolesti zavisnosti, u Beogradu živi oko 35.000 narkomana. Pretpostavlja se da u čitavoj Srbiji ima oko 80.000 zavisnika od droge. Iako zvaničnih podataka nema, stručnjaci sve češće tvrde da je oko 60% mladih, najviše srednjoškolaca, u kontaktu sa drogom.

Najznačajniji epidemiološki nalaz dosadašnjih istraživanja zloupotrebe PAS u Republici Srbiji nedvosmisleno ukazuju na:

- Povećan broj korisnika psihoaktivnih supstanci među mladima;
- Tendenciju snižavanja prosječnog uzrasta u kome dolazi do prvog kontakt sa drogom;

⁴ Petrović, S. (2003), *Droga i ljudsko ponašanje*, Peto dopunjeno izdanje, Partenon, Beograd, str. 25

- Sve veća učestalost istovremene upotrebe dvije ili više psihoaktivnih supstanci kod mladih osoba (politoksikomanija);
- To da se u svakoj novoj generaciji smanjuju razlike po polu u pogledu učestalosti i količine upotrebljene psihoaktivne supstance.

Istraživači smatraju da je ovaj porast broja uživaoca psihoaktivnih supstanci (prisutan kako među mladima tako i među odraslima) u tranzitnom regionu, na putu droge iz Azije na Zapad, posljedica niza faktora. Među njima ističu uticaj faktora iz okruženja kao što je povećana dostupnost droga, prelazak na slobodno tržište, slabljenje socijalnih kontrolnih mehanizama i u vezi sa tim, olakšano širenje organizovanog kriminala i ilegalne trgovine drogom i njihovu povezanost sa psihološkim, socijalnim i ekonomskim teškoćama.

U dosadašnjim istraživanjima, uočeno je snižavanje starosne granice prvog konzumiranja droge. Prvo iskustvo ostaruje se između 14 i 15 godine, s tendencijom ka daljem pomjeranju na raniji uzrast (1993 god. 0,7% pripadalo je starosnoj grupi od 14 -19 god., a 2003 god. 13,9%). Sve češće, do prvog konzumiranja droge dolazi na uzrastu od 11 do 13 godine.⁵

Inicijalne supstance su najčešće duvan, alkohol, kanabinoidi i sedativi, pojedinačno ili u kombinaciji, a sve češće depresorne psihoaktivne supstance su inicijalne droge kod djevojčica.

Podaci istraživanja iz 2001 god. govore da je od 10 učenika (14-godišnjaka), svaki probao alkohol, 6 je probalo cigarete, a 2 koristi i narkotike.

Mladi najčešće dođu u kontakt sa drogom iz radoznalosti, želje da probaju i dožive nešto novo i neobično, podstaknuti potrebom za prihvatanjem od strane grupe, iz prkosa prema tradiciji, odraslima i autoritetu, u nastojanju da dožive tako potrebno osjećanje sigurnosti, da odagnaju neraspoloženje i depresiju. Nedovoljna socijalna i emocionalna zrelost, malo životno iskustvo, nedovoljna kritičnost i veoma naglašena emocionalnost, nepostojanje svijesti o riziku i iluzija da će se na taj način lakše suočiti sa problemima, neke posebno predisponirane ličnosti mogu da odvedu u svijet droge.

⁵ Stanković, B. (2002), *Novi morbiditet mladih*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd (detalji dostupni na sajtu [www.scindeks.nbs.bg.ac.yu /clanci](http://www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/clanci))

Ministarstvo prosvete i sporta je 2001. godine na početku kampanje "Igraj za život, droga ne", sprovedo istraživanje na reprezentativnom uzorku učenika petog i osmog razreda, nastavnika i roditelja u 92 osnovne škole u Srbiji. U dijelu koji se govori o korišćenju psihoaktivnih supstanci, pitanja su se odnosila na pušenje trave, duvanje lijepka i korišćenja droge, navodi se da je 1,8% učenika izjavilo da je probalo da puši travu, 1,7% da duva lijepak, a 1% da koristi drogu. Izjave mladih se veoma razlikuju u raznim područjima - među mladima iz Južne Srbije, najmanje je onih koji imaju iskustvo sa pušenjem trave 0,2%, a među mladima iz istočne Srbije ih je najviše 2,6%, dok ih je u Vojvodini 2,0%, a u Beogradu 2,3 %.⁶

Procjene nastavnika su, međutim, drugačije. Naime, polovina nastavnika smatra da nijedan učenik njihove škole nema kontakt sa drogom, svaki treći da taj broj iznosi 1 do 10, tek svaki dvadeseti da 11 do 30 učenika škole koristi drogu, a samo 2,5% nastavnika misli da je taj broj u njihovoj školi veći od 30. Zanimljivo je da je pri tom oko 76% i roditelja i nastavnika na pitanje da li može da prepozna ponašanje korisnika droge odgovorilo potvrdno.⁷

Učenici većinom smatraju da je za uzimanje droga najodgovornije društvo u cjelini, roditelji i drugovi koji nagovaraju na uzimanje droga. 30% zna gde se može kupiti droga, a 70% njih poznaje nekog ko uzima drogu. Marihuanu je probalo 16% ispitanih, najviše njih u 15. godini života.⁸

Imajući u vidu prethodno navedene rezultate brojnih istraživanja o zloupotrebi psihoaktivnih supstanci u osnovnim i srednjim školama u Srbiji, sasvim je jasno da se droga, kao veliki problem savremenog društva našla svoj put i do školskih dvorišta i klupa.

⁶ Među učenicima iz Južne Srbije je, takođe, najmanje onih koji imaju iskustvo sa duvanjem lijepka – njih 0,9%, a među učenicima iz Zapadne Srbije ih je najviše 2,3%, dok u Istočnoj Srbiji ovaj procenat iznosi 2,0%, a u Vojvodini 1,9%. Među učenicima koji su izjavili da su probali drogu najviše je onih iz Istočne Srbije 2,4%, a najmanje iz Južne Srbije 0,2%. U - Beogradu je 1,0% učenika izjavilo da je probalo drogu, u Vojvodini 0,8%, a u Zapadnoj - Srbiji 1,1%. Na pitanje da li znaju da drogu koristi neko iz škole, potvrdno je odgovorilo 21,1% učenika, a 4,5% njih da zna da je koristi neko iz razreda, dok 18,2% učenika zna da drogu koristi neko iz komšiluka, a 1% neko od rodbine. (Prema istom izvoru).

⁷ Stanković, B. (2002), *Novi morbiditet mladih*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd, (detalji dostupni na sajtu www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/clanci)

⁸ Stanković, B. (2002), *Novi morbiditet mladih*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd (detalji dostupni na sajtu www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/clanci)

Podaci pokazuju da je narkomanija ipak najviše uzela maha upravo u Beogradu. Takođe, nevjerovatno niske cijene droge na crnom tržištu su jedan od osnova brzog širenja narkomanije i među mladima. Sintetičke droge su i po nekoliko puta jeftinije od prirodnih droga a samim tim i dostupnije mlađoj populaciji.

Iako se u našoj sredini realizuju brojni programi prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, kako u osnovnim, tako i u srednjim školama (npr. "Igraj za život, droga ne", pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvete i sporta), ovaj problem je i dalje prisutan. Razlog možda leži u tome što su pomenutim programi više usmjereni na učenike, dok u drugi plan ostaje saradnja sa roditeljima i lokalnom sredinom, njihovo aktiviranje i učestvovanje u prevenciji.

Podaci ukazuju da djeca u osnovnim školama ipak posjeduju određene informacije o psihoaktivnim supstancama, ali neki subjektivni stav, koji se nameće po tom pitanju, jeste da djeca na posjeduju duboko razumjevanje problema zavisnosti, da ne doživljavaju emotivno informacije koje posjeduju. Oni su otvoreni za eksperimentisanje sa psihoaktivnim supstancama, ali nisu svesni i ne preuzimaju rizik koji sa sobom nosi zloupotreba psihoaktivnih supstanci.

Takođe, roditelji ali nastavni kadar, kao najvažniji nosioci procesa vaspitanja i socijalizacije djece, čini se nedovoljno su spremni da prepoznaju i stanu na put rizicima usmjerenim ka zloupotrebi psihoaktivnih supstanci (pa se čini da ima osnova za stav da su roditelji oni koji poslednji saznaju da je njihovo dijete već ušlo u svijet droge).

FAKTORI SOCIJALIZACIJE

Porodica je osnovna i jedna od najvažnijih institucija u procesu socijalizacije, njena uloga je nesumnjivo važna i za sticanje brojnih normi postupanja, kao i za cjelokupni razvoj pojedinca.

Ona nije samo važna kao instrument kojim se prenose shvatanja, norme i vrijednosti kulture, društva i klase kojoj pojedinac pripada, za usvajanje društveno prihvatljivih oblika ponašanja (socijalno učenje po modelu-identifikacijom, koje zahtjeva poseban emotivni odnos roditelja i djece), već je važna i kao organizovani sistem interakcionih odnosa onih osoba koji čine porodicu.

Za proces učenja i usvajanja normi koji se prenose u okviru porodičnog sistema, veći uticaj ima ukupna atmosfera i odnosi u porodici: ljubav i mržnja, demokratičnost ili autoritarnost, strogost ili popustljivost (u sistemu odnosa roditelji-djeca), nego što su to posebni vaspitni postupci.

Djeca iz porodica u kojima su odnosi harmonični vaspitni uticaji dosljedni, vjerovatno će se formirati kao pozitivne ličnosti, emocionalno stabilne i sigurne u sebe, nego djeca u porodicama gdje su loši i poremećeni porodični odnosi i česti sukobi.

U životnom ciklusu porodice, faza puberteta i adolescencije se smatra posebno osjetljivom za stvaranje psiholoških problema i djece i roditelja, i predstavlja vrijeme kritično za nastanak i razvoj zloupotrebe psihoaktivnih supstanci.

Smatra se da adolescent koji u porodici nije naučio socijalne vještine, koji nije stekao dovoljno samopoštovanja, kome je porodica postavljala previsoke zahteve i time kod njega izazvala bunt i odbacivanje porodičnih normi, koji nije imao mogućnost da u porodici pokaže inicijativu i izrazi svoju individualnost, ima velike šanse da formira "negativni identitet" i prikloni se grupi narkomana.

Ovome je podložan i adolescent sa "haotičnim identitetom", koji je odrastao u porodici gde postoji nedosljednost u porukama i vrijednostima, gdje su odnosi hladni i otuđeni, gdje roditelji imaju različite sisteme vrijednosti.

Prema ispitivanjima u našoj sredini, porodice koje rijetko ili nikada nemaju problem narkomanije su porodice u kojima deca dobijaju ljubav od oba roditelja, naročito od oca, u kojima između roditeljskih želja i mogućnosti djece ne postoji velika razlika, uticaj roditelja na djecu je veći nego uticaj vršnjaka, roditelji se međusobno dobro dopunjavaju, imaju čvrst savez i autoritet u odnosu na djecu, kod dece razvijaju ljubav prema radu, sposobnost kontrole, poštovanje, njeguju tradiciju, a komunikacije su jasne i problemi se prepoznavaju i rješavaju⁹

Savremene promjene u porodici koje su izazvane brojnim društvenim promjenama, razvojnim stepenom porodice, migracijama u urbane

⁹ Stanković, B. (2002), Novi morbiditet mladih, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd (detalji dostupni na sajtu www.scindeks.nbs.bg.ac.yu/clanci)

sredine, povećanim obrazovnim i profesionalnim nivoom i angažovanosti roditelja, zaposlenosti oba roditelja, smanjenjem obimom porodice uticale su i na to da se i uloga porodice ne samo u procesu socijalizacije, već i u ekonomskom, biološkom i drugim aspektima, bitno izmjeni i umanji.

I pored krupnih društvenih promjena, zbog svog značaja i za formiranje ličnosti djece i za zadovoljenje brojnih potreba svih njenih članova, porodica ostaje i dalje vrlo važna primarna grupa i važna društvena institucija.

Njena uloga i u procesu prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci je velika i nezamjenjiva, tako da bilo koji program prevencije zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, mora da obuhvati i porodični sistem kao nezamjenjivu kariku na putu ka uspješnom realizovanju.

Mada škola kao agens socijalizacije, pruža šira, zaokružena i produbljenija znanja djetetu o svemu što ga okružuje, nego što je to slučaj u porodici, snaga uticaja škole na formiranje pogleda na svijet, stavova i odnosa djece prema društvu, nije jednaka snazi uticaja porodice. To je zbog toga što se taj odnos u porodici zasniva na uzajamnoj identifikaciji, a u školi na uzajamnoj komunikaciji.

Upravo zbog tih osobenosti odnosa u procesu obrazovanja i vaspitanja u školi, škola ne može da popuni praznine u području socijalnog i moralnog razvoja ili ih veoma teško ispravlja ako nisu bile ispunjene u procesu primarne socijalizacije u porodici.

Škola je preuzela neke vaspitne funkcije koje su pripadale porodici, posebno one koje se odnose na razvoj odnosa prema radu i pripremanju djece za radni i porodični život. Takođe, polazak djeteta u školu, predstavlja njegov dolazak u novu sredinu, u kojoj vladaju drugačiji odnosi, gdje su zahtjevi strožiji i određeniji, uticaj novog agensa socijalizacije (vršnjaka) izrazitiji, a nastavnici novi uzori za identifikaciju. Zbog toga je za efekte socijalizacije školovanjem, veoma značajan taj prvi period školovanja djece i on je utoliko lakši, ukoliko su stavovi i očekivanja roditelja i učitelja sličniji.¹⁰

Uspjeh u školskoj sredini zavisi i od stavova i odnosa roditelja prema školi, ličnih osobina djeteta, osobina nastavnika, organizacije školskog

¹⁰ Nikolić, Z. (2000), *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, str. 187;

života, nastavnog programa i njegovog karaktera, kao i od niza drugih faktora koji utiču na školski život djece: odnosa socijalne sredine prema školi, autoritet nastavnika i njegov položaj u društvu, stanja školskih objekata i njihove opremljenosti..

Međutim, sasvim je normalno da uticaji pojedinih od ovih faktora na socijalizaciju, vremenom opadaju, tako da u periodu puberteta i adolescencije, na primjer, nerijetko dolazi do ambivalentnog odnosa prema nastavnicima i zahtjevima koje škola postavlja, a pojačavaju se uticaji drugih faktora posebno vršnjaka i sredstava masovne komunikacije.

Školu kao agens socijalizacije, ne treba kriviti za svaki neuspjeh u tom procesu, iako je ona mjesto gdje se mnoge teškoće u socijalizaciji manifestuju. Teškoće koje škola svojim djelovanjem stvara na tom polju uzrokovane su dijelom i njenom neprimjerenošću mjeri svakog učenika i njegovim individualnim osobenostima. Kako je škola uglavnom usmjerena na prosječne učenike, van njenog opsega ostaje svako ko je ispod ili iznad tog prosjeka, a to takođe znači da škola u tom slučaju produbljuje ili se nadovezuje na neuspjeh u socijalizaciji koja je započeta još u porodici (takođe, treba dodati i veliki uticaj vršnjaka, koji svojim neprimjerenim ponašanjem, poput izrugivanja, ignorisanja, zadirkivanja, omalovažavanja doprinose još većem neuspjehu i povlačenju). U takvim uslovima, učenici školu doživljavaju kao mjesto koje im stvara neprijatnosti, te se prema njoj stvara odbojan stav ili se ona čak doživljava kao prinuda. Posljedice takvog stanja mogu biti izuzetno loše, od napuštanja škole (ili obaranja kriterijuma nastavnika u ocjenjivanju), snižavanja obrazovnih aspiracija, do višestrukih posledica na psihološkom planu (povlačenja u sebe, izbjegavanja druženja sa vršnjacima, pad samopoštovanja...), što u oba slučaja čini predušlov ili stvara pogodno tlo za početne devijacije u ponašanju.¹¹

TEORIJSKE I PRAKTI NE OSNOVE PREVENTIVNIH PROGRAMA

U praksi postoji veliki broj intervencija koje su se razvile unutar područja primarne prevencije u skladu sa perspektivom "društvenih uticaja". Pristup poznat kao društveni uticaj pretpostavlja činjenicu da faktori u društvenoj sredini i društvenom okruženju (roditelji, vršnjaci, mediji, ali i školsko okruženje, blizina igraonica, sportskih kladionica i

¹¹ Nikolić, Z. (2000), *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, str 184;

zabavnih salona u kojima mladi provode veliki dio vremena) mogu u velikoj mjeri uticati –bilo pozitivno bilo negativno-na rizično ponašanje djece i omladine.

Stoga je sasvim jasno da se preventivne aktivnosti i programi moraju bazirati na proučavanju uticaja iz socijalne sredine odnosno, pojačavanju djelovanja zaštitnih-protektivnih faktora i slabljenju uticaja negativnih-rizičnih faktora.

Korisnike preventivnih programa treba poučiti i osposobiti da ojačaju ponašanje koje će odbijati rizike i pretvoriti izlaganje riziku u odbijanje izlaganja riziku. Oni moraju biti sposobni da identifikuju društveni pritisak, kako od strane svojih vršnjaka tako i porodice, ali i naučiti vještine kojima će se takvim pritiscima oduprijeti.

Faktori rizika najčešće se dovode u vezu sa svim činiocima koji svojim prisustvom u životu mladih ljudi povećavaju vjerovatnoću formiranja i ispoljavanja prestupničkih oblika ponašanja. To su svi oni faktori koji svojim delovanjem mogu snažno kompromitovati pravilan razvoj djece, usmeravajući razvoj ka širokoj skali poremećaja (spriječavaju formiranje zdravih oblika ponašanja.)

Bitno je naglasiti da prisustvo rizičnih faktora u životu mlade populacije ne znači nužno da će se prestupnički oblici ponašanja ispoljiti, već samo ukazuju na povišen stepen rizika za razvoj i formiranje takvog oblika ponašanja. Ključni faktori rizika su:

- *SREDINA* (dostupnost droge, dostupnost oružja, odobravanje droga, oružja i kriminala, medijski prikazi nasilja, selidbe kao i loša povezanost sa socijalnom zajednicom, ekstremno loši materijalni uslovi)
- *PORODICA* (istorija problema u ponašanju, mentalna oboljenja u porodici, mnogočlane porodice, neadekvatni načini rješavanja problema, porodični konflikti, odobravanje problematičnog ponašanja i /ili uključenost u problematično ponašanje, zlostavljanje djece, stresni životni događaji, poremećaji u komunikaciji među članovima porodice, slaba emocionalna povezanost djece i roditelja)
- *ŠKOLA* (rano i uporno antisocijalno ponašanje, neuspjeh u školi, neangažovanost u školi, niske obrazovne aspiracije)
- *INDIVIDUALNI INTERPERSONALNI ODNOSI* (buntovništvo, uključenost u devijantne subkulture, prijatelji sa problematičnim ponašanjem, rana

pojava problematičnog ponašanja, odobravanje problematičnog ponašanja, odbačenost od strane vršnjaka, otuđenost izolacija)

- *PSIHOFIZIČKO STANJE POJEDINCA* (konstitucionalni hendikep, organski hendikep, niska inteligencija, poremećaji pažnje, poremećaji čitanja, slabe i neizgrađene radne navike i sposobnosti, emocionalna tupost i nezrelost, nisko samopoštovanje i samouvažavanje, depresivna osjećanja)
- *Faktori zaštite* imaju potencijal da smanje vjerovatnoću razvoja poremećaja kod onih koji su izloženi faktorima rizika. Protektivni faktori se mogu svrstati u 3 šire kategorije:
- *INDIVIDUALNE KARAKTERISTIKE POJEDINACA* (kognitivne vještine i sposobnosti, socijalne i socijalno kognitivne vještine, karakteristike temperamenta: pozitivan rani razvoj odsustvo emocionalnih poremećaja, fizičko zdravlje, visoka inteligencija, privrženost, prilagodljivost, samo disciplina);
- *POZITIVNO SOCIJALNO VEZIVANJE* (kvalitet interakcija između djeteta i okoline, vezanost djeteta za roditelje, integrisanost u grupu vršnjaka, povezanost sa drugim odraslim osobama koje same njeguju pozitivno i prosocijalno ponašanje);
- *POZITIVNA UVJERENJA I JASNI STANDARDI PONAŠANJA* (aspekti mezo i egzosistema, odnosi i saradnja škole i porodice, kvalitetna škola i sl.);

Razvijanjem svakih od navedenih faktora, smanjuje se mogućnost javljanja socijalno neprihvatljivog ponašanja. Ovi protektivni faktori mogu djelovati na jedan od četiri načina:

- prevenirajući pojavu samih faktora rizika;
- djelujući na same faktore rizika tako što će amortizovati, tj. ublažiti njihovo dejstvo;
- prekidajući lanac kojim se uticaj faktora rizika prenosi i izaziva poremećaj;
- direktno umanjujući disfunkciju;¹²

¹² Štakić, Đ. (2003), *Strategija državnog reagovanja protiv kriminala*, Institut za kriminološka i -sociološka istraživanja, Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd, Udruženje za krivično pravo i kriminologiju Srbije i Crne Gore; str 96;

Analizom preventivnih programa utvrđeno je da su skromni rezultati onih programa koji u sebi nose strategiju "zastrašivanja". Dosta efektivnijim pokazali su:

"*Informativni pristup*" gdje informacija dolazi do izvora koji ciljna grupa smatra pouzdanim, a gdje je komponenta "zastrašivanja" isključena.

Pristup "*to bi se moglo desiti i meni*" koji uči djecu i mlade ljude onome šta im se zaista može desiti ako počnu sa eksperimentisanjem i upotrebom psihoaktivnih supstanci.

Pristup koji uči "*kako se nositi sa osjećanjima*" da bi se povećala otpornost na stres, naročito kod rizičnih grupa.

Pristup "*poboljšanja društvenih vještina*" koji promoviše odlučnost, unapređenje komunikacijskih vještina i ohrabruje da se pojedinac odupre društvenom pritisku;

Pristup "*detekcija asocijalnog ponašanja*" koji ima za cilj rano otkrivanje djece sa asocijalnim i problem ponašanjem (agresivnost, buntovništvo, nestrpljivost, stidljivost) i njihovo usmjeravanje u društveno prihvatljivom smjeru.

Polazeći od navedenih teorijskih osnova, ali i rezultata evaluacije do sada realizovanih programa nameće se zaključak da praktično preventivni programi trebaju:

- Biti dizajnirani ka proširenju i osnaživanju protektivnih faktora i pokušati smanjiti ili preusmjeriti poznate rizične faktore;
- Biti usmjereni na sve oblike zloupotrebe psihoaktivnih supstanci;
- Uključivati vještine za odbijanje droge kada je ona ponuđena, pojačati lično uvjerenje da drogu na treba prihvatiti i povećati društvenu kompetenciju (npr. u komunikaciji, vršnjačkim odnosima);
- Uključivati komponentu roditelja, koja će pojačati ono što djeca nauče i vlastitim dosljednim ponašanjem poslužiti kao primjer;
- Biti dugoročni i odvijati se tokom cjelokupnog školovanja, uz ponavljanje intervencija kako bi se ojačali prvobitni preventivni ciljevi;
- Učvršćivati norme protiv zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u svim okolinama u kojima se sprovode preventivni programi, uključujući porodicu, školu i zajednicu (kao što su i porodične intervencije us-

pješnije i programi u zajednici su uspješniji kada uključuju i školu i porodičnu komponentu);

- Biti prilagođeni kako bi se mogli usmjeriti na specifičan problem zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u lokalnoj zajednici;
- Biti intenzivniji i započeti što ranije (što je viši stepen rizičnih iskustava koje doživljava ciljna populacija);
- Biti prilagođeni uzrastu, potrebama i kognitivno-saznajnom nivou populacije kojoj je namjenjen.

UMJESTO ZAKLJU KA

Porast broja uživalaca psihoaktivnih supstanci ja problem koji oslikava opšte stanje anomičnog društva i sredine i za čije rješavanje ne postoje brzi i jednostavni postupci.

Za efektivnije rješavanje i suzbijanje problema zavisnosti od psihoaktivnih supstanci potrebno je uključiti sve segmente društva: roditelje, učenike, zakonodavstvo, policiju, sudstvo, javno zdravstvo i socijalnu zaštitu. Svi društveni subjekti moraju preuzeti svoju ulogu i odgovornost u tom procesu, jer pojedinačne i samostalne akcije, neće dati željene rezultate.

Primarna prevencija mora biti podržana dobrom represijom (zakonodavstvo i sudstvo) koja će dovesti do smanjenja ponude i potražnje psihoaktivnih supstanci, a time i do smanjenja broja zavisnika. Dobro planirana prevencija mora da počiva na osnovnim principima kao što su: partnerstvo (multidisciplinarni pristup, konzistentnost i komplementarnost); koordinacija (planiranje aktivnosti na svim nivoima); međusekorska saradnja (uključivanje relevantnih sektora u programe prevencije); informisanost (svih učesnika u prevenciji).

LITERATURA

- 1) BUKELIĆ, J. (1997) *Droga u školskoj klupi*, Velarta, Beograd
- 2) MIKOVIĆ, M. (2004) *Maloljetnička delinkvencija i socijalni rad*, Editio Civitas, Sarajevo
- 3) MILOSAVLJEVIĆ, M. (2003) *Devijacije i društvo*, Izdavačka kuća Draganić, Beograd
- 4) NIKOLIĆ, Z. (2006) *Prevenција kriminaliteta-Metodika rada savetovališta za roditelje i decu*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – Lj. Ilić
„Prevenција zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u osnovnim školama”, (str.217-232)

- 5) NIKOLIĆ, Z. (2006) *Trgovina drogom*, u *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* (god. XXV/broj 1-2/ 2006), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
- 6) NIKOLIĆ, Z. (2003) *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd
- 7) PETROVIĆ, S. (2003) *Droga i ljudsko ponašanje*, Partenon, Beograd
- 8) RADOVANOVIĆ, D. (2007) *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Centar za izdavačku delatnost (CIDD), Beograd
- 9) ROT, N. (1999) *Psihologija grupa*, zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- 10) STANKOVIĆ, B. (2002) *Novi morbiditet mladih*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd (dostupno na sajtu www.scindeksi.nbs.bg.ac.yu/clanci)
- 11) ŠPADIJER-DŽINIĆ, J. (1988) *Socijalna patologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- 12) STAKIĆ, Đ. (2003) *Konceptualno-metodološko zasnivanje prevencije maloletničke delinkvencije*, u *Zborniku radova Strategija državnog reagovanja protiv kriminala*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Ministarstvo unutrašnjih poslova, viša škola unutrašnjih poslova Zemun, Udruženje za kriminologiju i krivično pravo Srbije i Crne Gore
- 13) ŽUNIĆ-PAVLOVIĆ, V. (2004) *Evaluacija u resocijalizaciji*, Partenon, Beograd
- 14) www.komunikacija.org.yu/komunikacija/časopisi/sociologija
- 15) www.stopdrogama.ogr

PREVENTION OF ABUSE PSIHO-ACTIV SUPSTANCE IN PRIMARY SCHOOL

This papers represent just one more attempt to reveal widely-spread problem drug adiction among young people, explaining the problem through basics principles on which programmes of prevention are based. Spread of druge abuse among pupils', the growing member of young drug addicts, lowering age level when the first contacts with drug occures are just part of egrading results of numerous researches in our schools and serious alarm for society as a whole that we have to deal with a problem in a serious way.

The most effective, the most economical and the most reasonable measure against drug-abuse is the prevention based on education and information this semination which are key roles.

Drug abuse prevention programmes which are being realised in our school are mostly aimed at reduction of some well known risk factors.

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – Lj. Ilić
„Prevenција zloupotrebe psihoaktivnih supstanci u osnovnim školama”, (str.217-232)*

The education of sistem can dealth with risk factors but can also impact of protection factor.

Parents should also be involved in prevention programmes, in way that they should emphasize the importance of the facts learnt at school and enable the possibility for this discussion within the family.

Regarding the fact that the prevention aimed at the family has stronger impact than strategies aimed only at parents or only at children.

*KEY WORDS: psihoactive supstance / drug / abuse drug /
risk factors / prevention / deviante behaviour*

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 233-254

Originalni naučni rad
UDK: 159.923.2.072:17
316.624-053.6
159.922.8
ID broj: 153804812

KONATIVNI PROFIL ADOLESCENATA I AGRESIVNOST*

Vesna Gojkovi *

Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu

Dušica Stanojev**

Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu

Radmila Pavlovi

Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu

U istraživačkoj studiji Agresivnost i konativni profil adolescenata pokušali smo da primenom Kibernetičkog modela ličnosti utvrdimo da li postoji značajna razlika u strukturi ličnosti između adolescenata koji žive na selu i u gradu, posebno sa aspekta agresivnog ponašanja. Osnovni razlog koji je motivisao istraživanje, odnosi se na sve intenzivnije i frekventivnije ispoljavanje nasilničkog ponašanja kod dece školskog uzrasta, (juvenilni period) i bez obzira na pol. Mi smo pokušali da primenom Kibernetičkog modela i baterije testova KON6 identifikujemo "adolescentski" profil, ali i da utvrdimo modalitete, tipove agresije kod dece ovog uzrasta, s obzirom da model definiše posebno primarnu i sekundarnu, odnosno oralnu i analnu agresivnost. Dakle, operativni cilj istraživanja bio je da se utvrdi da li postoji značajna razlika između polova u pogledu tipa agresije kao i celokupnog profila ličnosti. Takođe smo pokušali da utvrdimo da li se

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: danica.v@sezampro.yu

** Email: dusica.radmila@gmail.com

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Gojković, D. Stanojev, R. Pavlović
„Konativni profil adolescenata i agresivnost”, (str. 233-254)*

prema tipu agresije i ličnosne strukture razlikuju deca koja žive u različitim socijalnim sredinama (selo – grad).

Baterijom testova KON6 ispitano je 225 adolescenata, učenika Karlovačke gimnazije i Gimnazije u Žablju. Podaci su statistički obrađeni i utvrđeno je da model identifikuje impulsivnost, anksioznost i sklonost ka sukobima kao "tipičan" juvenilni konativni "profil", ali i da su deca sa sela u većoj meri neurotična i agresivna od vršnjaka iz grada. Utvrđena je razlika u tipu agresije u odnosu na polnu pripadnost: dečaci su agresivniji od devojčica, i to nezavisno od mesta življenja, dok su devojčice sa sela agresivnije u odnosu na vršnjakinje iz grada.

KLJUČNE REČI: konativni profil / agresivnost / adolescencija

UVOD

Etiopatologija destruktivnog ponašanja ljudi je deo različitih naučnih disciplina, koje vekovima pokušavaju da istraže zašto i kako nastaje izopačenost ljudskog duha, misli i osećanja, a koje se definiše kao hostilno, devijantno i delinkventno ponašanje. Izgleda da i pored fascinantne ekspanzije nauke, pravog odgovora nema.

Pitanje porekla i razloga ljudske agresije rešavano je, najšire gledajući, kroz dva osnovna pristupa¹: biološki (psihobiološki) i sociološki (psihosocijalni). Dok prvi ističu presudan uticaj nativističkih kauzalnih faktora, drugi insistiraju na socijalnim komponentama, pri čemu se svi autori slažu da je i sam pojam agresivnosti heterogen i kompleksan, i da postoje vrlo različite forme agresivnog ponašanja. S obzirom da bi detaljni pregled relevantnih tipologija ljudske agresije prevazišao okvire ovog rada, navešćemo samo neke od njih. Tako na primer, savremena istraživanja funkcionisanja ljudskog mozga, potvrđuju ranije hipoteze da se izdvajaju dve osnovne grupe agresivnosti: predatorska, ofanzivna, impulsivna agresija i odbrambena ili defanzivna agresija².

¹ Platon je smatrao da postoje dve grupe uzroka zločinačkog ponašanja: psihološki uzroci - nasilje kao delo "bolesne" duše, kao proizvod strasti, i fiziološki uzroci - odgovorna je telesna ili biološka degeneracija, koja je urođena i nepopravljiva.

² Jednostavno rečeno: na "opasni" stimulus jedinka reaguje prema programu "bori se ili beži".

Karli (Karli, 1997) je eksperimentalnim putem potvrdio nalaze da su za ova dva različita tipa agresije odgovorne različite zone hipotalamusa: lateralni delovi odgovaraju ofanzivnoj, impulsivnoj agresiji, dok medijalni delovi odgovaraju averzivnoj, odbrambenoj agresiji. Momirović i saradnici (1997) govore o aktivnim, ofanzivnim i afektivnim, defanzivnim formama agresije. Prema Kneževiću (2000), osnovne razlike između ova dva tipa agresije su sledeće: ofanzivnu agresiju uzrokuje frustracija zadovoljstva, dok averzivnu uslovljava izbegavanje bola ili straha (averzivnih stimulusa); prva prestaje kada se postigne zadovoljenje impulsa, ona je instrumentalna (nije sama po sebi cilj) i slabije se kontroliše; averzivna se teško zaustavlja jer je cilj izbegavanje bola, samim tim je cilj sama za sebe i manje je impulsivna. Naravno, ova druga vrsta ima lošiju prognozu i teži tretman.

S druge strane, socijalno orijentisani psiholozi su ukazali na to da nepovoljni (primarni ili sekundarni) socijalni uslovi utiču na razvoj maligne agresije, pa su razni zločini "tumačeni" kao posledice trauma iz formativnog perioda, ili konflikta koji boje aktuelne situacije. From (Fromm, 1984) govori o benignoj, instrumentalnoj agresiji (treba da obezbedi egzistenciju), i malignoj, koja je sama sebi cilj, a koja je svojstvena samo čoveku. Razlika³ u odnosu na prvi pristup je, između ostalog, u tome što se veći značaj pridaje uticaju spoljnih stimulusa. Što se tiče delovanja pojedinačnih socijalnih faktora, longitudinalna studija o dečacima iz Masačusetsa (Glueck, Glueck, 1968) ukazala je na uticaj invalidnih porodičnih interakcija u ranom razvojnom periodu na kasniju delinkvenciju i devijantnost ovih dečaka. Bandura (Bandura, 1979) izveštava o tome da roditelji delinkvenata češće koriste emocionalno i fizičko kažnjavanje od roditelja nedelinkvenata, što potvrđuje stav o tome da na razvoj nasilništva, naročito kod mladih, utiče i način vaspitanja dece.⁴ Takođe, kao značajan etiološki faktor u razvoju agresivnog ponašanja dece, ističe se *brocken home* sindrom. Međutim, studija Petersona (Peterson, 1986) pokazala je da čak 70% delinkvenata potiče iz strukturalno celih, ali disfunkcionalnih porodica, dok samo 20 % njih je raslo u razorenim porodicama, bez jednog roditelja.

³ Razlika je i fundamentalna: prema prvom modelu, destruktivnija, podmuklija i "štetnija" je averzivna agresija, koja nastaje dugotrajnim pokušajima izbegavanja bola, dok je prema Fromu štetnija ona napadačka agresija, koja ima za cilj da povredi drugog i nanese bol.

⁴ Kao posebno važan faktor ističe se neusklađenost ili čak suprotan vaspitački stav roditelja prema detetu, kao i nedoslednost u korišćenju sredstava socijalizacije

Kao posebno indikativno istraživanje, u literaturi se navodi studija (Hirschi, 1990) koja razmatra uticaj vršnjačkih grupa na formiranje nasilništva, a koja izvodi jedan relativno neuobičajeni zaključak da vršnjačka grupa možda fascilizira izvršenje zločina i destrukciju uopšte, ali su aberantne dispozicije već oformljene pre adolescentskog perioda. Dakle, poslovicu "Svaka ptica svome jatuu leti" možemo tumačiti tako da svako bira društvo prema svom latentnom sklopu i da taj i takav izbor nije slučajan.

Ono što je zajedničko za sva navedena istraživanja, jeste to da na rano destruktivno ponašanje utiče s jedne strane neurofiziološki sistem (biološka komponenta), zatim rano okruženje i potom vršnjačka grupa (socijalna komponenta). Naravno, jednačina ne bi bila potpuna, ako ne bi smo ukazali i na treći etiološki faktor, a to su osobine ličnosti (psihološka komponenta). Različite studije su pokazale da na formiranje nasilničkog ponašanja u najvećoj meri utiču dve grupe osobina ličnosti, a to su inteligencija i psihopatija (impulsivnost).

U odnosu na inteligenciju, rezultati su kontradiktorni: s jedne strane, studija na Floridi (Moffit, 1988) pokazala je da su delinkventi manje inteligentni u odnosu na nedelinkvente, ali se odmah postavilo pitanje da li je to etiološki faktor, ili se radi samo o tome da manje pametni bivaju pre otkriveni od pametnijih. Primenom Vekslera, utvrđeno je da delinkventi imaju veći manipulativni skor od verbalnog, što je objašnjeno slabijom edukacijom. Momirović i sar (1998) su došli do zaključka da se različiti tipovi kriminala mogu diferencirati prema stepenu inteligencije kriminalaca. Istraživanje nasilničke delinkvencije (Gojković, 2007) pokazalo je da se počinioci najtežih krivičnih dela međusobno kognitivno značajno razlikuju, i da su osuđenici koji su počinili krivično delo razbojništva najpametniji, dok su počinioci delikta silovanja kognitivno insuficijentni. Ista studija saopštava i da postoji značajna kognitivna insuficijencija svih nasilnih osuđenika u odnosu na "normalnu" populaciju, ali autor upozorava da je utvrđeno i diferencijalno konativno ustrojstvo ovih delinkvenata. Zaključak je bio da je nasilništvo strukturalno, i da je čak i tip delinkvencije uslovljen različitim složajem konativnih osobina, pa i inteligencijom.

U odnosu na psihopatiju, postoji saglasnost u naučnim krugovima da je to jedna od značajnih etioloških osobina nasilnika, kao i impulsivnost, i nesposobnost odlaganja gratifikacije. Novija istraživanja (Radulović, 2006, Gojković, 2007) potvrđuju ranije nalaze da se većina osuđeničke populacije može svrstati u neku od grupa psihopatskih pore-

mećaja ličnosti. Ovi rezultati jasno ukazuju na smer buduće kaznene politike i eventualne resocijalizacije.

Dakle, ono što čini agresivno ponašanje jeste čitav spektar različitih etioloških faktora, koji su sami po sebi vrlo heterogeni i prelamaju se u jednu takođe heterogenu i kompleksnu pojavu. Poseban problem koji se reflektuje i u ovom istraživanju, jeste izraženost agresivnog ponašanja u jednom vrlo specifičnom formativnom periodu razvoja ličnosti, a to je adolescencija. Porast juvenilnog devijantnog i delinkventnog ponašanja, naročito visoka incidenca destrukcije kod devojčica, kao i promene u kvantitetu i kvalitetu formi ispoljavanja hostilnosti, jesu jedan od razloga koji su inicirali naše istraživanje.

S obzirom da je u radu prihvaćen kao teorijski model Kibernetički model dimenzija ličnosti Koste Momirovića (1990), mi smo problem agresivnog ponašanja kod adolescenata pokušali da sagledamo kroz navedeni konativni model.

Dakle, agresivno ponašanje je rezultat reakcije organizma na opasni stimulus, uslovljena je lučenjem hormona, te se razlikuje primarna, norepinefrinska i sekundarna, epinefrinska agresivnost. Posebni modaliteti agresivnosti su preuzeti iz klasične Frojdove psihoanalitičke teorije, i to su koncepti oralne i analne agresije, koji su potvrđeni nomotetskim putem. Oralna agresivnost je ekspanzivna, određena je frustracijama ciljeva receptivnog tipa, koje uzrokuju fiksacije na oralnu fazu, što dovodi do formiranja oralnog karaktera. U kasnijim razvojnim fazama, ovaj tip ličnosti na osujećenja reaguje pretežno agresijom primarnog, norepinefrinskog tipa. Istraživanja (Momirović i saradnici, 1992) ukazuju da se ovaj vid agresije uglavnom nalazi u prostoru konativnog faktora Sigma.

Analna agresivnost je nastala pod uticajem frustracija u analnom formativnom periodu, kada su osujećenja uticala na fiksaciju za taj period i formiranje analnog karaktera. Istraživanja su pokazala da ako se tom karakteru pridruže i poremećaji u funkcionisanju ličnosnih sistema za odbranu i napad, (koji su uzrokovani disfunkcijom sistema koji koordinira rad svih konativnih subsystema) nastaje analni sadizam kao dominantni model agresivnog ponašanja. Studije nisu potvrdile hipotezu o tome da je analna agresija modulacija bazične agresije sekundarnog tipa, tj. da je posledica povišenog lučenja epinefrina. U stvari, svi nalazi (Momirović, K. Gojković, V. 1995) govore o tome da se radi o patološki složenoj agresiji, koja je definisana ukupnom ličnosnom disfunkcijom (uzrok je poremećen Delta sistem).

Problem istraživanja: U ovom radu pokušali smo da primenom Kibernetičkog modela ličnosti utvrdimo da li se prema konativnoj strukturi razlikuju dečaci i devojčice adolescentskog uzrasta koji žive u različitim socijalnim sredinama i da li postoje polne i socijalne razlike u odnosu na njihovu agresivnost.

U skladu sa tim, postavili smo sledeće ciljeve:

1. Utvrditi da li postoje razlike u ličnosnom profilu između adolescenata koji žive u gradskoj i ruralnoj sredini
2. Utvrditi da li postoje polne razlike u odnosu na vrstu i stepen ispoljavanja agresivnosti
3. Utvrditi da li adolescenti različitog socijalnog porekla iskazuju razliku u kvantitetu i kvalitetu agresije

Hipoteze

Prva hipoteza:

Pretpostavljamo da će konativni model prikazati "tipičan" adolescentski profil, odnosno da će svi ispitanici imati značajna povećanja na skalama za merenje faktora Epsilon, Sigma i Eta.

Naša očekivanja određena su različitim teorijama o juvenilnoj formativnoj fazi, koje navode neke osnovne odlike adolescentske ličnosti: ekstravertnost, odnosno težnja da se uklape u vršnjačke grupe (kulturu) i iskažu socijalno prihvatljive i poželjne oblike ponašanja (Epsilon); impulsivnost, slabija kontrola ponašanja i povećana reaktivnost uz prateći emocionalni naboj (Sigma); kao i sklonost sukobima sa autoritetom (Eta). Na osnovu prihvaćene konativne teorije, smatramo da socijalni uslovi (poreklo) nemaju uticaja na evidentiranje navedenih osobina ličnosti.

Druga hipoteza:

Pretpostavljamo da će adolescenti iz gradske sredine biti agresivniji u odnosu na adolescente iz ruralne sredine, što će se iskazati povećanjem na faktorima Sigma i Delta.

Na ovu pretpostavku uticali su rezultati ranijih istraživanja (Hošek, 1995) koji su ukazali da postoji pozitivna korelacija između oralne i analne agresije i devijantnog i delinkventnog ponašanja kod juvenilnih prestupnika. S druge strane, smatrali smo da je vredno proveriti sociološke nalaze da urbani model života utiče na razvoj i formu agresivnosti.

Treća hipoteza:

Pretpostavljamo da će adolescenti muškog pola biti agresivniji od vršnjakinja, što će se iskazati značajnim povećanjima na skorovima faktora Sigma, Delta i Eta.

Na ovu, kao i na sledeću pretpostavku, uticale su različite sociološke teorije koje razmatraju uticaj polnih i kulturalnih uloga u procesu vaspitanja dece, kao i neke postavke Adlerove teorije o individualnoj psihologiji.

Četvrta hipoteza:

Pretpostavljamo da će dečaci koji žive u gradu biti agresivniji od dečaka koji žive na selu.

Ovom pretpostavkom takođe testiramo saopštenja ranijih istraživačkih studija koja ukazuju na socijalno poreklo agresije, a koja su uglavnom inkorporirana u okviru teorija Klaurda i Olina. To bi značilo da uslovi života koji podrazumevaju gradski, urbani stil ponašanja i usvajanje dominantnih vrednosti, a koji se razlikuju od onih u seoskim sredinama, imaju relevantniju ulogu u ispoljavanju nasilništva.

Varijable

Grupu psiholoških nezavisnih varijabli smo definisali primenom Kibernetičkog modela, kao set konativnih osobina (faktora, ili regulativnih sistema), pa će detaljnije biti prikazane u okviru opisa modela.

Socijalne nezavisne varijable

Definisane su veličinom mesta u kome ispitanici pohađaju srednju školu, kao gradska sredina (Sremski Karlovci) i seoska sredina (Žabalj)⁵.

Zavisna varijabla

Agresivnost – definisana Kibernetičkim konativnim modelom, kao oralna i analna agresivnost.

II Metode

U istraživanju je korišćena baterija testova KON6⁶ (Momirović, K., Wolf, B., Džamonja, Z., 1992). Ovu bateriju čini 6 subtestova koji su konstrui-

⁵ Gimnaziju u Sremskim Karlovcima pohađaju deca iz drugog po veličini grada u Srbiji – Novog Sada, kao i deca iz Karlovca, dok gimnaziju u Žabiju pohađaju deca iz samog Žabija i okolnih sela.

⁶ Metrijske karakteristike testova su navedene u priručniku

sani na osnovu kibernetičkog modela funkcionisanja najvažnijih konativnih regulatora.

- 1) *Epsilon* – Regulator aktiviteta. Od osnovnog funkcionalnog nivoa ovog regulatora a delom od funkcija kortikalnih procesora zavise ekstravertni i introvertni modeli ponašanja.
- 2) *Hi* – Regulator organskih funkcija. Poremećaji ovog regulatora izazivaju funkcionalne poremećaje kao što su kardiovaskularni, respiratorni i gastrointestinalni, poremećaje senzornog i motornog sistema, poremećaje sistema za kontrolu, osnovnih biotičkih procesa. Sekundarno – formiranje hipohondrijskog reakcionog sistema.
- 3) *Alfa* – Regulator reakcije odbrane. Modulira toničko uzbuđenje, na osnovu naslednog genetičkog koda, delom formiranih pod uticajem uslovljavanja.
- 4) *Sigma* – Regulator reakcija napada. Modulira slično centru za regulaciju odbrane primarno toničko uzbuđenje, ali na osnovu programa za destruktivne reakcije.
- 5) *Delta* – Sistem za regulaciju regulativnih funkcija. Ovaj sistem je nadređen regulatorima organskih funkcija, regulatorima reakcija napada i reakcija odbrane, i u nekoj meri regulatoru aktiviteta. Teži poremećaji u Delti proizvode i sekundarne poremećaje svih sistema koji su mu funkcionalno podređeni.
- 6) *Eta*⁷ – Sistem za integraciju regulativnih funkcija. Skup programa koji određuju funkcije ovog sistema je pretežno formiran u toku vaspitnog procesa.

Uzorak

Ispitano je 225 učenika Karlovačke gimnazije i Gimnazije iz Žablja i to 163 devojke i 62 dečaka.

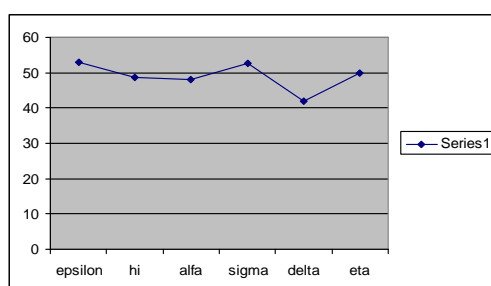
		Pol		Total
		ženski	muški	ženski
Škola	Karlovačka gimnazija	121	37	158
	Gimnazija Žabalj	42	25	67
Total		163	62	225

⁷ U svojim poslednjim radovima, prof. Momirović je doveo u sumnju samostalno postojanje faktora Eta, saopštavajući da je čak i taj prostor socijalnih relacija pod značajnim uticajem centralnog ličnog faktora Delta.

Dobijeni rezultati su obrađeni primenom SPSS statističkog paketa. Korišćena je T-test analiza.*

PRIKAZ I INTERPRETACIJA REZULTATA

Prosečan konativni profil devojčica iz Karlovačke gimnazije

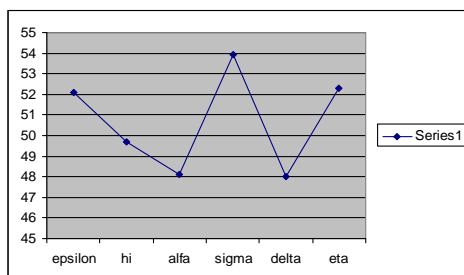
Na grafikonu se vidi da nema indikatora psihopatoloških poremećaja i poremećaja ličnosti. Povišenje se uočava na skalama Epsilon, Sigma i Eta, dok je evidentan pad na Delti. Skale neurotičnosti su umerene.

Ceo profil pokazuje jedan povećan energetske tonus ličnosti. Ove devojčice su ekstravertne, impulsivne i sklone sukobu sa okolinom.

Psihološki gledajući, umerena somatizacija i anksioznost ukazuju na tendenciju da se umesto potiskivanja, nagonske pulzije ispaljuju u socijalno okruženje, što uzrokuje slabiju kontrolu ponašanja. Manifestna je oralna agresivnost; one su prodorne, ambiciozne, bore se protiv autoriteta, traže da se čuju i ne ustežu se da ostvare ciljeve (ne u Makijavelističkom maniru). Pri tom, one su konativno organizovane, nema indicija patologije.

* Zahvaljujemo se Branislavu Kosanoviću sa Fakulteta za pravne i poslovne studije u Novom Sadu koji je omogućio statističku obradu podataka. Ovom prilikom zahvaljujemo se i svim zaposlenima u Karlovačkoj gimnaziji i Gimnaziji u Žablju, koji su nam pomogli i omogućili da sprovedemo istraživanje.

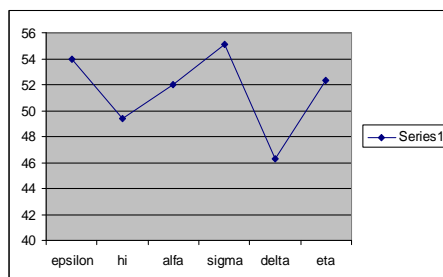
Profil dečaka iz Karlovačke gimnazije

Kao što se vidi na ovom grafikonu profil ima slične opšte odlike kao kod devojčica: povišenje na svim dravj skalama(Epsilon, Sigma i Eta).

Za razliku od devojčica, oni su nešto manje ekstravertni, ali su zato impulsivniji, na frustracije reaguju sa manje promišljanja u skladu sa onim što se od njih očekuje: da budu agresivniji i da stave okolini do znanja "ko je glavni". Konativno su dobro organizovani, njihova agresivnost je takođe socijalizovana, može se objasniti tipičnim polnim razlikama i očekivanjima vezanim za kulturološke polne obrasce zahtevanog ponašanja. Zato je i Eta nešto viša nego kod devojčica, jer se više toleriše, nekada i nagrađuje (tumači se kao nestašluk). Kod devojčica energetski tonus obojen je ekstraverzijom (Epsilon), a kod dečaka je povećan tonus zapravo impulsivnost i manjak samokontrole, slabija tolerancija (Sigma).

Konativni profil devojčica iz Žablja

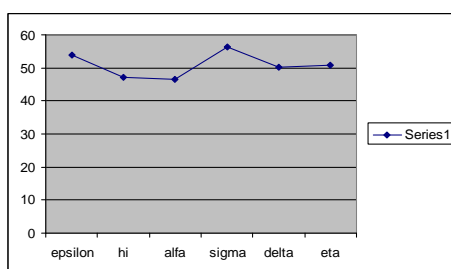

Opšti izgled profila prikazan na ovom grafikonu: povišenje na skalama Sigma, Epsilon, Eta, obrnuti šiljak na Hi i pad na Delti.

Devojčice iz Žablja su ekstravertne, impulsivne sa nešto slabijom tolerancijom frustracija. Za razliku od vršnjakinja iz Karlovačke gimnazije, one imaju nešto povišeniju anksioznost. To znači da na draži i konflikte reaguju kako iz sistema za napad, tako i iz odbrambenog sistema, odnosno, manje su uspešne u potiskivanju, pa se nagomilane pulzije ispaljuju po sistemu akting aut ponašanja. Otuda je povećana Eta.

One su oralno agresivne, ali i u većem stepenu generalno neurotične. To može ukazati na intenzivnije dejstvo mehanizama odbrane, odnosno rigoroznijih i rigidnih socijalnih zahteva i ograničenja koja se pred njih postavljaju. Nalaz se može jednim delom podvesti u okvire teorija koje govore o različitim obrascima življenja selo-grad. Konativno su dobro organizovane.

Konativni profil dečaka iz Žablja

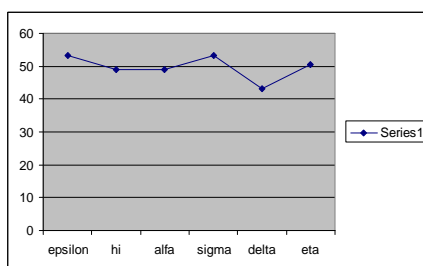

Opšti izgled profila: značajno povećan opšti tonus profila, pri čemu su samo skale neuroticizma ispod T skora 50. Za razliku od svih ranijih profila, evidentno je i povećanje na Delti, koja je na samoj granici.

Oni su ekstravertni i impulsivni i kao takvi, naravno, skloni sukobu sa okolinom. Ali, oni imaju strukturalno drugačiju konativnu organizaciju (evidentno povišenje skale koja meri rad sistema za koordinaciju i regulaciju, a koji subordinira rad ostalih subsistema). Dečaci različito interpretiraju i doživljavaju draži iz spoljašnje sredine, a na prepreke i ograničenja reaguju ne samo iz sistema za napad, nego ponašanjem koje je dirigovano iz centralnog procesora ličnosti. Oni su oralno i analno agresivni tipovi, njihova impulsivnost može biti posledica nesuglasica, nedovoljnog razumevanja od strane okoline. Ponekad može da izgleda da smatraju da cilj opravdava sredstva, i da je njima

sve dozvoljeno da bi zadovoljili svoje ciljeve ili potrebe, a ponekad reaguju povlačenjem u sebe (averzivna agresija).

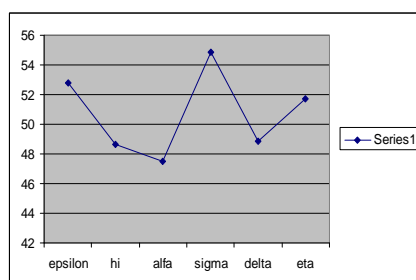
Zajednički profil za sve devojčice

Na grafikonu se vidi relativno ujednačen profil na višem energent-skom tonusu, što se može objasniti adolescentskim hormonalnim, psi-hološkim i socijalnim dešavanjima.

Visoki energetska draž, impulsivnost, slabija tolerancija rezultovala je povećanjima na Epsilonu, Sigmii i Eti. Značajno je odstupanje Delti, koja je upadljivo snižena, što ukazuje na zdrav i harmoničan konativni sistem. Blago povišena anksioznost, pre nego hipohondrija, ukazuje na neuroticizam tog perioda. Agresivnost je, dakle, oralna i uglavnom primarna (reaguju iz sistema za napad).

Konativni profil svih dečaka

Opšti izgled profila: Upadljivo povećana Sigma, šiljci na Epsilon i Eta, obrnuti šiljak na neuroticizmu i Delti.

Profil više nalikuje opštem profilu dečaka iz Karlovaca, nego iz Žablja, možda zato što ih je više (25 prema 37), i govori o tome da su to zdravi muški (tipični) adolescenti, koji su okrenuti burnim socijalnim dešavanjima, društveni su, željni dobrog provoda i dobre zabave. Smatraju da im se moraju dati sva prava, ako naiđu na prepreku ili zabranu, skloni su buntu i ispoljavanju agresije, pri čemu može doći do konflikta sa okolinom. Ali, oni su konativno dobro organizovani, razlikuju i shvataju značenje moralnih normi i zabrana, i za razliku od devojčica oni nisu neurotični nego zdravo agresivni (što im okolina dozvoljava). Kod devojaka je veći skor na anksioznosti, a kod dečaka na hipohondriji i psihosomatici. Zapažamo da se u ukupnom profilu gubi visoka Delta koja je indikovana kod dečaka iz Žablja.

Značajnost dobijenih razlika aritmetičkih sredina skala KON6 (između devojčica iz Karlovaca i Žablja)

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t		Sig. (2-tailed)		Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
	Lower	Upper	Lower	Upper	Lower	Upper	Lower	Upper	Lower
Epsilon t vrednosti	,000	,995	-7,90	161	,431	-,862	1,091	-3,018	1,293
			-,775	69,066	,441	-,862	1,113	-3,082	1,357
Hi t vrednosti	1,727	,191	-4,51	161	,652	-,645	1,431	-3,471	2,180
			-,520	95,987	,604	-,645	1,241	-3,109	1,818
Alfa t vrednosti	2,481	,117	-2,604	161	,010	-4,082	1,567	-7,177	-,987
			-2,858	85,836	,005	-4,082	1,428	-6,921	-1,242
Sigma t vrednosti	,569	,452	-1,862	161	,064	-2,400	1,289	-4,946	,146
			-1,988	81,080	,050	-2,400	1,207	-4,802	,002
Delta t vrednosti	3,321	,070	-2,374	161	,019	-4,252	1,791	-7,789	-,714
			-2,796	101,072	,006	-4,252	1,520	-7,268	-1,236
Eta t vrednosti	,003	,960	-1,859	161	,065	-2,573	1,384	-5,306	,160
			-1,872	72,347	,065	-2,573	1,374	-5,313	,167

Proverom značajnosti razlika između aritmetičkih sredina, utvrđeno je da postoji značajna razlika između devojčica iz Žablja i Karlovaca, koja se iskazuje povećanim skorovima na faktorima Alfa, Sigma, Delta i Eta. Dakle, razlike su evidentne upravo na onim skalama koje inkorporiraju različite vidove agresivnosti. Skorovi su veći kod devojaka iz unutrašnjosti.

Ne postoji razlika u pogledu ekstraverzije, koja je povišena kod svih adolescentkinja (to je odlika perioda i tumači se kao socijalno poželjno ponašanje). Hi nije značajno, što je bilo i očekivano s obzirom da nije bilo povećanja ni na pojedinalnim profilima.⁸

Ovaj nalaz govori o tome da su devojke iz manjeg mesta strukturalno agresivnije od devojaka iz urbane sredine, što je suprotno od očekivanog rezultata.

Sve ispitanice imaju povišeni energetska drajv, ali su devojke iz Žablja impulsivnije i neurotičnije, a samim tim i sklonije sukobu. To više nije samo nekontrolisana neurotičnost, odnosno agresija koja je reakcija na ugrožavanje ili strah od preplavlivanja, nego je u vezi sa drugačijom ličnosnom organizacijom. One misle na drugačiji način o čemu govori Delta; učestalo izbegavanje opasnih stimulusa vodi u averzivno ponašanje, depresivnost s jedne strane (kada je reč o osujećenjima) i kompromisno ponašanje kojim se zamagljuje istinski cilj. Može se govoriti i o oralnoj i analnoj agresiji.

⁸ Izgleda da su devojke manje zabrinute za svoje zdravlje i više su okrenute strahovanjima i strepnji u odnosu na postojeće moralne norme i vrednosti.

Razlike u aritmetičkim sredinama na skalama KON6
 između dečaka iz Karlovaca i Žablja

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t		df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
			Lower	Upper				Lower	Upper
Epsilon t vrednosti	.809	.372	-1,038	60	.304	-1,679	1,618	-4,915	1,557
			-1,082	58,025	.284	-1,679	1,552	-4,785	1,427
Hi t vrednosti	.425	.517	1,182	60	.242	2,623	2,218	-1,815	7,060
			1,211	55,707	.231	2,623	2,165	-1,715	6,961
Alfa t vrednosti	.050	.824	.717	60	.476	1,548	2,160	-2,772	5,868
			.721	52,712	.474	1,548	2,147	-2,759	5,855
Sigma t vrednosti	.946	.335	-1,178	60	.243	-2,321	1,970	-6,262	1,620
			-1,227	57,913	.225	-2,321	1,892	-6,108	1,466
Delta t vrednosti	.409	.525	-7,700	60	.487	-2,053	2,933	-7,920	3,814
			-7,734	58,670	.466	-2,053	2,796	-7,648	3,542
Eta t vrednosti	.040	.842	.564	60	.575	1,497	2,657	-3,818	6,812
			.561	50,921	.577	1,497	2,668	-3,859	6,854

Razlike u konativnom profilu između dečaka iz Karlovaca i Žablja nisu statistički značajne. To znači da socijalna sredina, definisana veličinom mesta stanovanja ne utiče značajno na ispoljavanje agresivnog ponašanja. Ovaj nalaz takođe protivreči našoj polaznoj premisi da urbani uslovi života podstiču ili aktualizuju dimenziju agresivnosti – izgleda da kod dečaka ovaj faktor ne igra značajnu ulogu kao kod devojčica. ⁹

⁹ Da li to znači da je vaspitanje muške dece jednoobrazno, i da se muški potomak jednako "vrednuje" i na selu i u gradu, dok se žensko dete vaspitava različito (i doživljava različito), nameću se drugačiji ili oštrij sistemi vrednosti, nagrade i kazne? Na ovo pitanje bi mogle dati odgovor studije većeg obima, sa brojnijim uzorkom i složenijom metodologijom.

Značajnost razlika aritmetičkih sredina za ceo uzorak
 prema mestu školovanja

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t		Sig. (2-tailed)	Mean Difference		95% Confidence Interval of the Difference	
			Lower	Upper		Lower	Upper	Lower	Upper
Epsilon t vrednosti	,217	,642	-1,155	223	,249	-1,030	,892	-2,788	,728
			-1,175	129,488	,242	-1,030	,877	-2,765	,704
Hi t vrednosti	1,414	,236	,370	223	,712	,440	1,187	-1,900	2,779
			,402	151,585	,688	,440	1,093	-1,719	2,598
Alfa t vrednosti	,949	,331	-1,576	223	,117	-2,004	1,272	-4,511	,502
			-1,635	135,482	,104	-2,004	1,226	-4,428	,420
Sigma t vrednosti	1,042	,308	-2,385	223	,018	-2,537	1,064	-4,634	-,440
			-2,538	144,019	,012	-2,537	1,000	-4,514	-,561
Delta t vrednosti	2,051	,154	-2,758	223	,006	-4,261	1,545	-7,305	-1,216
			-3,091	163,767	,002	-4,261	1,378	-6,983	-1,539
Eta t vrednosti	,049	,824	-1,134	223	,258	-1,407	1,241	-3,852	1,038
			-1,117	120,479	,266	-1,407	1,259	-3,899	1,086

Utvrđene su statistički značajne razlike na skalama anksioznosti Alfa, agresivnosti Sigma i centralnog ličnog procesora Delti i to kod adolescenata koji pohađaju srednju školu u Žablju.

Utvrđena razlika za ceo uzorak ekvivalentna je utvrđenim razlikama između devojaka iz različitih socijalnih sredina, pa je naša pretpostavka da je rezultat delom određen strukturom uzorka (veći broj devojaka u ukupnom uzorku). Napominjemo da postoji još jedan evidentirani nedostatak uzorka, a to je da su deca u Karlovcu selekcionirana, to su učenici koji su uspeli da upišu željenu školu, što nije slučaj da učenicima u Žablju.

Ipak, ovaj nalaz ponovo govori o tome da su adolescenti iz ruralnih sredina agresivniji, što je suprotno od očekivanog rezultata.

I pored toga što se može uočiti da su profili vrlo slični (mala razlika i isti oblik) između dece koja pohađaju srednju školu u ruralnoj, odnosno urbanoj sredini, statističkom proverom je utvrđeno da su deca iz ruralne sredine u većoj meri anksiozna, agresivna i da imaju drugačiju konativnu organizaciju. Dakle, adolescenti su svi ekstravertni, i skloni

"borbi za ideale" i po cenu konflikta, pri čemu se odnos prema socijalnoj sredini, kontrola i način adaptacije menjaju u zavisnosti od toga u kojoj sredini žive.

Nasuprot očekivanjima da će deca iz Karlovaca biti više anksiozna i neurotična (gradski uslovi, stres, brzina) izgleda da strožija ograničenja i rigidniji sistemi koje podrazumeva patrijahalni obrazac vaspitanja, utiču na to da je neurotičnost evidentnija kod dece iz manje sredine. Oni su i oralno i analno agresivniji, imaju slabiju kontrolu impulsa i više koriste akting aut ponašanje. Imaju drugačije obrasce mišljenja, drugačiji odnos prema zahtevima i normama. Prema Kibernetičkom modelu, značajnost ovih skala nije slučajna, jer Delta subordinira rad svih sistema, posebno rad sistema za odbranu Alfa, kao i Sigme.

Značajnost razlika aritmetičkih sredina na skalama KON6
 na ukupnom uzorku prema polu

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t		df	Sig. (2- tailed)	Mean Differen ce	95% Confidence Interval of the Difference	
			Lower	Upper				Lower	Upper
Epsilon t vrednosti	,107	,744	,580	223	,563	,530	,915	-1,273	2,334
			,572	107,621	,568	,530	,926	-1,306	2,366
Hi t vrednosti	,670	,414	,211	223	,833	,257	1,215	-2,138	2,652
			,204	103,233	,839	,257	1,258	-2,237	2,751
Alfa t vrednosti	,597	,441	1,157	223	,249	1,510	1,305	-1,062	4,082
			1,194	117,509	,235	1,510	1,265	-,995	4,015
Sigma t vrednosti	,659	,418	-1,382	223	,168	-1,517	1,098	-3,681	,647
			-1,350	105,393	,180	-1,517	1,124	-3,746	,711
Delta t vrednosti	1,413	,236	-3,650	223	,000	-5,701	1,562	-8,779	-2,624
			-3,480	100,699	,001	-5,701	1,638	-8,952	-2,451
Eta t vrednosti	5,756	,017	-1,000	223	,319	-1,270	1,271	-3,774	1,234
			-,887	89,349	,378	-1,270	1,432	-4,116	1,576

Utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika samo u postignućima na Delta skali, odnosno da muški ispitanici imaju značajno povećanu Deltu u odnosu na ženske ispitanike. To znači da, bez obzira na poreklo stanovanja, postoji razlika u prirodi agresije između različitih polova, čime je potvrđena naša hipoteza.

Evidentno je da postoji skoro podudaran profil između dečaka i devojčica, odnosno da su u jednakoj meri ekstravertni, impulsivni i skloni sukobu sa okolinom (sve što odlikuje adolescenciju). U ukupnom uzorku se gubi uticaj socijalnog faktora kao i neuroticizma koji je utvrđen kod devojčica, ali se ističe uticaj centralnog ličnog sistema koji koordinira rad svih ličnih subsistema. Kao što je i razumljivo, polne razlike su definisane prvenstveno drugačijom konativnom organizacijom koja definiše celokupno ponašanje ličnosti, motivacione obrasce, mehanizme odbrane, napada, pa i načina ispoljavanja agresije, kao i njene prirode.

ZAKLJUČAK I DISKUSIJA

Dobijeni rezultati su u skladu sa našom premisom da su ekstraverzija i impulsivnost, uz sklonost ka sukobima, osnovne odlike perioda adolescencije.

Potvrđena je i hipoteza da se deca iz sela i grada razlikuju značajno u pogledu konativne strukture, ali je nalaz nešto složeniji i suprotan od očekivanog: deca sa sela su anksioznija, impulsivnija, iskazuju u većoj meri i oralnu i analnu agresiju od vršnjaka iz grada, što naročito važi za devojke. Ne postoji značajna razlika u konativnim profilima između dečaka na selu i u gradu, čime nije potvrđena hipoteza da su dečaci iz grada agresivniji.

Ipak, potvrđena je hipoteza, kada se radi o ukupnom uzorku, da su dečaci u većoj meri agresivniji od devojčica, i da postoji i razlika u pogledu vrste agresije, što je uzrokovano razlikom u celokupnoj konativnoj strukturi.

Naravno, prilikom čitanja rezultata, treba uzeti u obzir već navedena ograničenja uzorka istraživanja, kao i to da je korišćena samo jedna baterija testova, i da je broj muških ispitanika mali.

Dobijeni rezultati se mogu diskutovati sa psihološkog aspekta o prirodi agresije, kao i sa pedagoškog aspekta o prevenciji i tretmanu.

Naime, ranija istraživanja (Radulović, D, Radovanović, D i Hošek, A. 1995) pokazuju da kod žena oralna agresija prati razvoj ostalih oblika agresije, dostiže maksimum oko 17. godine a zatim opada, dok kod muškaraca vrhunac dostiže oko 19. godine i zatim polako opada. Pri tom je oralna agresija kod muškaraca bitna karakteristika modaliteta

agresivnosti uopšte. Ipak, kod adolescentkinja, oralna agresivnost uzrokuje maladaptaciju i poremećaje socijalne integracije, kao i delinkventno i devijantno ponašanje, dok kod muškaraca je taj uticaj znatno slabiji.

Analna agresija, koja se ne može tako jasno odrediti povećanim lučenjem epinefrina ili dejstvom polja jednog konativnog subsistema (nekada je to uticaj sistema za napad, nekada je pretežno pod uticajem sistema za integraciju), ima nešto složenije implikacije. Knežević i Radović (1995) su na primer utvrdili da analna agresivnost dobro diferencira različite tipove kriminalaca i da je njen stepen najveći kod najtežih prestupnika koji čine nasilničke delikte. Ovaj vid agresije određen je analnom strukturom ličnosti i analnim sadizmom, koji su najverovatnije, posledica poremećaja u sistemu Delta. U većoj meri se javlja kod muških delinkvenata.

Ako imamo u vidu da je analna agresija uslovljena formiranjem Super ego formacije, odnosno da je zavisna od roditeljskih zabrana i zahteva, onda je dobijena razlika očekivana. Polne razlike su definisane upravo nametanjem, učenjem različitih polnih uloga i socijalnih obrazaca koje te uloge podrazumevaju: neuspeh devojčice reflektuju neurotičnim ponašanjem ili sukobom, dok dečaci smatraju da moraju biti uspešni po svaku cenu, imaju često više postavljene kriterijume u odnosu na sposobnosti, te je neuspeh daleko komplikovanije doživljen i "obrađen" ("ako nisam postigao to što treba, onda sam niko i ništa, nisam dostojan toga i sl"). Razlike u Delta sistemu određuju razlike i u prirodi agresije koje ispoljavaju adolescenti.

Pored toga, može se postaviti pitanje zašto su devojčice iz manjih sredina agresivnije od onih iz grada? I zašto sredina ne utiče na razlike u agresiji kod dečaka? Ovaj nalaz sigurno ostavlja prostor za diskusiju o uticaju različitih socijalnih i vaspitnih obrazaca s jedne strane (koji se još uvek mogu smatrati patrijahalnim), i uticaju mas medija i masovne kulture koja je nesumnjivo prodrla i u manje sredine, s druge strane. Sve to može podsticati latentno žarište unutrašnjih tenzija i konflikata u ovom i inače vrlo osetljivom životnom periodu svih adolescenata. Rezultat je naročito interesantan ako se diskutuje sa aspekta socioloških teorija da život u gradu, veća sredina (urbanizam, industrijalizacija) formira uslove koji utiču na ličnu i socijalnu otuđenost, nezadovoljstvo koje se vremenom pretače u devijantno ili delinkventno ponašanje.

Izgleda da je tolerancija sredine prema muškoj agresiji (koja je zahtevani i poželjni oblik ponašanja buduće "glave porodice") jedan od relevantnih faktora koji definiše stepen ispoljavanja agresije, i kanališe njen tip.

Razmatrajući problem sa pedagoško – preventivnog aspekta, a u odnosu na sadržaj i obim ovog rada, možemo reći da identifikovanje latentnog ili manifestnog agresivnog ponašanja u školi ima nesumnjivi značaj ne samo za onoga ko vrši agresiju, nego i sa aspekta okoline (žrtava) koja je primorana da živi s agresorom. Rano dijagnostifikovanje je moguće radom postojećih školskih službi i adekvatnim tehnikama, već na samom početku školovanja. Rešenja koja su aktuelna i koja se uporno sprovode u praksi su prevaziđena i u raskoraku sa savremenim naučnim pokazateljima, pa ne čudi i njihov konstantni neuspeh. Odgovarajućim tretmanom, naročito ako se radi o primarnoj, a donekle i sekundarnoj agresiji, moguće je uticati na tok i kvalitet nasilništva.

LITERATURA

- 1) BANDURA, A. (1973) *Agresion. A social learning Analysis*. EngleWood, New York
- 2) CLOWARD, R.A. AND OHLIN, L.E. (1974) *Delinquency and Opportunity*, The Free Press, Chicago
- 3) FROMM, E. (1984) *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb, Naprijed, Nolit, August Cesarec
- 4) GLUECK, S. AND GLUECK, E. (1968) *Unraveling Juvenile Delinquency*, Howard University Press.
- 5) GOJKOVIĆ, V. (2006) *Kibernetički model dimenzija ličnosti i tipovi kriminalnog ponašanja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu
- 6) HIRSCHY, T. (1990) *Causes of Delinquency*, Berkley, University of California Press.
- 7) HOŠEK, A., OBRETKOVIĆ, M., MOMIROVIĆ, K. (1995) *Relacije devijantnog i delinkventnog ponašanja kriminalaca u doba maloletstva*, Beograd, *Psihologija kriminala*, IKSI, vol. 2, str. 159 – 198.
- 8) HOŠEK, A., RADOVANOVIĆ, D., MOMIROVIĆ, K. (1993) *Prilog poznavanju odnosa između otkrivenog i neotkrivenog delinkventnog ponašanja maloletnika*, Beograd, *Zbornik IKSI*, br. 1, str. 66-77.
- 9) KNEŽEVIĆ, G. (2000) *Kognitivne i konativne determinante amoralnosti*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu
- 10) MOFFIT, T. E., GABRIELI, W.F., MEDNICK, S.A., SCHULSINGER, F. (1981) *Socioeconomic Status, IQ, Delinquency*. *Journal of Abnormal Psychology*, 90, 152-156.

- 11) MOMIROVIĆ, K, I GOJKOVIĆ, V. (1995) Kognitivne i konativne determinante analne agresivnosti, Beograd, *Psihologija kriminala*, IKSI, vol. 2, str. 134-159.
- 12) MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A., RADOVANOVIĆ, D, RADULOVIĆ, D. (1998) Uticaj konativne dezorganizacije agresivnosti i amoralnosti na kriminalno ponašanje, Beograd, *Psihologija kriminala*, IKSI, vol. 4, str. 18-30
- 13) MOMIROVIĆ, K, WOLF, B., DŽAMONJA, Z. (1998) *Kibernetička baterija konativnih testova KON6*, Beograd, Centar za primenjenu psihologiju.
- 14) PETERSON, G.R. (1986) Performance models for antisocial boys, *American Psychologist*, 41, 432-444.
- 15) RADOVANOVIĆ, D., RADULOVIĆ, D., MOMIROVIĆ, K., HOŠEK, A. (1995) Uticaj norepinefrinske i epinefrinske agresivnosti na analnu agresivnost, Beograd, *Psihologija kriminala*, IKSI, vol. 2, str. 95-111.
- 16) RADULOVIĆ, D., RADOVANOVIĆ, D, HOŠEK, A., MOMIROVIĆ, K. (1995) Uticaj norepinefrinske i epinefrinske agresivnosti na oralnu agresivnost, Beograd, *Psihologija kriminala*, vol 2, str. 7-23.

ADOLESCENT'S CONATIVE PROFILE AND AGGRESSIVENESS

In research study Aggressiveness and conative profile of adolescents we tried to determine by using Cybernetic model of personality if there is a significant difference in personality structure of adolescents who live in rural and urban environment, especially in view of aggressive behaviour. Main reason for this research is related to more intensive and frequent manifestation of violent behaviour of school children (juvenile period), regardless of the sex. By using Cybernetic model and the battery of tests KON6 we tried to identify "adolescent" profile, and also to determine modalities, types of aggression with children of this age, taking into consideration the model is defining especially primary and secondary, or oral and anal aggressiveness. Therefore, operational goal of this research was to determine if there is a significant difference between sexes in view of aggression type and complete personality profile. We also tried to establish whether there are differences in aggression type and personality structure with children who live in various social environments (rural – urban).

By using battery of tests KON6 we tested 225 adolescents, pupils of Karlovac High School and High School in Zabalj. The data were processed statistically and we determined that the model identifies impulsiveness, anxiety and tendency to conflicts as "typical" juvenile

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – V. Gojković, D. Stanojević, R. Pavlović
„Konativni profil adolescenata i agresivnost”, (str. 233-254)*

conative "profile", but also that children who live in rural environment are more neurotic and aggressive than their peers from urban environment. There is a difference in aggression type with regard to the sex: boys are more aggressive than girls, regardless of the environment, and girls from rural environment are more aggressive than their peers from urban environment.

KEY WORDS: conative profile / aggressiveness / adolescence

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 255-263

Originalni naučni rad
UDK: 343.811(497.11)
ID broj: 153805068

PRENASELJENOST SRPSKIH ZATVORA - PROBLEMI I MOGU E POSLEDICE*

Zlatko Nikoli *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Fenomen prenaseljenosti zatvora u svetu i kod nas postaje sve vidljiviji od sedamdesetih godina prošlog veka, iako statistike ne beleže značajnije povećanje stope kriminaliteta. Problem, međutim, postaje sve izrazitiji, a jedna od mogućih posledica su i zatvorske pobune. Ali kada do toga dođe svi se pitamo zašto, umesto da smo se pitali kako da do toga ne dođe? Ovaj rad nema pretenziju da odgovori na sva pitanja vezana za ovaj problem, ali bi trebalo da odgovori na najvažnija od njih.

KLJUČNE REČI: prenaseljenost / zatvori / zatvorenici / posledice

UVOD

Od sedamdesetih godina prošlog veka zatvorska populacija je u najvećem broju zemalja naglo počela da raste i to ne samo kao povratništvo u prestupe, već i po broju primarnih osuđenika. Nema, doduše, ni jedne validnije studije o tome zašto je taj preokret nastao, iako su kritičari prevaspitne koncepcije nekritički i bez dokaza taj

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: zlatkon@ptt.rs

fenomen svaljivali na tu koncepciju. Pri tome, nije sporno da se očekivanja i entuzijazam zagovornika prevaspitne koncepcije nisu ostvarila, jer očekivanja jesu samo pretpostavka. Da bi se ona ostvarila, poznato je, potrebno je i nešto više od entuzijazma i verovanja, a to su uslovi koje čine i ambijent i edukovani kadrovi, te saradnja socijalne sredine, odnosno postpenalni prihvata. Tako su se utopijska verovanja i očekivanja, posebno klinički orijentisanih kriminologa i penologa, pretvorila u ogorčenu kritiku, ali bez predloga kako dalje. Ujedno, nisu uzimane u obzir činjenice da se sa razvojem društva kriminalitet svuda samo uvećavao, kako je to još Emil Dirkem primetio¹, te da je fenomen anomalije ne samo politički, već i razvojni problem. Otuda, valjda, prevaspitna koncepcija nije nigde službeno ukinuta ili zabranjena, ali je sve više izvitoperivana i stavljana u zapećak.

Međutim, bilo šta da je uzrok stalnom i, moglo bi se reći, enormnom uvećanju zatvoreničke populacije, stanje u zatvorima najvećeg broja zemalja u svetu nije zadovoljavajuće, a problem broj jedan je prenaseljenost zatvora. Države, doduše, s pravom ne posvećuju veću pažnju povećanju i proširenju zatvorskih kapaciteta, osim kada moraju, jer javno mnjenje u njima nema razumevanja za to. Razumljivo je, takođe, da javno mnjenje ima dva jaka razloga da se prema proširenju zatvorskih kapaciteta odnosi negativno. Prvo, javnost se uvek pita kada se grade zatvori šta znači to i za koga nam to spremaju, budući da je njen latentan strah od prestupa i hapšenja opravdan i, drugo, uvek se racionalnije i postavlja pitanje: 'zar nije potrebnije i bolje da gradimo obdaništa, škole i bolnice nego zatvore'? Tako se krug odnosa javnosti i politike zatvara, jer je animozitet prema prestupnicima prisutan i kod jednih i kod drugih.

Kada se, međutim, dogode zatvorske pobune, a posebno sa uzimanjem taoca, njihovim ubistvima, ubistvima osuđenih od osuđenih i, konačno, ubistava osuđenih od strane snaga reda pri gušenju pobuna, javnost i vlasti se uvek trgnu. Tek tada izbijaju na površinu podaci koji zabrinjavaju, a na koje su bezuspešno ukazivali i domaća i svetska stručna javnost. Ti podaci, nažalost, nikako da se promene na bolje, već i dalje opstaje visoka stopa uhapšenih i, stoga, prepuni zatvori, uprkos smanjenju stope kriminaliteta u mnogim zemljama i kod

¹ Vidi opširnije u, Nikolić Z.: *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga, Beograd, 2000. str. 133.-139.

nas. Da je stanje prenaseljenosti zatvora i dalje alarmantno pokazuju podaci i vladinih i nevladinih organizacija i servisa, pa je tako prema podacima Penal Reform Internationala², u evropskim zemljama popunjenost zatvorskih kapaciteta bila, u proseku, 130% u 2006. godini i to, od 170,6 na Kipru, do 104,3 u Portugalu. Sve druge zemlje Evropske unije i evropske zemlje koje to još uvek nisu, nalaze se u tom razmaku, mada podaci variraju kod različitih izvora.

STANJE U SRPSKIM ZATVORIMA

Sadašnji kapaciteti srpskih zatvora se kreću do nekih 6.500 zatvorenika, optimalno, i to je godinama pre tranzicije bilo dovoljno i ne sasvim popunjeno. Na tu činjenicu nije uticalo ni to, ako se oduzme brojka osuđenih albanske nacionalnosti, što su nakon NATO agresije i "oduzimanja" Kosova i Metohije smanjeni kapaciteti srpskih zatvora za sedam ustanova (Peć, Istok, Smrekovnica, Kosovska Mitrovica, Prizren, Priština i Gnjilane). Ovi zatvorski kapaciteti bi, doduše, značajnije doprineli boljoj preraspodeli osuđenih lica iz srpskih zatvora, ne samo po kategorijama osuđenih, već i po brojčanom odnosu. Ali, nešto se drugo desilo i dešava se u našoj ukupnoj kaznenoj politici, uprkos svih kritika na nerad i neažurnost sudova, pa osuđenička populacija ubrzano raste, nasuprot podacima o smanjenju stope kriminaliteta u Srbiji. Tako smo i dospeli do stanja, kako službeno izjavljuju predstavnici sudske i izvršne vlasti, da ne možemo da primimo na izvršenje kazne zatvora sva osuđena lica, već da ih referenti za izvršenje kazni pri opštinskim sudovima razvrstavaju na listi čekanja.

Da nije glupo, bilo bi smešno, kaže se u jednoj kolokvijalnoj srpskoj izreci, jer se time ne samo narušava već se i u potpunosti briše svrha kažnjavanja, zapisana kao odrednica u KZ-u. Svi pravnici, naime, dobro znaju da smisao i svrsishodnost kazne nije u njenoj surovosti, već u njenoj izvesnosti, kako je to još u osamnaestom veku istakao Bekaria³. Kada se "zbog viših razloga" kazne ne izvršavaju, a u međuvremenu mogu i da zastare ili da se izmene pomoću uticajnih prijatelja, onda je bolje takve

² PRI je nevladina i neprofitabilna asocijacija registrovana u Holandiji, a svoju delatnost i borbu za zatvorske reforme vodi na svim kontinentima i u saradnji sa drugim organizacijama. Vidi njen sajt

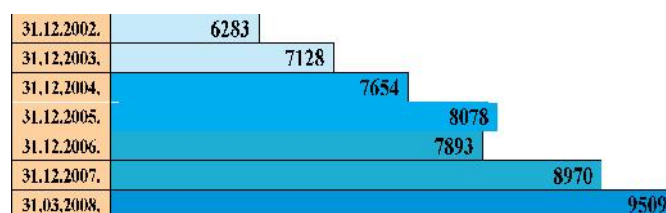
³ Vidi o istorijskopravnoj školi u: Nikolić, Z.: Kriminologija sa socijalnom patologijom, op. cit. str. 96-99.

kazne i ne izricati. Taj fenomen, nažalost, nije samo naš, pa da zbog toga samo mi treba da tražimo rešenja, već je opšteproširen u svetu i čak, u mnogim zemljama, mnogo gori od našeg.

Kriminalitet u Srbiji 1996-2005. god.⁴

God.	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Prijavljeno	118917	115637	108474	84365	84143	93431	104061	95733	88453	100536
Optuženo	53096	54268	61176	48218	43463	44859	47915	43591	44881	47870

Kretanje broja osuđenih u srpskim zatvorima⁵

Razlog je, ma kako to čudno zvučalo, u tzv. globalizaciji, odnosno, u nekritičkom i neprimerenom preuzimanju tuđih zakona i normi za ponašanje. Savremenici je poznato, na primer, da su sve istočnoevropske zemlje za ulazak u Evropsku uniju, a to se očekuje i od Srbije, morale da u svoj zakonodavni sistem uvedu skoro 18.000 novih propisa, odnosno, zakona, uredbi i podzakonskih akata. Međutim, filozofija i sociologija prava poznaju taj fenomen i posledice takvog administrativnog uplitanja država u svakodnevni život građana, a on nije za pohvalu. Naime, "zakonima verni građani", po pravilu, poštuju najpre norme koje su u njihovom vaspitanju internalizovane, odnosno, norme koje su oni prihvatili kao svoje. Te norme su, u prvom redu, kulturne, religiozne i običajne, a zakoni njihovih država su po redu veličina za poštovanje tek na drugom mestu. Zato što su po redu veličina tek na drugom mestu i što se njihova internalizacija ne očekuje i ne praktikuje u vaspitanju dece, ti zakoni

⁴ Prema Biltenu Republičkog zavoda za statistiku Srbije, Beograd, 2007 godine, uz napomenu da podaci za prve tri godine (96-99.) obuhvataju i podatke za Kosovo i Metohiju

⁵ Prema godišnjem izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija za 2007. godinu

moraju da budu pisani, nasuprot kulturnih, religioznih i običajnih normi, i da, pored toga, imaju i "zube", odnosno zaprećene sankcije u pisanoj formi. Kada ti dodatni "zubi" ne funkcionišu, kao u slučaju odlaganja izvršenja kazne zatvora u našoj zemlji, onda oni nemaju svrhu i ne plaše nikoga. Nasuprot njima bi kršenje svake nepisane norme bilo smesta sankcionisano i efekat bi bio odmah vidljiv.

Očigledno je, na osnovu svega, da se i naša zemlja ubrzano "evropeizuje", jer nasuprot smanjenju stope kriminaliteta ima sve veću zatvorsku populaciju, a taj fenomen je, kako ćemo videti, uvezen zajedno sa prepisivanjem ili kopiranjem tuđih i za našu kulturu i mentalitet neprimerenih i neprihvatljivih normi. Stoga je bolje da ne analiziramo naše uslove, već originalne uzore i stanje stvari kod njih.

STANJE U SVETU

Mnogo gore stanje prenaseljenosti zatvora je na drugim kontinentima i tamošnjim zemljama, kao što su južnoameričke, afričke i azijske zemlje, mada ni najbogatija zemlja, kao što je SAD, nema bolju sliku, jer je popunjenost tamošnjih zatvorskih kapaciteta 107%. Na azijskom kontinentu je Japan, očigledno, izuzetak u tome, jer su japanski zatvorski kapaciteti popunjeni negde do 70%⁶, ali je zato slika u Bangladešu već na 288%, dok je Kenija u Africi nedostižna sa svojih 337% popunjenosti zatvora⁷.

Poznavaoći problema zatvorske prenaseljenosti ukazuju na to da je problem u promenjenim odnosima u društvu, odnosno u populističkim zalaganjima političara za zaštitu građana od kriminalaca. Tako se u Evropi, SAD-u i drugim zemljama koje su ih pratile ili kopirale, taj trend enormnog lišavanja slobode, u odnosu na stvarni obim kriminaliteta, vezuje za ime Ronalda Regana i Margaret Tačer*, odnosno njihovu politiku i fenomen poznat kao "reganizam" i "tačerizam". Ta desničar-

⁶ Kada je ova zemlja u pitanju mora se naglasiti duh kolektivizma koji u zajedničkoj borbi protiv kriminaliteta uključuje i vladine i društvene organizacije, pa zato u toj zemlji, na primer, do 1880. godine nije ni postojao zakon o izvršenju krivičnih sankcija, niti propisi o svrsi kažnjavanja i pravilima ponašanja zatvorskih činovnika. Model koji je funkcionisao do savršenstva sastojao se u tome da su zatvorski činovnici morali biti model za oponašanje, pa je njihovo ponašanje i način života bio zamena za sve pravilnike i priručnike o radu sa osuđenima.

⁷ Prema INTERNET prezentacijama

* Margaret Tačer, britanski premijer od 1979. do 1990.; Ronald Regan, predsednik SAD-a od 1981. do 1989.

ska populistička floskula u stilu: "Čvrsto sa kriminalcima" (Get Tough with Criminals), dovela je do primene tzv. "nula tolerancije" u sprovođenju zakona. Posledice su, međutim, bile da se u SAD-u iza brave nalaze uglavnom hispano i afroamerikanci, te gradska sirotinja⁸, a da se sve drugo nije promenilo.

To enormno lišavanje slobode, uglavnom sitnijih prestupnika, za posledicu je imalo zagušenje sudskih postupaka i predugo čekanje na suđenja, a potom, i na izvršnost ili pravosnažnost kazni. Zaključak je međunarodnih organizacija da je, zapravo, kaznena politika država krivac za prenaseljenost zatvora, a ne povećana stopa kriminaliteta u njima. Stanje je, međutim, sve nepodnošljivije, a posledice su osim kršenja ljudskih prava, nehumanih uslova i tretmana i pobune osuđenika koji to ne mogu da podnesu.

POSLEDICE

Pobune zatvorenika nisu nova pojava, jer su zabeležene još 1774. godine⁹, ali one kao fenomen nisu bile tako učestale sve do sedamdesetih godina prošlog veka. Kao razlog za osuđeničke pobune postoji više objašnjenja i više studija, jer je učestalost tih događanja u zemljama sa najvećom prenaseljenošću zatvora, jednostavno, naterao istraživače i vlasti da se time pozabave. Najčešće se navode tri uzroka za pobune osuđenika i to: deprivacije ili deprivacioni pristup, anomija ili pristup sloma i upravljački pristup.

Deprivacioni pristup objašnjava osuđeničke pobune kao reakciju tog "mini društva" na silu prinude, koja je dominantni način kontrole u zatvorima. U lošim zatvorskim uslovima, koja su možda uzrokovana i tiranijom, oskudicom, ugnjetavanjem i korupcijom, osuđenici se osećaju depriviranim, pa ih to navodi na pobunu. Zatvor i zatvoreničko društvo u uslovima prenaseljenosti i deprivacije liče na "bure baruta" (Foks 1971.; 1973.)¹⁰, koje nehumani uslovi pretvaraju u vremenski tempiranu bombu koja čeka da eksplodira. Za eksploziju skrivenog besa inicijalna kapisla može biti bilo koji povod, a razlog je u nameri osuđenika da na

⁸ Prema podacima iz 2007. godine afroamerikanci čine tek 12,4% stanovništva u SAD-u, a ta populacija čini više od polovine zatvorske populacije u tamošnjim zatvorima

⁹ Vidi o pobunama osuđenih u, Nikolić, Z.: Penološka andragogija sa metodikom preispitanja (drugo dopunjeno izdanje), IKSI, Beograd, 2005. str. 149-153.

¹⁰ Isto, str. 150.

svoje stanje i nepodnošljivi položaj privuku pažnju spoljnog sveta, dakle, javnosti, medija, vlade i nevladinih organizacija. Budući okruženim visokim zidovima i izolovanim od javnosti, oni se penju na krovove zatvorskih objekata, uspostavljaju kontakte preko zauzetih telefonskih govornica ili prošvercovanih mobilnih telefona i drugo. U tome nema razlike u ponašanju zatvorenika u pobuni, u bilo kom delu sveta da se one dešavaju, pa deluje kao da je sve isto i već viđeno.

Anomija ili teorija sloma, aplikovana na zatvoreničko društvo, fokusira strukturalne veze između zatvorskih vlasti i zatvorenike. To implicira shvatanje da zatvorske vlasti nisu sposobne da kontrolišu zatvorenike i održavaju red u zatvoru bez pristanka i kooperacije osuđenika. Zatvorske vlasti, prema ovom shvatanju, zavise od zatvoreničke saradnje, pa one moraju da "kupe" red i mir od zatvorenika koji su neformalni lideri. Prema tome, kada zatvorske vlasti pokušaju da osuđenike "vrate nazad" imaće pobunu u rukama.

Upravljački ili menadžment pristup je fokus analize uzroka pobuna pomerio sa zatvorenika, kao neformalni sistem, na zatvorsku administraciju, kao formalni sistem. Mnogi istraživači ovog fenomena su, naime, primetili da se nedostajuća strana u većini studija o zatvorskim pobunama odnosi na ljude koji rade u zatvorima. Di Tulio (1987.)¹¹ je među prvima istakao potrebu da se istraživanja o zatvorskim pobunama usmere ka zatvorskoj administraciji i načinu na koji ona upravlja institucijom. Prema njegovim analizama je proizašlo da su siromašni zatvorski i pritvorski uslovi, zapravo, produkcija siromašne zatvorske i pritvorske uprave, te da su okrutni i neuobičajeni zatvorski uslovi takođe rezultat neuspele uprave. Stvar upravljanja je, prema tome, važna varijabla u odgonetanju zatvorskih pobuna.

Naše iskustvo i neposredno proučavanje zatvorskih pobuna u srpskim zatvorima ukazuje na postojanje i dejstvo sva tri faktora, ali sa drugačijim "rasporedom" uticaja. Deprivacije, naime, postoje kod osuđenih u svim zatvorima, ma kakvog standarda oni bili, ali njihovo dejstvo i nepodnošljivost nastaje onda kada na pojačavanje njihovih efekata deluju i spoljni faktori. U te spoljne faktore spadaju pojačivači efekata deprivacije sigurnosti i autonomije zatvorenika, a to su

¹¹ Prema, R.A. Boin; Dr.M.J.van Duin: Prison Riots and Second-Order Causalities: Arguin for a Processual Approach, saopšteno na: World Conference "Prison 2000", Leicester University, UK, 1994. Vidi opširnije u citiranom delu: Penološka andragogija...

prenaseljenost zatvora u kojima, zbog toga, nema efikasne kontrole nad neformalnim grupama i one vladaju po svojim pravilima. Tada nastaju i uslovi za anomiju ili beznormnost u zatvorima, a loše uprave, onda, počinju da "kupuju" red i mir od osuđenika i njihovih lidera. Tako, treći faktor, upravljanje ili menadžmenta postaje uslov za anomične uslove i prerastanje deprivacionih efekata u stvarno "bure baruta", za koje ni zatvorenici ni uprava ne znaju kada će eksplodirati. Povezanost svih ovih faktora je, kako se vidi, očigledna, a zatvoreničke pobune su samo način prilagođavanja na zatvorske tegobe.

Zatvoreničke pobune, inače, uvek ostvare željeni efekat, jer one nemaju za cilj masovna bekstva iz zatvora, budući da je to zatvorenicima unapred jasno. Jasno im je takođe da će biti i savladani od snaga reda i da će neki od njih možda poginuti ili biti povređeni. Ali, sve drugo od nepodnošljivih uslova života u datom zatvoru je za njih lakše, jer se bar u dogledno vreme neće ponavljati tortura u fizičkom smislu od formalnog ili neformalnog sistema, tortura glađu, nehigijenskim uslovima, nedostatku uslova za rekreaciju ili bar rad i slično. To, naime, ne smeju više da dopuste ni oni iz loše uprave, od vlade do zatvorskih uprava, jer zatvoreničke pobune uvek uzbuđuju javnost i uznemire upravljače. Zbog toga su zatvorske pobune i svojevrsna "noćna mora" svih zatvorskih uprava.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Uprkos činjenici da je i vladama i narodu koji ih je izabrao mnogo važnije i probitačnije da se bave izgradnjom škola i obdaništa, te bolnica i sportskih objekata, zatvori i zatvorski kapaciteti ne mogu biti beznačajni. To ne samo zato što po našim zakonima i zatvorenici čine glasački korpus, već zato što svi uspesi u gradnji napred pomenutih objekata standarda stanovništva neće vredeti ništa, ako u zatvorima izbiju pobune. To verovatno, po liniji manjeg otpora, zvuči besmisleno, ali uzimanje taoca od zatvorskog ili sudskog osoblja u zatvorskim pobunama nije benigno, niti ostavlja javno mnjenje neutralnim. Pri tome je, za vladajuću garnituru i javno mnjenje koje treba da ih ponovo glasa, sasvim sve jedno da li su osuđeničke pobune opravdane ili neopravdane. Javnost, naime, uvek reaguje po impulsu koji iniciraju sredstva masovne komunikacije, pa kada osuđenici, na primer, ubijaju taoce onda je zgražavanje i mržnja prisutno, a kada policija ili druge snage reda savladavaju otpor pobunjenika, onda je prisutan prećutni

otpor, u smislu: "Jadni ljudi šta im sve rade". Zbog toga je ta ambivalentnost javnog mnjenja važna, iako je, najčešće, iracionalna, ali na tu stranu stoje, bar kada je prenaseljenost zatvora u pitanju, i svi međunarodni akti, kao što su Standardna minimalna pravila o postupanju sa zatvorenicima UN-a i Evropska zatvorska pravila. Ishitrena i iznuđena gradnja "kazamata", po liku srednjovekovnih tvrđava, kako je to kod nas slučaj sa 7/2 paviljonom u Požarevcu i još uvek nezavršenim specijalnim zatvorom u Padinskoj Skeli, ne vodi rešenju, već vraćanju u prošlost koja će nas skupo koštati. Ali, neukost i glupost su oduvek bili najskuplji, jer kada prethodnu glupost popravljamo novom glupošću nemamo rešenje, već dve gluposti.

LITERATURA

- (1) BOIN, R.A. & VAN DUIN, M.J. (1994) Prison Riots and Second -Order Causalities: Arguin for a Processual Approach. In: *Prison 2000*, International Conference Proceedings, Leicester University, UK.
- (2) NIKOLIĆ, Z. (2000) *Kriminologija sa socijalnom patologijom*. Beograd: Narodna knjiga.
- (3) NIKOLIĆ, Z. (2005) *Penološka andaragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo dopunjeno izdanje) Beograd: IKSI

OVERCROWDING OF SERBIAN PRISONS - PROBLEMS AND POSIBLE COUNSEQUENCES

The phenomenon of overcrowding of prisons in the world, as well in Serbia, is becoming more and more visible since the seventies in last century, even though statistical evidence do not show increasing of crime rates. This problem, however, is growing up with prison riots as one of possible consequences. But when riots really happen, we all try to answer why they did, instead of answering the question how to prevent them. This article, however, does not have pretensions to answer all of the questions connected to the considered problem, but it should give the answers to the most important of them.

KEY WORDS: overcrowding / prisons / prisoners / consequences

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 265-280

Pregledni rad
UDK: 343.263:654.937
ID broj: 153805836

ELEKTRONSKO PRAĆENJE U OBLASTI IZVRŠENJA KRIVIH SANKCIJA*

Ljiljana Stevkovi *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Danica Vasiljevi **

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu

Ovaj rad predstavlja kratku analizu elektronskog praćenja prestupnika u okviru krivično-pravnog sistema. Nakon kratkog istorijskog pregleda autorke opisuju vrste elektronske opreme koja se koristi za realizaciju ove alternativne sankcije, kao i sam način realizacije. Ukazujući na prednosti i nedostatke, u nastavku rada kratko se osvrću na efikasnost elektronskog praćenja u pogledu ostvarivanja postavljenih ciljeva. Rad se završava kritičkim osvrtom na praktična dostignuća i rezultate dosadašnjih evaluacionih studija.

KLJUČNE REČI: elektronsko praćenje / prestupnik / krivične sankcije / krivično delo

UVODNE NAPOMENE

Savremeni penološki pristup kriminalitetu polazi od pretpostavke da osobe koje su izvršile krivično delo ne moraju nužno biti upućene na

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: stevkovicljiljana@eunet.yu

** Email: danica.v@sezampro.yu

izvršenje kazne zatvora, već se njihova kontrola, usmeravanje, praćenje i na kraju integracija u društvo mogu uspešno ostvariti i primenom drugih, relativno blažih krivičnih sankcija. Opseg mera i sankcija koje predstavljaju alternativu zatvorskoj kazni u pojedinim zakonodavstvima u svetu je toliko raznovrstan da u velikoj meri omogućava individualizaciju i usaglašavanje sankcije sa potrebama i karakteristikama ličnosti prestupnika, nivoom njegove opasnosti i težinom izvršenog krivičnog dela. Alternativne sankcije obuhvataju kako mere koje podrazumevaju nadzor i određen stepen restrikcije i kontrole prestupnika, tako i one znatno blaže koje ne iziskuju nadzor (sudska opomena, novčana kazna, poravnanje okrivljenog i oštećenog etc.). Težnja za humanizacijom postupka izvršenja, kao i ekspanzija zatvorske populacije koja vodi preopterećenosti zatvorskih kapaciteta, kreatorima krivično-pravne politike nametnula je potrebu iznalaženja adekvatnih rešenja i mera kojima će se redukovati primena zatvorskih kazni.

Progres svakog društvenog sistema neminovno prate i promene u načinu postupanja sa izvršiocima krivičnih dela. Nagli tehnološki razvoj tokom proteklih decenija ostavio je svoj odraz u svim granama nauke. Shodno tome, tehnološka dostignuća pronašla su svoju primenu i na polju krivično-pravnih nauka koje neprekidno teže usavršavanju oblasti izricanja i izvršenja sankcija. Mnoge od ideja koje su svojevremeno delovale futurističke, danas su, razvojem telekomunikacije i informacionih tehnologija, postale realnost. Upravo elektronsko praćenje prestupnika zasnovano na primeni elektronskih predajnika koje se u početku javilo u visoko razvijenim zemljama Zapada danas nailazi na sve masovniju primenu širom sveta.

ISTORIJSKI RAZVOJ

Elektronsko praćenje predstavlja meru namenjenu monitoringu, kontroli i modifikaciji ponašanja prestupnika. Definisano je kao snimanje prestupnikovog rasporeda kretanja uz pomoć posebne telekomunikacione opreme postavljene u kući, hostelu ili drugom objektu njegovog prebivališta (Easley, Sweat, 2005:2). Istorijske korene ove alternativne mere pronalazimo u 70-im godinama prethodnog veka kada je Robert Schwitzgebel, profesor psihologije na Univerzitetu Kalifornija razvio radio-telemetrijski uređaj od jednog kilograma koji bi bez ikakvih poteškoća mogla da nosi odrasla osoba prosečne konstitucije. Vršeći eksperimente sa delinkventima,

prestupnicima na parolnom nadzoru, psihijatrijskim pacijentima i studentima uvideo je značajan potencijal u praćenju njihovog kretanja, kako u terapeutske svrhe, kao deo tretmana, tako i u cilju redukovanja zatvorske populacije (Nellis, 1991:167). Svoj uređaj za praćenje Schwitzgebel je patentirao 1969. godine, ali očigledno zbog zamisli koja prevazilazi okvire vremena u koje se javila, nije naišao na adekvatnu reakciju stručne i šire javnosti. Tek dvadesetak godina kasnije elektronsko praćenje pronalazi svoje mesto u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. Naime, inspirisan stripom o Spajdermenu sudija Jack Love iz Albuquerkija 1983. došao je na ideju implementiranja svojevrsnog kućnog pritvora uz pomoć elektronskog uređaja za praćenje. U saradnji sa stručnjakom iz oblasti elektrotehnike koji je njegovu zamisao realizovao konstruisanjem adekvatnog predajnika, Love je ubrzo počeo sa izricanjem elektronskog praćenja kao dodatne mere uz probaciju za lakše kategorije prestupnika (Nellis, 1991:167, Vaughn, 1989:2, Gable i Gable, 2005:21).

Gotovo simultano, nakon Albuquerkija otpočelo se sa primenom programa elektronskog praćenja i u Novom Meksiku, Floridi i Palm Biču. Inicijalnu kapislu za sve širu primenu tada nove i malo poznate krivične sankcije predstavljala je sve veća eskalacija kriminala u SAD koja je rezultirala učestalim zahtevima javnosti za adekvatnijom krivično-pravnom reakcijom. Rigoroznija kriminalna politika kao odgovor na zahteve javnosti neminovno je dovela do prebukiranosti američkih zatvora, praćeno porastom materijalnih troškova za smeštaj osuđenih lica. U takvim okolnostima pojava mogućnosti praćenja i kontrole kretanja određenih kategorija prestupnika, sa ciljem redukovanja zatvorske populacije i finansijske uštede, sa jedne, i smanjenja recidivizma, sa druge strane, predstavljala je gotovo idealno rešenje. Pošlo se od pretpostavke da kao alternativa zatvorskoj kazni, elektronsko praćenje sprečava kriminalnu infekciju izvršilaca lakših krivičnih dela, omogućava im ostanak u porodičnom okruženju i socijalnu reintegraciju, uz istovremeno njihovo kažnjavanje. Iako su evaluacione studije (doduše metodološki nedovoljno pouzdane) primenjivanih programa nekonzistentne u pogledu ostvarivanja polaznih pretpostavki, danas gotovo sve američke, kao i veći broj evropskih zemalja¹ u svojim krivičnim zakonodavstvima prepoznaju i primenjuju ovu sankciju.

¹ Na evropskom kontinentu elektronsko praćenje prestupnika je pronašlo svoju redovnu primenu u zakonodavstvima Engleske, Švedske i Holandije, sa visokom stopom

VRSTE OPREME

Elektronsko praćenje ima primenu u svim fazama krivičnog postupka, bilo da se izriče na saslušanju radi određivanja (i ispunjenja uslova) kaucije, kao primarna kazna, ili nakon otpuštanja osuđenog (a radi dosluženja kazne) iz kaznenog zavoda. Omogućava nadzor prestupnika u lokalnoj zajednici, bez dodatnih materijalnih izdataka i rizika koje sa sobom nosi zatvorska kazna (nasilna viktimizacija, kriminalna infekcija, stigmatizacija i otežana integracija u zajednicu). Takođe, vrlo često se primenjuje kao dodatna mera parolu i probaciji kako bi se osigurala uspešna realizacija ovih sankcija i sprečilo ponovno izvršenje krivičnog dela. U pojedinim zemljama elektronsko praćenje je pronašlo svoju primenu i u oblasti maloletničkog pravosuđa, mada se i dalje sporadično javljaju polemike o moralnoj opravdanosti, kao i zrelosti maloletnog prestupnika za nošenje i čuvanje elektronskog uređaja i poštovanje uslova, a samim tim i uspešnu realizaciju mere. Jednom izrečeno elektronsko praćenje ima višestruku korist pružajući mogućnost zadržavanja prestupnika na određenom mestu tokom određenog vremenskog intervala (od nekoliko do 24 h, i tada govorimo o kućnom pritvoru sa elektronskim praćenjem), obezbeđivanje njegove udaljenosti od određenih osoba (žrtva, svedok) ili lokacija, kao i kontinuirani nadzor bez potrebe restrikcije kretanja.

U svojoj osnovi elektronsko praćenje se zasniva na upotrebi elektronskog predajnika koji osuđeno lice nosi u vidu narukvice oko ručnog ili nožnog zgloba. Predajnik emituje odgovarajući signal u prijemnik koji je postavljen uz telefonski aparat u kući osuđenog i povezan sa kontrolnim računarnom u nadzornom centru. U zavisnosti od vrste opreme koja se koristi i načina na koji nadzor funkcioniše razlikuje se više sistema elektronskog praćenja:

- *Kontinuirani signalni (aktivni) sistem* praćenja koji podrazumeva da transponder sa prestupnikovog zgloba konstantno emituje kodirani signal. Ukoliko se udalji na više od 30 m od prijemnika centralni računar u nadzornom centru registruje narušen signal i o tome obaveštava službenika zaduženog za nadzor konkretnog prestupnika. Varijacije ovog sistema omogućavaju primenu mobilnih prijemnika uz pomoć kojih nadležno lice vrši kontrolu i nadzor osuđenog bez

uspešnosti. U vidu pilot projekata zastupljeno je u Belgiji, Francuskoj, Nemačkoj, Italiji, Portugalu, Španiji i Švajcarskoj (Haverkamp, Mayer i Levy, 2004:36).

potrebe čestih kontakata i kućnih poseta. Aktivni sistem se može koristiti i za zabranu prilaska određenoj osobi ili lokaciji ukoliko ta konkretna osoba nosi prijemni uređaj koji registruje i o tome obaveštava nadležne organe kada prestupnik naruši odredbe zabrane prilaska (Black, Smith, 2003).

- *Sistem programiranog kontakta (pasivni)* za razliku od aktivnog, periodično vrši telefonsku verifikaciju prestupnikovog prisustva u kući, odnosno pridržavanja uslova kućnog pritvora. Sastoji se od malog kodiranog uređaja koji prestupnik postavlja u dekodnu kutiju prikačenu uz telefonski aparat. Centralni računar povremeno poziva prestupnika, koji je potom u obavezi da kodirani uređaj plasira u dekodnu kutiju koja šalje njegov kod računaru. Verifikacija prestupnikovog prisustva je moguća i putem serije pitanja koja postavlja računar a prestupnik daje adekvatne odgovore (Glaser, Watts, 1992:115). Računar potom dobijene odgovore poredi sa njegovim glasom koji je snimljen na samom početku realizacije mere a u cilju potvrđivanje njegovog identiteta (Papy, Nimer, 1991:31). Različite varijacije ove vrste opreme za elektronsko praćenje prestupnika uključuju testiranje daha na prisustvo alkohola, skeniranje otiska prsta ili mrežnjače oka (Black, Smith, 2003:2).

Osnovna razlika između aktivnog i pasivnog sistema elektronsko praćenja ogleđa se u njihovoj verodostojnosti, odnosno u tome u kojoj meri daju informacije o prestupnikovom poštovanju uslova policijskog časa ili kućnog pritvora. Naime, za razliku od sistema programiranog kontakta koji nadzornoj službi pruža informacije o prestupnikovom prisustvu u kući samo u trenutku poziva, kontinuirani signalni sistem beleži svaki izlazak i ulazak u kuću. Kombinacijom aktivnog i pasivnog nastao je tzv. *hibridni sistem* koji u osnovi funkcioniše kao kontinuirani signalni sistem do momenta kada osuđeno lice prekrši uslove kućnog pritvora ili policijskog časa. Tada računar, isto kao i kod sistema programiranog kontakta poziva prestupnika u cilju njegove identifikacije i potvrde da se nalazi na mestu gde bi u tom momentu trebalo, odnosno u svojoj kući (Schmidt, 1991:47).

Usavršavanjem telekomunikacionih i pojavom satelitskih uređaja uvedene su inovacije i u sferi sankcionisanja izvršilaca krivičnih dela. Tako danas, u zemljama koje imaju zadovoljavajuće tehničke uslove za to (22 države SAD-a) susrećemo se sa upotrebom *sistema globalnog pozicioniranja (GPS)* u službi praćenja i kontrolisanja kretanja prestupnika. Slično kao i sistemi kućnog elektronsko praćenja,

GPS podrazumeva da prestupnik nosi nožni ili ručni predajnik i mali GPS prijemnik koji prima i prenosi radio signale putem mobilnog ili fiksnog telefonskog uređaja (Eichar, 2006:288). Sistem konstantno registruje kretanje prestupnika i pravi zapise, te ukoliko se nalazi na nedozvoljenoj udaljenosti od prijemnika (na više od 30 m), ili pak u zabranjenoj zoni (postoji mogućnost programiranja zone izuzimanja i obuhvatanja-gde ne sme i gde bi trebalo da bude u određeno vreme) o tome obaveštava nadležne organe. Primena ovog sistema praćenja prestupnika je od izuzetnog značaja za zaštitu potencijalnih i stvarnih žrtava krivičnih dela (Gowen, 2001:39). Takođe, i GPS u službi praćenja prestupnika se može klasifikovati na tri načina:

- *Aktivni GPS sistem* - omogućava slanje informacija o tačnoj lokalizaciji prestupnika u približno realnom vremenu i zahteva upotrebu satelitskih telefona
- *Pasivni GPS sistem* – podaci o vremenu i lokalizaciji prestupnika se snimaju u prijemnik i "skidaju" prilikom svakodnevnog punjenja njegovih baterija. Punjač koji je povezan sa telefonom koji ima zemaljsku liniju šalje snimljene informacije u monitoring centar
- *Hibridni GPS sistem* - poput sistema kućnog elektronskog praćenja, u svom radu kombinuje prethodna dva sistema. Od aktivnog GPS-a se razlikuje po tome što je programiran da informacije o kretanju prestupnika šalje u dužim vremenskim intervalima (nekoliko sati ili dva, tri puta dnevno) (US Department of Justice, 2007).²

Sistem globalnog pozicioniranja u krivičnom pravosuđu svakako predstavlja najsavremenije dostignuće tehnologije i kao takav omogućava najpouzdanije praćenje kretanja osuđenih lica. Obzirom da se zasniva na kontinuiranom satelitskom praćenju informacije mogu biti do te mere detaljne da nadležna služba može da zna kada i gde je osoba bila u određenom momentu (npr. da li je na radnom mestu, u prodavnici, bioskopu i sl.). Zahvaljujući tome pronalazi svoje mesto u prevenciji kriminala, odnosno smanjenju stope recidivizma. Radna grupa koja priprema novi Krivični zakonik R Srbije uveliko razmatra mogućnost uvođenja tzv. kućnog pritvora sa elektronskim GPS praćenjem izvršilaca lakših krivičnih dela (Blic, 2008). Pored ovoga, u planu je i primena

² Više o ovome videti na www.ojp.usdoj.gov/BJA/pdf/ACPSexOffendersElecMonitoring.pdf, preuzeto 13.10.2008.

elektronskog praćenja u cilju dosluženja zatvorske kazne (kod osuđenih lica koja su zbog dobrog vladanja uslovno otpuštena). Slično svakom tehnološkom izumu, pored neprikosnovenih prednosti GPS sistem svakako ima i mane. Nesumnjivo veliki materijalni troškovi, povremeni gubitak signala, opuštenost i stvaranje lažne slike sigurnosti (treba imati u vidu da je ipak neophodno da prođe određeni vremenski interval dok nadležni subjekti ne odreaguju na "prijavu") su samo od nekih.

Opsežna kontrola kriminala ili pak panična potreba za nadzorom celokupnog stanovništva, tek kod svetskih teoretičara i praktičara najpre samo kao misao, a sada kao ideja sve bliža realizaciji javljaju se rasprave o hiruškom plasiranju transmitera pod kožu osuđenog lica, a koji bi emitovao satelitski signal. Pored lokalizacije ovaj mali potkožni predajnik bi beležio i fiziološke reakcije "vlasnika" (Black, Smith, 2003:2). Uprkos očiglednim moralnim preprekama za primenu ovakvog vida kontrole kriminala i praćenja izvršilaca krivičnih dela u literaturi se susrećemo sa implikacijama o mogućoj primeni potkožnih predajnika u Velikoj Britaniji za nadzor osuđenih pedofila. Etička rasprava o opravdanosti mogla bi se voditi u nedogled, polazeći od narušavanja fizičkog integriteta, sa posebnim osvrtom na profesionalnu i moralnu odgovornost lekara koji učestvuju u implementaciji i uklanjanju takvih uređaja.

REALIZACIJA MERE ELEKTRONSKOG PRAĆENJA

Uvidom u različite programe elektronskog praćenja kako punoletnih tako i maloletnih izvršilaca krivičnih dela možemo uočiti izvesne uslove koje potencijalni "klijent" mora da zadovolji kako bi mu mogla biti izrečena ova sankcija. Uz manje varijacije u pogledu kategorije prestupnika kojima se izriče, faza krivičnog postupka u kojima se primenjuje i nadležnih subjekata koji realizuju nadzor razlikujemo tehničke i zahteve koji se odnose na samog prestupnika. Prvo i osnovno, pre izricanja mere elektronskog praćenja vrši se procena rizika i potreba konkretnog prestupnika. U zavisnosti od stepena rizika zavisi i koji vid elektronskog praćenja će biti primenjen i intenzitet nadzora.

Stepen rizika	Tip sistema	Frekvencija kontakta	Verifikacija
Nizak	Daljinski pejdžer	Nasumična/Retka	Telefonski poziv/pejdžer
Nizak/Umeren	Kućni sistem EP	Programirana/nasumična	Tel. poziv/pejdžer+verifikacija glasa
Umeren/Visok	Hibridni (pejdžer i kućni sistem)	Česta/Nasumična	Tel. poziv/pejdžer+verifikacija glasa
Visok	GPS/Satelit	Stalna	Emitovanje GPS signala, video kamera u kući

Tabela 1. Tehnike elektronskog praćenja prestupnika različitog stepena rizika

Izvor: adaptirano od Gowen (2001:39)

Procenu pogodnosti za elektronsko praćenje vrši nadležni sud ili pak privatna bezbedonosna agencija koja je zadužena za neposredan nadzor pri realizaciji ove sankcije. Prilikom procene rizika uzima se u obzir težina krivičnog dela, karakteristike ličnosti prestupnika, njegov trenutni status kao i koji stepen nadzora bi bio pogodan za njega kako bi se zadovoljili uslovi društvene sigurnosti i obezbedilo poštovanje zahteva koji se pred njega postavljaju. Ne postoji pravilnost u pogledu stepena rizika podobnog za primenu ove sankcije. Shodno zakonodavnoj regulaciji različitih zemalja, elektronsko praćenje samostalno ili udruženo sa drugom sankcijom, a u zavisnosti od svrhe izricanja, primenjuje se kako kod nisko rizičnih, tako i kod visoko rizičnih prestupnika (mada, treba napomenuti da se ovo sreće više kao izuzetak nego kao pravilnost). Što se tiče vrste krivičnog dela za koji se izriče mera elektronskog praćenja tu su najčešće nenasilni delikti poput posedovanje narkotika, vožnja pod dejstvom alkohola i narkotika, sitne krađe, poreske utaje (Gable i Gable, 2005:21). Pored ovih, uslovno rečeno blažih, elektronsko praćenje, mada znatno ređe izriče se i izvršiocima težih krivičnih dela poput porodičnog nasilja i nasilnih seksualnih prestupa. U evropskim zemljama shodno težini prestupa za koja se primenjuju razlikuju se front-door i back-door programi. Front-door programi elektronskog praćenja namenjeni su izvršiocima lakših krivičnih dela (vožnja pod dejstvom alkohola u Švedskoj, sitne prevare u Engleskoj), dok su back-door programi rezervisani za izvršioce težih krivičnih dela i zahtevaju rigorozniju procenu rizika prestupnika i istovremeni agresivniji tretmanski pristup (seksualni prestupnici u Kataloniji, Švedskoj, Holandiji) (Haverkamp, Mayer, Levy, 2004:40).

Pored ovoga, neophodno je utvrditi da li prestupnik ima stalno prebivalište, da li živi u stabilnoj porodici i njegov radni status. Naime, poželjno je, a u nekim zemljama se i zahteva da je prestupnik zaposlen jer to ukazuje na njegovu ličnu i ekonomsku stabilnost, a samim tim i olakšava reintegraciju u socijalno okruženje (Lilly i dr., 1992: 44). Zaposlenost, i uopšte ekonomska sigurnost je posebno bitan uslov i zbog činjenice da pojedini programi elektronskog praćenja zahtevaju od osuđenog da plaća simboličnu materijalnu nadoknadu za opremu koja se koristi.

Nakon procene konkretnog prestupnika utvrđuje se da li su ispunjeni tehnički uslovi za realizaciju elektronskog praćenja. Pod tim se podrazumeva da prestupnik u svom domu ima funkcionalan telefon na koji bi bio instaliran prijemnik povezan sa centralnim računarom u nadležnoj službi. Ukoliko su na telefonu uključene opcije poput poziva na čekanju ili preusmeravanja poziva neophodna je njihova deinstalacija u cilju nesmetanog kontakta sa nadležnim nadzornim centrom (Schmidt, 1991:47).

Ukoliko procenu vrši sud, a kada utvrdi da su zadovoljeni svi uslovi, pristupa se detaljnom informisanju prestupnika i članova njegove porodice o načinu realizacije elektronskog praćenja. Kao preduslov uspešnog okončanja ove sankcije često se navodi upravo dobra informisanost osobe kojoj se izriče, kao i njegove porodice o tome šta se od njega očekuje i kakve novine će to uneti u njihov život. Trajanje mere varira od nekoliko dana do nekoliko meseci. Tokom tog perioda prestupnik mora da boravi u svojoj kući određeni vremenski interval u toku dana, uz dozvoljeno odsustvovanje radi ispunjavanja radnih obaveza ili pohađanja nastave kada su u pitanju maloletnici. Ukoliko postoji potreba za odsustvom koje inače nije uobičajeno neophodna je prethodna saglasnost nadležnog službenog lica (probacioni i parolni službenik, socijalni radnik, i sl.). U vremenskom intervalu kada bi prestupnik trebalo da je u svojoj kući računar nasumično vrši telefonske provere, uglavnom bez ikakve pravilnosti u redosledu poziva. Svako nepridržavanje uslova sankcije, odnosno neovlašćeno odsustvovanje od kuće, računar registruje i o tome obaveštava nadzorno lice koje može reagovati odmah tako što će lično proveriti da li je prestupnik kući, ili će pak posetu odložiti za naredni dan kada će ga suočiti sa posledicama svog prekršaja (Vaughn, 1989: 26, Friel i Vaughn, 1986:10). Sankcionisanje nepridržavanja uslova može se zasnivati samo na opomeni, prekidu elektronskog praćenja ili pak vraćanju u kazneni zavod (ukoliko je kućni

priltvor sa praćenjem bio u službi dosluživanja zatvorske kazne, a o tome odlučuje sud). Pored elektronskog praćenja nadležni službenik vrši i sporadične kućne posete. Broj i učestalost ovih poseta varira u zavisnosti od toga da li je konkretnom prestupniku potreban intenzivniji nadzor. Kada su u pitanju maloletnici socijalni radnik pored kućnih obavlja i posete školi u cilju praćenja detetovog napretka i prisustva nastavi (Vaughn, 1989:5). Upravo kod ove osetljive kategorije prestupnika i dalje su prisutne dileme o opravdanosti primene. Poseban problem predstavlja mogućnost vraćanja i prinudnog boravka maloletnog prestupnika u disfunkcionalnoj i nasilju sklonoj porodici (Vaughn, 1989:4). Iako u većini slučajeva vezanost za kuću može poboljšati narušene odnose na relaciji roditelj-dete, u literaturi se susrećemo sa primerima gde upravo roditelji sabotiraju maloletnikovo uspešno okončanje elektronskog praćenja bilo tako što ga lažno optužuju za kršenje uslova kućnog pritvora ili ga namerno odvede od kuće u nedovoljnom vremenskom periodu a bez informisanja nadležnog lica (Ibid: 18). Verovatno zbog ovih i brojnih drugih moralno-psiholoških dilema znatno manji broj zemalja (uglavnom na teritoriji SAD) u svojim zakonodavstvima predviđa ovu alternativnu krivičnu sankciju za maloletne prestupnike.

PREDNOSTI I NEDOSTACI

Primena elektronskih uređaja u oblasti izvršenja krivičnih sankcija postaje sve popularniji način vršenja nadzora u lokalnoj zajednici nad izvršiocima krivičnih dela. Iako osmišljeno sa ciljem redukovanja zatvorske populacije, materijalnih troškova i recidivizma deluje gotovo idealno, elektronsko praćenje ima kako svojih prednosti, tako i nedostataka. Upravo se prva dva osnovna cilja primene mogu smatrati istovremeno i prednostima ove sankcije, s tim što treba imati u vidu da je redukovanje zatvorske populacije moguće samo ukoliko se izriče kao alternativa zatvorskoj kazni (a ne u cilju dosluživanja kazne, nakon otpuštanja iz zatvora). Pored pozitivnih efekata na porodične odnose, ostanak u prirodnom socijalnom okruženju pruža prestupniku mogućnost zadržavanja radnog mesta i na taj način sticanje izvesne materijalne sigurnosti i obavljanje svih onih svakodnevnih životnih aktivnosti koje bi mu bile onemogućene u zatvoru. Što se tiče nedostataka oni obuhvataju probleme koji se odnose na opremu, u smislu isprekidanog signala kada je prestupnik blizu metalnih predmeta (kakvih u kući ipak ima dosta), kao i mogućnost vršenja krivičnih dela dok traje nadzor. Obzirom da oprema samo registruje prestupnikovo prisustvo u kući, ali ne i njegove aktivnosti neki prestupi, poput npr. trgovine

narkoticima mogu biti lako izvodljivi. Poseban problem predstavlja izbegavanje stigmatizacije zbog elektronskog predajnika. U većini slučajeva "narukvicu" nose na nožnom zglobu tako da postoji mogućnost njenog pokrivanja garderobom. Međutim, žene kojima je izricana mera elektronskog praćenja najčešće su se žalile upravo na strah da bi izgubile radno mesto i bile socijalno izolovane ukoliko bi uređaj bio vidljiv, a samim tim i otkriven njihov probacioni status (Glaser, Watts, 1992: 116). Pojedini stručnjaci izražavaju zabrinutost zbog ugrožavanja privatnosti i osnovnih prava osuđenog (Fay, 1992: 83), što bi nesumnjivo bilo najekstremnije u slučaju primene potkožnih elektronskih predajnika.

EFIKASNOST ELEKTRONSKOG PRAĆENJA

Izuzetno bitan segment izvršenja krivičnih sankcija svakako jeste procena njihovih efekata. U zavisnosti od svrhe i cilja konkretne sankcije zavisice i kriterijumi same procene. Analizom literature koja se bavi pitanjima elektronskog nadzora prestupnika uočili smo nedostatak kvalitetnih evaluacionih studija. Iako svaki konkretan program biva podvrgnut izvesnoj proceni, njena zasnovanost samo na uspešnom okončanju programa (predviđen broj dana pod nadzorom) i uticaju na recidivizam, bez komparacije dobijenih rezultata sa pripadnicima kontrolne grupe ipak čine se metodološki nedovoljno pouzdanim. Uspešno okončanje programa kao merilo njegove efikasnosti podrazumeva da je prestupnik u potpunosti, u predviđenom vremenskom periodu, ispunio uslove elektronskog praćenja, bez izvršenog novog krivičnog dela, ili pak da kršenje uslova nije u tolikoj meri ozbiljno da zahteva prekid programa (Bonta i dr., 1999:39). Izvesne lične, porodične i kriminalne karakteristike prestupnika utiču na njegovo uspešno okončanje elektronskog praćenja. Kao faktori uspeha izdvajaju se radni status (zaposleni su uspešniji od nezaposlenih), pol (veća je verovatnoća da žene budu uspešnije od muškaraca), prethodne presude (prestupnici sa prethodnim presudama će verovatniji biti manje uspešni od onih bez), broj prethodnih krivičnih dela (prestupnici sa više od tri prestupa će verovatnije biti neuspešniji od onih sa manje ili nijednim), godišnja primanja (oni nižeg socio-ekonomskog statusa, sa malim primanjima su manje uspešni), istorija zloupotrebe narkotika (bivši ili sadašnji korisnici narkotika će verovatnije biti neuspešniji) i prethodne institucionalne kazne (oni koji su ranije bili na izdržavanju zatvorske kazne, neovisno o trajanju, su neuspešniji) (Roy, 2006:50).

Uspešno okončanje elektronskog praćenja maloletnih prestupnika, pored težine krivičnog dela, broja i vrste prethodnih prestupa, u velikoj meri zavisi od funkcionisanja porodice (ukoliko živi u stabilnoj porodici, sa oba roditelja i dobrim odnosima kako između roditelja tako i na relaciji roditelj-dete, to će biti uspešniji), spremnosti i želje da ostane u svom socijalnom okruženju i manjih problema sa zloupotrebom alkohola ili narkotika (Schmidt, 1998:13). Evaluacijom projekta elektronskog praćenja 115 maloletnika (procena je sprovedena 23 meseca po okončanju programa) Harig je došao do neočekivanih rezultata. Naime, oni maloletni prestupnici koji su po školskoj klasifikaciji kategorisani kao deca sa emotivnim smetnjama ili zahtevima za specijalnim obrazovanjem (deca sa posebnim potrebama), žive u kući sa ocem i očuhom, počinili su nasilno ili personalno krivično delo (kada je žrtva neka druga osoba, a ne objekat, ustanova, i sl.) su neproporcionalno uspešniji od drugih (Harig, 2002). Maloletnici sa istorijom bežanja od kuće u većini slučajeva su skidali elektronske narukvice sa predajnikom i time prekidali program (Ibid). Harig takođe navodi preporuke za uspešniji implementaciju i realizaciju elektronskog praćenja maloletnih prestupnika, poput češćih ličnih kontakata nadležnog stručnjaka i maloletnika, povremenih testiranja na alkohol i drogu (uz jasno navedene posledice po maloletnika u slučaju nesaradnje ili zloupotrebe), preciziranih očekivanja (da redovno pohađa školu, pridržava se vremenskih ograničenja kretanja, apstinencije od droge i alkohola) i dobru informisanost o načinu kontrole i nadzora i posledicama koje kršenje uslova sa sobom nosi (Ibid).

U pogledu uticaja elektronskog praćenja prestupnika na redukciju recidivizma nailazimo na nepodudarne rezultate i shvatanja različitih autora. Razlog tome možemo tražiti u prethodno pomenutoj metodološkoj slabosti evaluacije efekata. Uspešnost konkretnog, kao i grupe prestupnika povezana je sa stepenom njihovog rizika. Svi faktori koji utiču na recidivizam mogu se sublimirati upravo u procenu nivoa potreba i rizika konkretnog "klijenta" programa. Kvalitetna follow-up evaluaciona studija elektronskog praćenja u Kanadi u kojoj su autori izvršili komparaciju 262 elektronski praćenih muških prestupnika, sa onim na probaciji i izdržavanju zatvorske kazne (nisu pod elektronskim nadzorom), a nakon kontrolisanja rizika i potreba, ustanovili su da elektronsko praćenje samo po sebi nema poseban uticaj na kriminalno ponašanja (Bonta, Carpeta, Rooney, 1999:25). Iako je najniža stopa recidivizma zabeležena upravo kod onih koji su pod elektronskim nadzorom, ona se može objasniti njihovim najnižim stepenom rizika. Ukoliko

se kod visoko rizičnih prestupnika elektronsko praćenje kombinuje sa intenzivnijim tretmanom tada se zapaža smanjena stopa recidivizma koja se može pripisati ovakvom načinu intervenisanja.³ Slični efekti se zapažaju i na primeru elektronskog praćenja maloletnika u Severnoj Karolini. Naime, kombinovano sa tretmanskim pristupom pruža efektivniju zaštitu društva i uticaj na ponašanje maloletnika. Pri tome, pod tretmanskim pristupom podrazumevaju se redovne kućne posete socijalnih radnika, individualno i porodično savetovanje, obrazovni programi i drugi vidovi socijalne podrške (Easley, Sweat, 2005). Na ovaj način, maloletnik ostaje u krugu svoje primarne porodice, obezbeđen je tretman za njega i celu porodicu i zadovoljava se uslov uštede materijalnih troškova u poređenju sa institucionalnim sankcijama. Pruža se mogućnost poboljšanja komunikacije i odnosa između roditelja i maloletnika, kao i njegovo uspešno integrisanje u socijalno okruženje.

Za razliku od Bonta i sar. velika studija sprovedena na Floridi u periodu između 1996. i 2000. godine i zasnovana na praćenju 64 000 prestupnika kojima je nakon zatvorske kazne izrečena mera elektronskog praćenja, pokazala je značajnu redukciju recidivizma (nakon prve godine stopa recidivizma u odnosu na one koji nisu elektronski praćeni opala je za 50%, a nakon druge za čak 60%) (Eichar, 2006: 291). Visoka stopa uspešnog okončanja ove alternativne sankcije zapaža se i u Velikoj Britaniji (80%), Švedskoj (90%) i Novom Zelandu gde je zabeležena i niska stopa recidivizma (Bleck i Smith, 2003:5). Međutim, kod tumačenja ovih rezultata treba biti obazriv zbog činjenice da nisu korištene adekvatne kontrolne grupe.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Narastajuća stopa kriminala u svetu, praćena pojačanom upotrebom zatvorskih kazni što je rezultiralo preopterećenošću zatvorskih kapaciteta uslovalo je potrebu iznalaženja adekvatnijih penoloških rešenja. U tom svetlu 70-ih godina prethodnog veka nastaju intermedijarne sankcije sa ciljem da premoste jaz između zatvorske kazne koja je smatrana suviše stro-

³ Studija koju su sproveli Bonta, Carpeta u Rooney je pokazala da tretman kod nisko rizičnih prestupnika ne samo da ne smanjuje recidivizam već ga i povećava. Međutim, intenzivni tretman visoko rizičnih prestupnika pod elektronskim nadzorom dao je pozitivne efekte na smanjenje stope recidivizma. Više o tome videti u Bonta, Rooney i Wallace-Carpeta, (1999, 2000).

gom za pojedina krivična dela, i probacije, koja je pak smatrana blagom opcijom (Soković, Vasiljević, 2007: 122). Jedna od intermedijarnih sankcija jeste i elektronsko praćenje prestupnika koje uz pomoć elektronskog predajnika i njemu odgovarajućeg prijemnika, omogućava nadzor, restrikciju i kontrolu njegovog kretanja i uspešnu integraciju u zajednicu uz istovremeni efekat kažnjavanja. Savremena tehnološka dostignuća ostavljaju trag i u oblasti izvršenja krivičnih sankcija, tako da danas imamo savremeniju i efikasniju opremu, kao i širu primenu elektronskog praćenja širom Evrope i sveta.

Primarni ciljevi i svrha elektronskog praćenja, određeni kao rasterećenost zatvorskih kapaciteta, redukovanje materijalnih troškova zavodskog smeštaja osuđenih i recidivizma, još uvek su, reklo bi se, teže dostižni. Smanjenje materijalnih troškova bez sumnje može se postići primenom alternativnih sankcija, pa i elektronskog praćenja prestupnika, što potvrđuju brojne svetske studije. Redukovanje broja osuđenika u zatvorima moguće je jedino ukoliko se ova sankcija primenjuje kao alternativa zatvorskoj kazni. Ako imamo u vidu činjenicu da znatno češće predstavlja dopunsku meru uz probaciju i parol, onda je rasterećenost zatvorskih kapaciteta gotovo neostvariva. U pogledu uticaja na recidivizam evaluacione studije pokazuju nepodudarne rezultate, od onih koji govore o drastičnom smanjenju stope recidivizma elektronski praćenih prestupnika, do neznatnog ili odsustva uticaja. Svakako, svi ovi rezultati se moraju posmatrati i tumačiti sa izvesnom rezervom i oprežnošću zbog metodoloških nedostataka.

Nesumnjivo, ekspanzija primene elektronskog praćenja će se nastaviti, stoga bolje razumevanje i kvalitetna empirijska istraživanja efekata se nameću kao nužnost. I pored znatnih prednosti, brojna pitanja u pogledu efikasnosti i ekonomičnosti, kao i zaštite prava i sloboda osuđenog i njegove porodice i dalje ostaju bez odgovora. U naučnim krugovima ostaje dilema da li je elektronsko praćenje revolucionarno sredstvo za nadzor prestupnika u okviru društvene zajednice ili predstavlja ostvarenje Orvelovog " Velikog brata".

LITERATURA

- 1) BLIC, (2008) *Zatvorenici služe kazne u bolnicama i domovima*, datum izdanja 24.9.2008.

- 2) BONTA, J., ROONEY, J., WALLACE-CARPETA, S. (1999) *Electronic monitoring in Canada*, Ottawa: Solicitor General's Office
- 3) BONTA, J., ROONEY, J., WALLACE-CARPETA, S. (2000) Can electronic monitoring make a difference? An evaluation of three Canadian programs, *Crime and delinquency*, vol.46, str. 61-75
- 4) BLACK, M., SMITH, R.G. (2003) Electronic monitoring in criminal justice system, Australian Institute of criminology: *Trends and issues in crime and criminal justice*, www.aic.gov.au/publications/tandi2/tandi254.pdf, preuzeto 20.10.2008.
- 5) EASLEY, M.F., SWEAT, G. (2005) *Legislative report on electronic monitoring of juveniles, calendar year 2004*, State of Carolina: Department of juvenile justice and delinquency prevention, www.ncdjip.org/resources/statistics_legislative/04-05/EHALegislative04.doc, preuzeto 12.9.2008.
- 6) EICHAR, P.L., (2006) Chapter484:From home detention to GPS monitoring, *McGeorge law review*, vol.37, str. 284-293
- 7) FAY, S.J., (1992) Electronic monitoring and criminal justice:some recent developments in Britain, *Nottingham law journal*, vol.1, str. 61-90
- 8) FRIEL, C.M., VAUGHN, J.B. (1986) A consumer's guide to the electronic monitoring of probationers, *Federal probation*, vol.50, no.2, str.38-41
- 9) GABLE, R.K., GABLE, R.S. (2005) Electronic monitoring:positive intervetnion strategies, *Federal probation*, vol.69, str. 21-25
- 10) GLASER, D., WATTS, R. (1992) Electronic monitoring of drug offenders on probation, *Judicature*, vol.76, no. 3, str 112-117
- 11) GOWEN, D. (2001) Remote location monitoring: A supervision strategy to enhance risk control, *Federal probation*, vol. 65, no.2, str.38-41
- 12) HARIG, T.J. (2002) *The juvenile electronic monitoring project: the use of electronic monitoring technology on adjudicated juvenile delinquents*, New York State Division of criminal justice services, www.criminaljustice.stale.ny.us/crimenet/ojsa/jemp/jemp.pdf, preuzeto 19.9.2008.
- 13) HAVERKAMP, R., MAYER, M., LEVY, R. (2004) Electronic monitoring in Europe, *European journal of crime, criminal law i kriminal justice*, vol. 12, no.1, str-35-45
- 14) LILLY, J.R., BALL, R.A., CURRY, D.A., SMITH, R.C. (1992) The Pride Inc. Program:an evaluation of five years of electronic monitoring, *Federal probation*, vol.56, str.42-47
- 15) NELLIS, M. (1989) The electronic monitoring of offenders in England and Wales: recent developments and future prospects, *British journal of criminology*, vol. 31, str. 165-185
- 16) PAPY, J.E., NIMER, R. (1991) Electronic monitoring in Florida, *Federal probation*, vol.55, str.31-33

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – Lj. Stevković, D. Vasiljević
„Elektronsko praćenje u oblasti izvršenja krivičnih sankcija”, (str. 265-280)*

- 17) ROY, S. BARTON, S. (2006) Convicted drunk drivers in electronic monitoring, home detention and day reporting centres: an exploratory study, *Federal probation*, vol.70, no.1, str. 49-55
- 18) SOKOVIĆ, S., VASILJEVIĆ, D. (2007) Intermedijarne sankcije u Kron, L. (ur), *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, god.XXVI, br.1-2, Beograd: IKSI, str.121-139
- 19) SCHMIDT, A. (1991) Electronic monitoring; realistically what can be expected?, *Federal probation*, vol. 55, str. 47-53
- 20) SCHMIDT, A. (1998) Electronic monitoring: what does literature tell us?, *Federal probation*, vol. 62, str.10-19
- 21) *Tracking sex offenders with electronic monitoring technology: implications and practical uses for law enforcement*, www.ojp.usdoj.gov/BJA/pdf/ACPSexOffendersElecMonitoring.pdf, preuzeto 7.10.2008.
- 22) VAUGHN, J. (1989) A survey of juvenile electronic monitoring and home confinement programs, *Juvenile and family court journal*, vol. 40, str.1-36

ELECTRONIC MONITORING IN PENAL SYSTEM

This paper represent a brief analysis of electronic monitoring of offenders in criminal justice system. After brief historical oversee authorees are describing types of electrical equipment which is used for realization of this alternative sanction, like as the way of its' realization. Pointing out advantages and deficiencies, in continuation of this paper they give a brief retrospective of electronic monitoring efficiency in accomplishing goals which are set down. This paper concludes with critical analysis of practical achievement and results of evaluation studies.

KEY WORDS: electronic monitoring / offender / criminal sanctions / crime

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 281-299

Originalni naučni rad
UDK: 303.62:316.624-053.6
343.85:343.91-053.6
364-781.2
ID broj: 153806604

INSTRUMENTI ZA PROCENU RIZIKA ZA SUKOB SA ZAKONOM KOD DECE I MLADIH*

Jasna Hrn i *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

Nevenka Žegarac**

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

U radu se prikazuju tri instrumenta namenjena proceni rizika sa sukob sa zakonom kod dece i mladih. Dat je rezime savremenih istraživanja faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih na kojima je zasnovan prvi prikazan instrument, Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (Hrnčić, Žegarac, Džamonja-Ignjatović). Kategorije ove Skale su: opšte karakteristike deteta/mlade osobe; kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe; antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe; upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe; odnos roditelja/staratelja prema detetu; karakteristike članova porodice; karakteristike vršnjačke grupe; stresori, i socijalno okruženje. Drugi instrument procene je Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, Žegarac), koji daje osnov za procenu hroniciteta ili pervaerzivnosti sukoba sa zakonom kod dece i mladih na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja. Prikazan je Upitnik roditeljskog nadzora (Hrnčić) na-

* Rad je nastao kao rezultat na projektu "Prevenција kriminala i socijalnih devijacija" koji podržava Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, broj 149016.

* Email: jhrncic@gmail.com

** Email: nzegarac@eunet.yu

menjen proceni efikasnosti nadgledanja deteta od strane roditelja.

KLJUČNE REČI: maloletnička delinkvencija / antisocijalno ponašanje / faktori rizika / hronicitet

Termin "sukob za zakonom" se sve šire koristi u savremenoj literaturi. On podrazumeva da je osoba osumnjičena, optužena, osuđena ili ima izrečenu meru za krivično delo. Za mladu osobu koje je osumnjičeno, optuženo ili osuđeno za krivično delo karakteristično je da je u sukobu za zakonom, a ne da je "delinkventno", "antisocijalno", i sl. To ne znači da je delo počinjeno od strane te osobe, niti da je delo antisocijalno, već samo da je mlada osoba zbog njega u kontaktu sa krivično-pravnim sistemom. Zatim, ovaj termin se odnosi na svako dete koje je osumnjičeno /optuženo/ osuđeno zbog krivičnog dela bez obzira na određenje donje granice krivične odgovornosti, koja dosta varira između različitih zemalja, te on tako obuhvata i krivično neodgovornu decu. Termin "deca u sukobu za zakonom" takođe indirektno ukazuje na njihovu potencijalnu ugroženost. On govori o sukobu mlade osobe sa veoma moćnim sistemom – krivičnopravnim sistemom zemlje. Ovaj sistem je u velikoj većini zemalja adaptiran odraslima, a ne deci, te su deca koja su u kontaktu sa njim posebno ugrožena i kao žrtve, i kao mogući počinitelji krivičnih dela, bez obzira da li su ispod ili iznad granice krivične odgovornosti. Zbog ovih karakteristika, izraz "deca/mladi u sukobu za zakonom" se posebno rado koristi u oblasti dečjih i ljudskih prava (United Nation, 1985, UNICEF, 2002) i sprovođenja programa usmerenih na zaštitu dece i mladih koja su uključena u krivičnopravni postupak zbog sumnje/optužbe/osude da su počinila krivično delo.

Mnogi faktori povećavaju rizik da osoba bude osumnjičena, optužena ili osuđena za krivično delo bez obzira na to da li je to delo učinila. To su pre svega procesi selekcije onih koji su osumnjičeni, optuženi i osuđeni za krivična dela (pripadnost marginalnim grupama, negativne predrasude, nedostatak resursa osobe za adekvatnu zaštitu i odbranu u krivičnopravnom postupku, neadekvatan krivičnopravni postupak), kao i neprimerene ili diskriminišuće zakonske regulative. Ipak, najveći prediktor sukoba sa zakonom je svakako činjenje krivičnih dela. Termin koji se odnosi na izvršenje krivičnog dela a zaobilazi problem različitog definisanja krivičnog dela u različitim kulturama, kao i problem

dokazivanja krivice na sudu, je "antisocijalno ponašanje" (AP). On se odnosi na fenomen ponašanja protiv društva/društvenih normi, i na suštinu prestupa kroz različite kulture – na namernu povredu prava drugog čoveka. Ima konotaciju realnih, a ne registrovanih antisocijalnih dela, i izbegava etiketiranje koje nosi sa sobom termin "maloletnička delinkvencija". Istraživanja antisocijalnog ponašanja pokazuju koji su faktori najprediktivniji za početak, održavanje i produbljivanje "zasluženog" sukoba sa zakonom.

Antisocijalno ponašanje nije homogena kategorija. Širok je spektar njegovog ispoljavanja u odnosu na početak, težinu, perzistenciju i raznorodnost antisocijalnog ponašanja. Brojni su faktori koji su pokazali relativno konzistentan uticaj na antisocijalno ponašanje. Ni jedan od ovih faktora uzet pojedinačno nije presudan. Dosledno se pokazuje da je najprediktivnije za delikventan ishod upravo međudejstvo nekoliko faktora, koje često daju efekat pojačanja ili ubrzanja. Uzeti zajedno, oni objašnjavaju daleko veću varijansu delikventnog ponašanja, nego ukoliko se sabere njihov pojedinačan uticaj (Moffit, 1996; Rutter i sar, 1989, 1998; Farrington, 1996). I ovde se još jednom pokazuje da je svako složenije ljudsko ponašanje višestruko motivisano, utoliko perzistentnije ukoliko su nepovoljni uslovi raniji, teži i mnogostraniji.

Različiti faktori kao i indikatori težine i perzistencije antisocijalnog ponašanja međusobno koreliraju, pa se generalno mogu utvrditi dva tipa antisocijalnog ponašanja - *perzistentno*, i *adolescencijom limitirano* antisocijalno ponašanje (Moffit, 1996, Patterson i sar., 1992; McMahan, 1994; Rutter i sar., 1998). Ova distinkcija je opšte prihvaćena u literaturi, i reflektuje se u važećim klasifikacijama poremećaja ponašanja (DSM-IV, ICD-10). *Perzistentno antisocijalno ponašanje* opisuje osobe koji pokazuju visoku istrajnost antisocijalnog ponašanja, koje obično počinje oko 9 – 10. g. i nastavlja se kroz odraslo doba. Takve osobe čine onih 5-6% kriminalaca koji izvrše oko 50% od ukupnog broja krivičnih dela. Ova grupa pokazuje značajno više prisustvo i niza drugih psihosocijalnih problema i mentalnih poremećaja. *Adolescencijom limitirano antisocijalno ponašanje* odnosi se na osobe koje počinju delikventna dela tek na adolescentnom uzrastu i ne pokazuju perzistentnost kriminalnog ponašanja u odraslom dobu. Istraživanja konzistentno pokazuju da su genetski, biološki i rani porodični uticaji utoliko izrazitiji ukoliko je osoba bliže perzistentnom kriminalnom ponašanju, dok su razvojno kasniji direktniji uticaji šire socijalne sredine utoliko presudniji za

kriminal ukoliko je delinkvencija više vremenski ograničena na period adolescencije (Hošek, Momirović, 1998).

Analiza faktora koji su sistematski pokazali svoj uticaj na nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja pokazala je da se oni mogu grupisati u nekoliko kategorija: genetski faktori, individualni faktori, porodični faktori, faktori vršnjačke grupe, stresori i faktori neposrednog socijalnog okruženja (Hrnčić, 2003, 2004). Genetski i porodični faktori u međusobnoj interakciji formiraju neke individualne karakteristike mlade osobe, stresori sa kojima se susreće u odnosima sa svojom okolinom takođe utiču na njen razvoj i izbore koje čini. Sa ovim karakteristikama, mlada osoba ulazi u sledeće neposredne odnose sa vršnjačkom grupom i školom. Ukoliko više sazreva, ona se sve više samostalno uključuje u širu društvenu zajednicu, čije karakteristike imaju sve direktniji uticaj.

Genetski faktori su se pokazali slabo prediktivnim za antisocijalno ponašanje dece i adolescenata, i to pre svega za perzistentni tip (Lyons i sar., 1998; Carey, 1994).

Individualni faktori prediktivni za antisocijalno ponašanje su: biološki medijatori (smanjena autonomna reaktivnost i povećan nivo serotonina u krvi; Rutter i sar., 1998); muški pol (muški pol je tri do dvanaest puta više zastupljen od ženskog; Rutter i sar., 1998); uzrast (adolescentni uzrast povećava rizik za antisocijalno ponašanje, dok početak AP pre 13. godine povećava rizik za perzistentni tip AP; Rutter i sar., 1983, 1998; Patterson i sar., 1992); smanjene verbalne sposobnosti (niži, mada još uvek prosečni, skorovi na verbalnim ali ne i na neverbalnim testovima inteligencije kod perzistentnog tipa; Ganzer, Sarason, 1973; Moffit, 1996; Rutter i sar., 1998); smanjena samokontrola (kontrola impulsa, i predviđanje i planiranje; Feldman, Weinberger, 1994; Luengo i sar., 1994; Moffit, 1996; Gottfredson, Hirschi, 1996); problemi adekvatnog razumevanja situacije (zapažanje manje relevantnih socijalnih znakova, selektivno zapažanje neprijateljskih pre nego benignih znakova, pogrešno interpretiranje nejasnih namera drugih ljudi kao negativnih, interpretacija benigne komunikacije kao maligne, odbrambena minimalizacija emocija koje bi učinile subjekta povredivim; Dodge i sar., 1987, 1990; Lochman, Lenhart, 1993; Lochman, Dodge, 1994; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995; Waldman, 1996; Crick, Dodge, 1996; Crick, Werner, 1998); neadekvatne strategije za prevazilaženje problema (pristupačnost agresivnog i antisocijalnog odgovora, negacija problema i projekcija odgovornosti, osvetničko razrešenje situacije, pozitivna verovanja o ishodu agresivnog ili antisocijalnog odgovora, pozitivna verovanja o njih-

voj sposobnosti za agresivni i antisocijalni odgovor, preferiranje neposrednog razrešenja pred odloženim, veština odigravanja agresivnog i antisocijalnog ponašanja, nedostatak veštine da izvedu pozitivno interpersonalno ponašanje, biranje emotivno-fokusiranih strategija rešavanja problema; biranje izbegavajućih strategija; Dodge i sar., 1987, 1990; Patterson i sar., 1992; Lochman, Dodge, 1994; Tolan i sar., 1995; Waldman, 1996; Crick, Dodge, 1996; Crick, Werner, 1998; Fields, Prinz, 1997); i sniženo samopoštovanje (slabo prediktivno; Kaplan, 1980; Lochman, Dodge, 1994, Patterson i sar., 1992; Renouf i sar., 1997). Problemi ponašanja su najснаžнји prediktori antisocijalnog ponašanja: ozbiljno kršenje pravila (u adolescentnom uzrastu povećava rizik za antisocijalno ponašanje, dok početak pre 13. godine povećava rizik za perzistenti tip AP; Patterson i sar., 1992); hiperaktivnost (Moffit, 1990), agresivnost (reaktivna i instrumentalna/proaktivna agresivnost; Loeber, 1990; Tolan i sar., 1995; O'Donnell i sar., 1995; Crick, Dodge, 1996). Zloupotreba supstanci je visoko povezana sa AP i njegov je prediktor (Donovan, Jessor, 1985; Rutter i sar., 1983; 1998; Loeber, 1990). I naravno, samo antisocijalno ponašanje je snažan prediktor daljeg AP.

Upotreba *psihoaktivnih supstanci* deteta ili mlade osobe je prisutna u ekstremno visokom procentu kod dece i mladih sa poremećenim i delinkventnim ponašanjem (Haapsalo, Hamalainen, 1996; Steiner i sar., 1997; Weinberg i sar., 1998), i visoko je prediktivna za antisocijalno ponašanje.

Porodični uticaji su ključni središnji faktori perzistentnog tipa AP, i značajni prediktori adolescentnog tipa AP. Mogu se posmatrati kako kroz karakteristike odnosa roditelja ili staratelja (u daljem tekstu: roditelja) prema detetu, tako i kroz karakteristike samih članova porodice. Karakteristike odnosa roditelja prema detetu koje promovišu antisocijalno ponašanje su: nedostatak pozitivnih afektivnih odnosa (ravnodušnost, povlačenje, izbegavanje deteta, hostilnost, kritičnost, otvoreno odbacivanje; Bowlby, 1946; 1988; Vissing, Strus, 1991; O'Donnell i sar., 199; Rutter i sar., 1998); zlostavljanje (Lewis i sar., 1985, 1988; Vissing, Straus, 1991; Haapasalo i Hamalainen, 1996); nedovoljna senzitivnost i responsivnost (roditelji ne prepoznaju potrebe deteta i/ili ne odgovaraju na njih; Bowlby, 1988; Haapasalo, Tremay, 1994; Lyons-Ruth, 1996; Allen i sar., 1998); neadekvatno prepoznavanje devijantnog ponašanja (roditelji nemaju veštine tačnog klasifikovanja problematičnog ponašanja, pa lakše detetovo ponašanje klasifikuju kao devijantno i/ili ozbiljne prestupe klasifikuju kao nedevidantne; Patterson i sar., 1992); nekonzistentno

disciplinovanje deteta (McCord, McCord, 1959; Glueck, Glueck, 1970; Rutter, Giller, 1983; Feehan i sar., 1991; Patterson i sar., 1992); podsticanje i/ili odobravanje antisocijalnog ponašanja deteta (Donovan, Jesser, 1985; McMahan 1994; O'Donnell i sar., 1995); nedovoljan nadzor nad detetom (generalno predikativan za AP, dok je početak pre 13. godine deteta predikativan za perzistentni tip AP; Rutter, 1983; Patterson, Stouthamer-Loeber, 1984; Patterson i sar., 1992; Seydlitz, 1993). Ovakvi porodični uticaji dovode do toga da dete uči da je nepoštovanje socijalnih normi isplativo, čak i poželjno. Ukoliko su negativni porodični uticaji raniji, perzistentniji i ozbiljniji, utoliko su maligniji.

Nedostatak pozitivnih porodičnih uticaja takođe pogoduje antisocijalnom ponašanju, naročito kod adolescencijom limitiranog tipa AP. Predikativan je nedostatak stimulisanja pro-socijalnog ponašanja deteta (Patterson, Stouthamer-Loeber, 1984; Brown i sar., 1993), kao i neadekvatna uloga i pozicija deteta u porodici, koja ugrožava autonomiju i individuaciju (prezaštićenost, preterana kontrola, utrougljavanje; Haley, 1980; Rey i sar. 1990; Mann i sar., 1990; Barber, Olsen, 1994; Florsheim i sar., 1996)

Karakteristike roditelja koje pogoduju antisocijalnom ponašanju deteta su: smanjena sposobnost za roditeljstvo (fizička /mentalna); nedostatak veština prosocijalnog rešavanja problema (Vuchinich i sar., 1994; Patterson i sar., 1992); zavisnost od alkohola ili droga (Patterson i sar., 1992; Rutter i sar., 1998); nasilno ponašanje (Kashani i sar., 1988; Vissing, Straus, 1991; Patterson i sar., 1992) i krivična dela (Rutter i sar., 1983, 1998; Henggeler, 1989; Patterson i sar., 1992; Brennan i sar., 1997). Takođe, ozbiljno kršenje pravila i antisocijalno ponašanje *druge dece u porodici* povećavaju rizik za AP (Rutter i sar., 1998).

Antisocijalne karakteristike *vršnjačke grupe* visoko određuju AP mlade osobe (Henggeler, 1989; Rutter i sar., 1983, 1998; Fergusson i sar., 1996, itd.), pa je za predikciju AP značajno odrediti stepen ovog uticaja. Dok je za adolescencijom limitirani tip AP uticaj vršnjaka često krucijalan za početak antisocijalnog ponašanja, kod perzistentnog tipa antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima. I zloupotreba psihoaktivnih supstanci u vršnjačkoj grupi povećava rizik za krivična dela (McLaughlin i sar., 2000).

Stresori koji mogu biti "okidači" antisocijalnog ponašanja su: teži gubici (Bowlby, 1946; Emery, 1982; Rutter i sar., 1998); prisustvo izrazito iritativnih stimulusa (Agnew, 1996); učestali konflikti između članova porodice (McCord, McCord, 1959; Emery, 1982; Forehand i sar., 1991; Gartland,

Day, 1992); osujećenost u postizanju pozitivnih ciljeva (Agnew, 1996); nemogućnost zadovoljenja osnovnih potreba; stresori tokom krivičnog postupka (maltretiranje, ponižavanje, pritvor; Hrnčić, 2001); i izloženost nasilju i pretnji nasiljem (Lewis i sar., 1985, 1988; Vissing, Straus, 1991; Haapasalo i Hamalainen, 1996; Steiner i sar., 1997).

Neke karakteristike pozicije deteta/mlade osobe u odnosu na *socijalno okruženje* pogoduju antisocijalnom ponašanju, mada po sebi nisu njegovi izraziti prediktori. Njihov uticaj se prelama preko karakteristika porodice, vršnjačke grupe i mlade osobe. Faktori koji daju jasniju sliku konteksta i njegove interakcije sa navedenim faktorima rizika su: loš uspeh u školi, prekid školovanja, nezaposlenost ili nedostatak sredstava roditelja, nedostatak ili nedovoljna podrška neposredne socijalne sredine i/ili socijalnih službi, izolovanost porodice, loša saradnja porodice sa službama podrške, visoka stopa kriminala u susedstvu, prisutnost "socijalno uspešnih" kriminalaca i/ili organizovanog kriminala u okruženju, laka dostupnost oružja i droga (Henggeler, 1989, Patterson i sar., 1992, Stark, 1996, Rutter i sar., 1983, 1998).

Rastuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih sa sukob sa zakonom inicirale su pripremu instrumenta u kojima su navedeni nalazi sistematizovani tako da budu primenjivi i operativni u svakodnevnoj praksi zaštite i tretmana dece i mladih. Pri tome je uzeto u obzir da navedeni faktori rizika imaju različitu snagu predikcije (Hrnčić, 2003, 2004), kao i da se radi o faktorima koje praktičar može relativno lako da detektuje u direktnom radu sa klijentima. Tako je nastala *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (Hrnčić, Žegarac) koja uključuju individualne faktore rizika, porodične faktore, faktore vršnjačke grupe, stresore i širu socijalnu okolinu. Razvijena su i dva pomoćna instrumenta. Pripremljena je i *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja* (Hrnčić, Žegarac), koja daje osnov za procenu hroniciteta ili pervaživnosti sukoba sa zakonom kod dece i mladih na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja. Priređen je i *Upitnik roditeljskog nadzora* (Hrnčić), namenjen proceni efikasnosti nadgledanja deteta od strane roditelja kao značajnog prediktora antisocijalnog ponašanja.

SKALA ZA PROCENU RIZIKA ZA SUKOB SA ZAKONOM KOD DECE I MLADIH

Autori: J. Hrnčić, N. Žegarac, T. Džamonja Ignjatović, 2008

Oblast procene: rizici za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom kod dece i mladih.

Namena. Skala se odnosi na decu i mlade koji su u riziku ili u sukobu sa zakonom. Procenjuje rizike sa tri aspekta: početka, nastavka i produbljanja sukoba sa zakonom. Skala operacionalizuje način da se utvrde i organizuju raspoloživi podaci o detetu/mladoj osobi u sukobu sa zakonom i u riziku za sukob sa zakonom, o njegovoj/njenoj porodici i okolini. Odnosi se na aktuelnu situaciju. Daje relativno preglednu sliku potreba deteta/mlade osobe za podrškom u onim oblastima života u kojima su identifikovane "slabe tačke". Ova procena daje osnov za planiranje sledećih koraka u zaštiti i tretmanu dece i mladih.

Opis i uputstvo

Skala uključuje one faktore koji povećavaju rizik za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom (Hrnčić, 2003, 2004). Antisocijalno ponašanje se odnosi na namernu povredu prava druge osobe. Ajtemi na ovoj Skali su zasnovani na nalazima savremenih istraživanja faktora rizika i organizovani su po sadržaju u devet kategorija. Kategorije Skale su: OK - opšte karakteristike deteta/mlade osobe; PHA - kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe; AP - antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe; PAS - upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe; ORD - odnos roditelja/staratelja prema detetu; KČP - karakteristike članova porodice; KVG – karakteristike vršnjačke grupe; STR – stresori; i SO – socijalno okruženje. Iako ajtemi imaju različitu prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje, ni jedan od njih uzet pojedinačno nema sam po sebi presudan uticaj na razvoj sukoba sa zakonom, osim samog antisocijalnog ponašanja. Međudejstvo nekoliko faktora iz nekoliko kategorija ima kumulativni efekat koji značajno povećava rizik za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom.

Na osnovu primene Skale za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom može se dati: procena stepena rizika deteta/mlade osobe da uđe u sukob sa zakonom po prvi put, procena stepena rizika

deteta/mlade osobe, koja je već u sukobu sa zakonom, da taj sukob nastavi ili ga produbi, i procena potrebnog nivoa i vrste intervencija.

Tokom procene se koriste i tri pomoćna instrumenta. *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja* se koristi za procenu rizika za nastavak i produblјivanje sukoba sa zakonom. *Konersova skraćena skala procene* je namenjena je brzom proceni rizika za prisustvo hiperaktivnosti i poremećaja pažnje kod dece i adolescenata. Odgovor za aјtem 10 ("Hiperaktivnost sa problemima pažnje") se upisuje na osnovu rezultata na ovoj skali. *Upitnik roditeljskog nadzora* se koristi kako bi se odgovorilo na aјtem 38 Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih ("Nedovoljan nadzor roditelja nad ponašanjem i kretanjem deteta").

Skorovanje

Aјtemi svake kategorije su skorovani su od 1 – 3 na osnovu značaja koji imaju za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom u okviru te kategorije. Dva aјtema su skorovana i sa 2 i sa 3; u oba slučaja se skoruje sa 3 kada je početak pre 13 god., što je obeleženo i zvezdicom.

Ukoliko je ponašanje ili stanje koje aјtem opisuje prisutno, zaokružuje se skor koji odgovara tom aјtemu (ispod kolone "DA"), a ukoliko nije prisutno, zaokružuje se "0". Skorovi na aјtemima se sabiraju u okviru jedne kategorije. Većina kategorija ima kritične skorove, koji ukazuju na potrebu za određenom vrstom i nivoom tretmana.

Kritični skorovi za preduzimanje određenih intervencija određeni su na tri nivoa:

- ◆ *Nivo preventivne i/ili razvojne intervencije.* Cilj je podsticanje razvoja i zdravih stilova života Uključuje intervencije niskog intenziteta kao što su edukativni programi, psiho-socijalne radionice, savetovanja isl.
- ◆ *Nivo zaštitne intervencije/tretmana.* Cilj je podsticanje prosocijalnog ponašanja i smanjenje rizika za antisocijalno ponašanje. Podrazumeva individualizovani strukturisani tretman umerenog intenziteta (nekoliko puta mesečno) u lokalnoj zajednici.
- ◆ *Nivo intenzivnog tretmana.* Cilj je podsticanje prosocijalnog, smanjenje rizika za antisocijalno ponašanje i bolja integracija u zajednicu. Podrazumeva individualizovani strukturisani tretman koji uključuje intervencije više puta nedeljno u bliskoj saradnji sa porodicom/starateljima

i drugim značajnim osobama. Najbolji rezultati se dobijaju ako dete/mlada osoba ovakav tretman koristi u lokalnoj zajednici.

Kategorije Skale nemaju podjednaku prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom. Najveću snagu predikcije imaju skale "AP - Antisocijalno ponašanje", i "PHA - Kršenja pravila, hiperaktivnost i agresivnost". Kategorije "STR – stresori" i "SO – socijalno okruženje" imaju najmanju prediktivnu vrednost, dajući pre svega sliku konteksta u kome je problem nastao ili se održava. One zato nemaju kritični skor.

Kritični skorovi su prikazani u Tabeli 1:

Tabela 1. Kritični skorovi za određivanje nivoa intervencije kod Skale za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom

KATEGORIJA	MAKSIM. SKOR	KRITIČNI SKOR		
		Preventivna / razvojna intervencija	Zaštitna intervencija/ tretman	Intenzivni tretman u lok. zajednici
OK - Opšte karakteristike deteta/mlade osobe	10	4	6	/
PHA - Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	13/14	2	3	7
AP - Antisocijalno ponašanje	34	2	3	7
PAS - Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe	4	1	2	/
ORD - Odnos roditelja/staratelja prema detetu	18/19	3	5	9
KČP - Karakteristike članova porodice	17	3	5	9
KVG - Karakteristike vršnjačke grupe	12	3	7	9

Dostizanje kritičnog skora na više kategorija direktno povećava rizik i potrebu za tretmanom, a kategorija u kojoj se prevazilazi vrednost kritičnog skora, upućuje na sadržaj i pravac intervencije.

Procena stepena rizika

Procena rizika se zasniva na prisustvu faktora rizika, sumi skorova po kategorijama (u odnosu na kritičan skor), poređenju rezultata u različitim kategorijama i shvatanju kompleksne individualne situacije deteta/mlade osobe. Postupak se razlikuje u odnosu na to da li je osoba koja se procenjuje u sukobu sa zakonom ili ne.

Tabela 2. Stepen rizika za ulazak u sukob sa zakonom

STEPEN RIZIKA	OPIS
0	Bez rizika za ulazak u sukob sa zakonom
1	Nizak rizik za ulazak u sukob sa zakonom
2	Umeren rizik za ulazak u sukob sa zakonom
3	Visok rizik za ulazak u sukob sa zakonom

Ako se radi o osobi koja nije u sukobu sa zakonom, ali se uočavaju problemi u ponašanju i u odnosu sa okolinom, na osnovu prethodnih kriterijuma procenjuje se rizik za ulazak u sukob sa zakonom na četvorostepenoj skali (Tabela 2). Ako se radi o osobi koja je u sukobu sa zakonom procena rizika za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom uključuje, osim prethodnih kriterijuma, i procenu stepena hroniciteta antisocijalnog ponašanja na Skali indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja.

Na osnovu kritičnih skorova po kategorijama, prisustvu faktora rizika, stepenu hroniciteta antisocijalnog ponašanja i shvatanju kompleksne individualne situacije deteta/mlade osobe, procenjuje se rizik za nastavak sukoba sa zakonom na petostepenoj skali (Tabela 3.).

Tabela 3. Određivanje stepena rizika za nastavak sukoba sa zakonom

STEPEN RIZIKA	OPIS
0	Bez rizika za nastavak sukoba sa zakonom
1	Nizak rizik za nastavak sukoba sa zakonom
2	Umeren rizik za nastavak sukoba sa zakonom
3	Visok rizik za nastavak sukoba sa zakonom
4	Visok rizik za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom

Standardizacija i metrijske karakteristike. Skala za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom je nova skala koja još nije ušla u praktičnu upotrebu, tako da za sada nema podataka o njenim metrijskim karakteristikama. Ona je nastala kao rezultat kumuliranog teorijskog i empirijskog znanja i praktičnog iskustva autora u ovoj oblasti. Relevantnost izabranih kategorija procene i ajtema koji ih

reprezentuju ima očiglednu validnost (face validity) u odnosu na predmet merenja. Prikupljeni empirijski podaci iz neposredne prakse profesionalaca omogućiće empirijsku proveru diskriminativne validnosti kritičnih skorova.

Skala za procenu rizika za sukob dece i mladih sa zakonom

Ime i prezime korisnika _____

POL: M Ž

Uzrast _____ Datum procene ____/____/____

	OK - OPŠTE KARAKTERISTIKE DETETA/MLADE OSOBE	DA	NE
1.	Sníženo samopoštovanje	1	0
2.	Smanjena sposobnost predviđanja i planiranja	1	0
3.	Minimiziranje sopstvenih emocija tuđe i straha	1	0
4.	Pribežava neposrednom razrešenju problema i kada je odloženo rešenje primerenije	1	0
5.	Negacija problema i/ili projekcija odgovornosti	1	0
6.	Nerazvijanje veštine komunikacije i rešavanja problema	1	0
7.	Sklonost ka doživljavanju ljudi /sveta kao neprijateljskih	2	0
8.	Smanjena kontrola impulsa	2	0
	PHA - KRŠENJE PRAVILA, HIPERAKTIVNOST I AGRESIVNOST DETETA/MLADE OSOBE	DA	NE
9.	Ozbiljno kršenje pravila (često ostaje kasno noću uprkos zabrani, često beži iz škole, pobegao/la od kuće preko noći), početak pre 13 g.*	2/3*	0
10.	Hiperaktivnost (povećana impulsivnost i aktivnost) sa problemima pažnje	3	0
11.	Reaktivna odbrambena fizička agresivnost	1	0
12.	Reaktivna osvetnička fizička agresivnost	2	0
13.	Instrumentalna fizička agresivnost (kao sredstvo postizanja željenog cilja)	3	0
14.	Uglavnom bira agresivni odgovor u rešavanju problema	2	0
	AP - ANTISOCIJALNO PONAŠANJE DETETA/MLADE OSOBE	DA	NE
15.	Početak antisocijalnog ponašanja pre 13 g.	3	0
16.	Često kinji, preti, ili zastrašuje druge	2	0
17.	Često započinje tuče	2	0
18.	Koristio/la oružje koje je prouzrokovalo težu fizičku povredu druge osobe (batina, cigla, flaša, nož, pištolj...)	3	0
19.	Fizički je okrutan/a prema drugim ljudima	3	0
20.	Fizički je okrutan/a prema životinjama	3	0
21.	Ukrao/la suočen/a sa žrtvom (napad i pljačka, otimanje, iznuda, oružana pljačka)	3	0
22.	Seksualno maltretirao/la	2	0
23.	Pokušaj silovanja ili silovanje	3	0
24.	Učestvovao/la u paljenju vatre sa namerom da prouzrokuje ozbiljnu štetu	3	0
25.	Namerno uništio/la tuđu imovinu veće vrednosti	2	0
26.	Provalio/la u tuđu kuću, zgradu, objekat ili kola	2	0
27.	Često laže i manipulise da bi obezbedio/la dobra ili prednosti na tuđu štetu.	1	0
28.	Ukrao/la stvari veće vrednosti bez suočenja sa žrtvom (krađa prodavnice, falsifikovanje vrednosnih dokumenata, krađa putem interneta...)	2	0
	PAS - UPOTREBA PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI DETETA/MLADE O.	DA	NE
29.	Česta zloupotreba alkohola	1	0
30.	Zloupotreba droga	1	0
31.	Zavisnost od droga	2	0
	ORD - ODNOS RODITELJA / STARATELJA PREMA DETETU	DA	NE
32.	Roditelji ne stimulišu pro-socialno ponašanje deteta	1	0
33.	Deteta ima neadekvatnu ulogu i poziciju u porodici, što ugrožava autonomiju i individualizaciju (prezašćenost, preterana kontrola, uštrogljavanje)	1	0
34.	Roditelji ne prepoznaju potrebe deteta i/ili ne odgovaraju na njih	1	0
35.	Roditelji detetove nestaške klasifikuju kao devijantne	1	0
36.	Roditelji ozbiljne prestepe ne prepoznaju kao devijantne	2	0
37.	Roditelji nekonzistentno disciplinuju dete	2	0
38.	Nedovoljan nadzor roditelja nad ponašanjem i kretanjem deteta, početak pre 13 g.*	2/3*	0
39.	Roditelji odobranjuju i/ili podstiču antisocijalno ponašanje deteta	3	0
40.	Otvoreno neprijateljstvo prema detetu	2	0
41.	Fizičko ili seksualno zlostavljanje od strane roditelja	3	0

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Hrnčić, N. Žegarac
 „Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih”, (str. 281-299)

KČP - KARAKTERISTIKE ČLANOVA PORODICE		DA	NE
42.	Smanjena sposobnost roditelja/staratelja za roditeljstvo (fizička /mentalna)	1	0
43.	Roditelji nemaju veštine prosocijalnog rešavanja problema	1	0
44.	Ozbiljno kršenje pravila druge dece u porodici	1	0
45.	Antisocijalno ponašanje druge dece u porodici	2	0
46.	Zavisnost roditelja od alkohola ili droga	3	0
47.	Nasilno ponašanje roditelja u porodici	3	0
48.	Nasilno ponašanje roditelja van porodice	3	0
49.	Krivična dela roditelja	3	0
KVG – KARAKTERISTIKE VRŠNJAČKE GRUPE		DA	NE
50.	Većinu dela izvršio/la u društvu	1	0
51.	Drugovi/ice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje	3	0
52.	Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem	3	0
53.	Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima	3	0
54.	Česta, intenzivna upotreba psihoaktivnih supstanci u vršnjačkoj grupi	2	0
STR – STRESORI DETETA/MLADE OSOBE		DA	NE
55.	Teži gubici u poslednjih godinu dana (smrt ili separacija, gubitak imovine)	1	0
56.	Prisustvo izražito iritativnih stimulusa (neuslovno stanovanje, zagađenost, buka...)	1	0
57.	Učestali konflikti između članova porodice (svade, rasprave, netrpeljivost)	1	0
58.	Osujećenost u postizanju pozitivnih ciljeva	1	0
59.	Ekonomski resursi porodice nedovoljni za zadovoljenje osnovnih potreba	1	0
60.	Stresori tokom krivično-pravnog postupka (maltretiranje, ponižavanje, pritvor)	1	0
61.	Izloženost nasliju i pretnje naslijem	1	0
SO - SOCIJALNO OKRUŽENJE		DA	NE
62.	Loš uspeh u školi	1	0
63.	Prekid školovanja	2	0
64.	Roditelj/staralac je nezaposlen, bez sredstava	1	0
65.	Nedostatak/nedovoljna podrška neposredne socijalne sredine	1	0
66.	Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi	1	0
67.	Izolovanost porodice	1	0
68.	Porodica slabo saraduje / odbija saradnju sa službama podrške	1	0
69.	Visoka stopa kriminala u susedstvu	2	0
70.	Prisutnost "socijalno uspešnih" kriminalaca/organizovanog kriminala u okruženju	2	0
71.	Laka dostupnost oružja	2	0
72.	Laka dostupnost droga	2	0

SKALA INDIKATORA HRONICITETA ANTISOCIJALNOG PONAŠANJA

Autori: J. Hrnčić i N. Žegarac, 2008

Oblast procene: rizici za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom dece i mladih.

Namena. Skala se odnosi na procenu hroniciteta odnosno rizika za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom kod dece i mladih učinioca krivičnih dela. Hronicitet ili pervazivnost antisocijalnog ponašanja se odnosi na to koliko antisocijalno ponašanje ponašanje prožima životni stil osobe. Ima visoku prediktivnu vrednost za nastavak i pojačavanje antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom (Hrnčić 2003; 2004). Visok stepen hroniciteta (stepen rizika 3 ili 4) ukazuje na visok rizik za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom. Obuhvata kumulativni efekat trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti

antisocijalnog ponašanja. Ova skala nije primenljiva u slučajevima ponovljenih ubistava.

Opis i uputstvo. Hronicitet se procenjuje na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja. *Trajanje* je vremenski razmak između prvog i poslednjeg antisocijalnog incidenta. *Učestalost* opisuje koliko se često ispoljava antisocijalno ponašanje, uzimajući u obzir sva antisocijalna ponašanja koja su se desila u periodu od prvog do poslednjeg učinjenog dela. *Težina* se odnosi na to koliko su teške posledice najtežeg dela koje je osoba počinila (u rasponu od lakših imovinskih do teških nasilnih dela). *Raznovrsnost* opisuje koliko su antisocijalna dela različita po tipu. Tipovi antisocijalnog ponašanja su prikazani u kategoriji AP Skale.

Skorovanje stepena hroniciteta. Za određivanje stepena hroniciteta antisocijalnog ponašanja, svaki indikator na skali se skoruje od 0 do 4 (Tabela 4).

Tabela 4. Stepenn hroniciteta

SKOR	STEPEN HRONICITETA	KARAKTERISTIKE
0	nema hroniciteta	učestalost: skor 0
1	nizak hronicitet	svi indikatori: skor 0 ili 1
2	umeren hronicitet	većina indikatora: skor 1 ili 2
3	visok hronicitet	najmanje dva indikatora: skor 3 ili 4
4	izrazito visok hronicitet	3 do 4 indikatora: skor 3 ili 4

Standardizacija i metrijske karakteristike. Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja je nov instrument skala koji još nije ušao u praktičnu upotrebu, tako da za sada nema podataka o metrijskim karakteristikama. Empirijska provera diskriminativne validnosti kritičnih skorova se planira na osnovu podataka iz neposredne prakse.

Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja

INDIKATORI HRONICITETA	SKOR				
	0	1	2	3	4
Trajanje	Manje od 1 meseca	1 do 6 meseci	7 meseci do 2 godine	Od 2 do 4 godine	Više od 4 godine
Učestalost	Jednom	Retko	Ponekad	Često	Veoma često
Težina	Lakši imovinski prestupi	Teži imovinski prestupi	Imovinski prestupi sa elem. nasilja	Nasilna dela ili promet droge	Teško nasilje
Raznovrsnost	Jedan tip AP	Dva tipa AP	Tri tipa AP	Četiri tipa AP	5 i više tipova AP

UPITNIK RODITELJSKOG NADZORA

Autor: J. Hrnčić, 2004

Oblast procene: odnosi roditelja i dece, deca i mladi u sukobu sa okolinom.

Namena. Upitnik se koristi za procenu efikasnosti nadgledanja deteta od strane roditelja. Namenjen je proceni uspešnosti praćenja kretanja, ponašanja i druženja dece od polaska u školu pa do punoletstva. Nije pogodan za decu ispod 7 godina. Koristi se kao deo procene rizika za decu i mlade u sukobu sa zakonom, kao i u drugim situacijama kada je potrebno proceniti efikasnost roditeljskog nadgledanja. Posebno može koristiti za planiranje, praćenje i evaluaciju tretmana usmerenog na povećanje roditeljskih kompetencija oko brige i nadzora nad decom.

Opis. Upitnik predstavlja modifikovanu verziju monitoring skale koja je često korišćena u istraživanjima (Barber, 1996). Koristi se za komparaciju sadržaja. Sastoji se iz dva dela, prvi deo se zadaje detetu/mladoj osobi, a drugi deo - roditelju ili drugoj osobi koja se stara o detetu (staratelj, hranitelj, vaspitač u domu ili druga osoba u ulozi roditelja).

Uputstvo. Stručni radnik postavlja 5 istovetnih pitanja odvojeno roditelju/staratelju i detetu/mladoj osobi i upisuje odgovore u upitnik. Može se zadavati i u pismenoj formi, kada treba voditi računa da roditelj i dete/mlada osoba nemaju međusoban uvid u odgovore. Odgovori se potom upoređuju. Visoka podudarnost ukazuje na dobar uvid roditelja/staratelja u aktivnosti deteta van kuće, dok nepodudarnost ili odsustvo odgovora roditelja/staratelja ukazuju na loš uvid. Upitnik se ne ocenjuje kvantitativno, već se kvalitativno obrađuje imajući u vidu uzrast, kulturne i subkulturne specifičnosti. Očekuje se da

će, što je dete starije, roditelji manje znati o njegovom kretanju i druženju, kao i da će podudarnost odgovora za adolescente biti veća u manjim sredinama nego u velikim gradovima.

Standardizacija i metrijske karakteristike. Određivanje metrijskih karakteristika nije relevantno za prirodu ovog instrumenta procene. Rezultat ima najveći značaj u proceni uvida roditelja u aktivnosti deteta van kuće i planiranju i praćenju individualne promene kroz povećanu saglasnost odgovora dece i roditelja.

Upitnik roditeljskog nadzora

Pitanja za dete / mladu osobu:

- Datum ____/____/____
Ime i prezime _____ POL: M Ž Uzrast _____
1. Gde izlaziš uveče? _____

 2. Gde se nalaziš kada nisi kod kuće? _____

 3. Na šta trošiš svoj novac? _____

 4. Šta radiš kada nisi kod kuće? _____

 5. Ko su ti prijatelji? _____

Pitanja za roditelja/staratelja:

- Datum ____/____/____
Ime i prezime osobe koja popunjava _____ POL: M Ž
Odnos sa detetom/mladom osobom _____
1. Gde Vaše dete izlazi uveče? _____

 2. Gde se Vaše dete nalazi kada nije kod kuće? _____

 3. Na šta Vaše dete troši novac kojim raspolaže? _____

 4. Šta Vaše dete radi kada nije kod kuće? _____

 5. Koje prijatelje Vašeg deteta znate _____

ZAKLJU AK

Razvijanje efikasnih modaliteta zaštite i tretmana vulnerabilne grupe dece i mladih procene zahteva efikasnu i obuhvatnu procenu rizika i time razvoj instrumenta koji će pomoći da se ona što pouzdanije obavi.

Prikazani instrumenti, Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih, Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja, i Upitnik roditeljskog nadzora su korak u tom pravcu sa nadom da će u praktičnom radu pokazati svoju upotrebnu vrednost kao i pravac daljeg razvoja instrumenata koji doprinose holističkoj proceni.

LITERATURA

- 1) AMERICAN PSYCHIATRIC ASSOCIATION (1994) *Diagnostic and Statistic Manual of Mental Disorders, Fourth Edition (DSM-IV)*. Washington D.C., American Psychiatric Association.
- 2) ANGEW, R. (1996) Foundation for general strain theory od crime and delinquency. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.) *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 149-170.
- 3) BARBER, B. K. (1996) Parental psychological control: revisiting a neglected construct. *Child Development*, 67, 3296-3319.
- 4) BOWLBY, J. (1988) Developmental psychiatry comes of age. *The American Journal of Psychiatry*, 145, 1-10.
- 5) BRENNAN, P. A., RAINE, A., SCHULSINGER, F., KIRKEGAARD-SORENSEN, L., KNOP, J., HUTCHINGS, B., ROSENBERG, R., MEDNICK, S. (1997) Psychophysiological protective factors for male subjects at high risk for criminal behavior. *The American Journal of Psychiatry*.
- 6) BROWN, B. B., MOUNTS, N., LAMBORN, S. D., STEINBERG, L. (1993) Parenting practices and peer group affiliation in adolescence. *Child Development*, 64, 467-482.
- 7) CRICK, N. R., DODGE, K. A. (1996) Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67, 993-1002.
- 8) FARRINGTON, D. P. (1996) The explanation and prevention of youthful offending. U: Cordella, P., Siegel, L. (ur.), *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston, Northeastern University Press, 257-272.
- 9) HAAPASALO, J., HAMALAINEN, T. (1996) Childhood family problems and current psychiatric problems among young violent and property offenders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 34, 10:1394-1401.
- 10) HENGGELER, S. W. (1989) *Delinquency in Adolescence*. Newbury Park, Sage Publications.
- 11) HOŠEK, A., MOMIROVIĆ, K. (1998) Relativni uticaj socioloških i psiholoških faktora na kriminalnu patologiju u porodici i pripadanja prokriminalnim grupama. *Psihologija kriminala*, 4, 113-122.
- 12) HRNČIĆ, J. (2001) Delinkventno ponašanje mladih, stres i porodica. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 39, 1:167-176.
- 13) HRNČIĆ, J. (2003) Pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih (uticaji u okviru porodice). *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 41, 2-3:43-72.
- 14) HRNČIĆ, J. (2004) Pregled faktora rizika antisocijalnog ponašanja mladih (individualni faktori, stresori i vršnjačka grupa). *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 42, 3:133-163.

- 15) LEWIS, D. O., MOY, E., JACKSON, L. D., AARONSON, R., RESTIFO, N., SERRA, S., SIMONS, A. (1985) Biopsychosocial characteristics of children who later murder: a prospective study. *The American Journal of Psychiatry*, 142, 10:1161-1167.
- 16) LEWIS, D. O., LOVELY, R., YEAGER, C., FERGUSON, G., FRIEDMAN, M., SLOANE, G., FRIEDMAN, H., PINCUS, J. (1988) Intrinsic and environmental characteristics of juvenile murders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 5:582-587.
- 17) LOEBER, R. (1990) Development and risk factor of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, 1-41.
- 18) LUENGO, M. A., CARRILLO-DA-LE-PENA, M. T., OTERO, J. M., ROMERO, E. (1994) A short-term longitudinal study of impulsivity and antisocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 3:542-548.
- 19) MCLAUGHLIN, C. R.; DANIEL, J.; JOOST, T. F. (2000) The relationship between substance use, drug selling, and lethal violence in 25 juvenile murderers. *Journal of Forensic Sciences*, 45, 2:349-53.
- 20) PATTERSON, G. R., REID, J. R., DISHON, T. J. (1992) *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys*. Eugene, Castalia Publishing Company.
- 21) RUTTER, M., GILLER, H., HAGELL, A. (1998) *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge, Cambridge University Press.
- 22) STEINER, H.; AND AACAP WORK GROUP ON QUALITY ISSUES (1997) Practice parameters for the assessment and treatment of children and adolescents with conduct disorders. *Journal of American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36, (10 Supp.), 122S-139S.
- 23) SVETSKA ZDRAVSTVENA ORGANIZACIJA (1992) ICD-10 klasifikacija mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja: klinički opisi i dijagnostička uputstva. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 24) UNICEF (2002) Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child. UNICEF, New York, Geneva.
- 25) UNITED NATION (1985) United Nation Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice. ("The Beijing Rules"), Adopted by General Assembly resolution 40/33 of 29 November 1985.

INSTRUMENTS FOR ASSESSMENT OF THE RISK OF CHILDREN AND JUVENILES FOR CONFLICT WITH THE LAW

Three instruments for assessment of the risk of children and juveniles for conflict with the law are presented in the paper. Current researches of the risk factors for antisocial behaviour were briefly reviewed as a basis for creating the first instrument, Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law (Hrnčić, Žegarac, Džamonja Ignjatović). The Scale includes nine categories: General Characteristics of the Child/Juvenile; Breaking the Rules, Hyperactivity and Aggressiveness of the Child/Juvenile; Antisocial Behaviour of the Child/Juvenile; Substance Abuse of the

Zbornik IKSI, 1-2/2008 – J. Hrnčić, N. Žegarac
„Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih”, (str. 281-299)

Child/Juvenile; Relationship of the Parent/Guardian to the Child; Characteristics of Family Members; Characteristics of Peer Group; Stressors, and Social Environment. The second instrument is Scale of Antisocial Behaviour Chronicity Indicators (Hrnčić, Žegarac) that provides basis for assessment of four indicators of the chronicity or pervasiveness of conflict with the law of children and adolescents: duration, frequency, seriousness and variety of antisocial behaviour. Finally, Parental Monitoring Questionnaire was presented (Hrnčić), designed for assessment of efficiency of parental supervision of the child.

KEY WORDS: juvenile delinquency / antisocial behaviour / risk factors / chronicity / parental monitoring

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2008 / Vol. XXVII / 1-2 / 301-304

Prikaz knjige
UDK: 159.923:355.01 (049.3)
316.6:355.01 (049.3)
159.97:355.01 (049.3)
ID broj: 153807628

Leposava Kron

RAT I KOLEKTIVNO PONAŠANJE:
OGLED O SOCIJALNOJ I PSIHOLOŠKOJ REALNOSTI

Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2008, str. 162.

Publikacija pod nazivom *Rat i kolektivno ponašanje: ogled o socijalnoj i psihološkoj realnosti* Dr Leposave Kron je dvojezična monografija napisana na srpskom i engleskom jeziku. Ovo delo predstavlja izvanredan psihološki diskurs o izuzetno dramatičnim događajima poput masovnih katastrofa i ratova, naučnu raspravu o specifičnim uslovima pod kojima *homo sapiens* ponovo postaje *homo demens*. Ponašanje ljudi u takvim vanrednim situacijama predstavlja, kako autorka ističe na samom početku, "prirodni eksperiment" kojim se psihologija mora koristiti da bi došla do saznanja o ekstremno dramatičnim epizodama, kolektivnim odgovorima na njih i individualnim razlikama u tim odgovorima, kao i sudbini i ishodištima ljudskog razuma kada ga nadvladaju najprimitivniji slojevi mentalnog funkcionisanja - bes, panika, hostilnost i strah.

Knjiga se sastoji iz četiri poglavlja. U *Uvodu* autorka razmatra dramatične epizode i neke posebne situacije u kojima tabu ubistva prestaje da bude apsolutan, a njegovi prekršioc i tako drastično kažnjeni. Rat je jedna od takvih ekstremnih situacija koja dovodi do relativizacije tabua i na socijalnom i na individualnom planu. Tabu ubistva prestaje da bude univerzalna zabrana: iz nje je isključena grupa političkih ili verskih protivnika kao i onih koji se u ratovima oduvek označavaju opštim terminom "neprijatelj". Prastara zabrana "ne ubij", duboko ukorenjena u osećajnom životu ljudi i izuzetno važna

za stabilnost ljudske zajednice nije, dakle, univerzalna: unutar neke grupe može nastati jasno definisan razlog koji predstavlja socijalnu racionalizaciju, opravdanje i alibi za kršenje tabua.

Psihološke pripreme za rat su tema drugog poglavlja. Premda je, kako ukazuje autorka, jasno da se jedan tako dramatičan makrosocijalni fenomen kao što je rat ne može tumačiti pretežno psihološkim činiocima, ono u čemu danas ipak postoji saglasnost između eksperata iz različitih disciplina jeste da psihološke pripreme koje omogućavaju rat predstavljaju *conditio sine qua non*. Većina eksperata se danas takođe slaže u proceni da ratni zločini iz Drugog svetskog rata nisu rezultat biološke programiranosti za zločin, već posledica specifične socijalizacije zasnovane na sistematskim psihološkim pripremama za rat, gde širenje i potkrepljivanje nacionalističke ideologije predstavlja faktor vrhunskog značaja. Idealna figura za prenošenje malignih nacionalističkih poruka i generisanje grupnog narcizma među pripadnicima grupe je narcistični vođa. Grupni narcizam ne samo da unapređuje solidarnost i kohezivnost grupe čime se omogućava manipulisanje masama apelovanjem na usvojene narcistične predrasude, već je on i psihološki zarazan jer funkcioniše kompezatorno kod inferiornosti pojedinca. No, osobito opasan atribut grupnog narcizma jeste fanatizam u kojem se pripadnicima drugih etničkih, religioznih ili političkih grupa poriče pravo na različitost što može dovesti do probijanja maligne agresivnosti i ozbiljnih interpersonalnih sukoba. Oni koji su inficirani grupnim narcizmom povišeno reaguju na svaku realnu ili imaginarnu povredu nanetu članovima svoje grupe. Pripadnik narcizmom inficirane grupe je apsolutno nekritičan u pogledu svojih grandioznih osećanja budući da za taj narcizam postoji široka socijalna podrška. U slučaju povrede nekog od simbola grupnog narcizma grupa može reagovati intenzivnim i nekontrolisanim besom; ako nosioci vlasti inkliniraju ratnoj politici, upravo takve okolnosti mogu biti deklanširajući faktor za krvave sukobe. Patološki narcizam sukobljenih grupa može odvesti u masovne pokolje kakvih je recimo bilo između hindusa i muslimana u vreme podele Indije, ali su dobra ilustracija takve konstelacije agresivno-narcističnih pulzija i ratovi na prostoru bivše Jugoslavije vođeni tokom poslednje decenije XX veka.

Treće poglavlje koje nosi naziv *Damnatio in bellum. Uticaj rata na mentalno zdravlje stanovništva*, posvećeno je razmatranju pozicije osuđenih na rat (*damnatio in bellum*) odnosno stanju u kojem se nalazi stanovništvo pogođeno ratnim stresorima. Bili inficirani kolektivnim narcizmom ili ne, pojedinci su pogođeni ratnim okolnostima u kojima

se nisu našli svojom voljom. Prizori patnje ili samo njena anticipacija, dovodi ih u stanje akutnog psihološkog pritiska koji može varirati u rasponu od umerene anksioznosti do ozbiljnih paničnih stanja i teških posttraumatskih stresnih poremećaja.

U zaključnom poglavlju autorka ukazuje na "četiri važne poruke iz anatomije ljudske destruktivnosti" iza kojih stoji ne samo značajna empirijska evidencija, već i moćna teorijska podrška. Prvo, ratovi, kao najdramatičnije makrosocijalne epizode ne nastaju usled nagomilane ljudske agresivnosti, već se začinju u glavama nosilaca političke moći, kao instrument za ostvarivanje konkretnih političkih ciljeva; faktor ljudske destruktivnosti pripada pomoćna uloga u vidu pospešivanja spremnosti ljudi da učestvuju u ratu onda kada političke vođe odluče da ga pokrenu. Drugo, ratovima uvek prethode psihološke pripreme u okviru kojih se mehanizmima transmisije malignih nacionalističkih poruka generiše stanje kolektivnog narcizma i narcističnog naduvavanja "kolektivnog ja" kod pripadnika određene grupe; taj narcistični *Weltanschauung* pospešuje grupnu solidarnost i kohezivnost što olakšava manipulisanje masama apelovanjem na introjektovane narcistično-nacionalističke predrasude; u svom ekstremnom obliku, grupni narcizam prerasta u fanatizam, u kojem se pripadnicima drugih grupa poriče pravo na različitost, što u situacijama napetosti i doživljaja ugroženosti može dovesti do brutalnih i krvavih raspleta. Treće, rat kao jedan od naj snažnijih stresora dramatično ugrožava mentalno zdravlje stanovništva; nezdrava klima hostilnosti i izloženost prizorima nasilja i patnji dovode do stanja egzistencijalne nesigurnosti i vitalne ugroženosti; česti napadi anksioznosti, paničnih stanja i akutne stresne reakcije mobilišu kognitivne i konativne mehanizme ličnosti na bekstvo iz situacije koja se doživljava kao ugrožavajuća i preteća; Ratni stresori dovode do akutne generalizovane anksioznosti, čestih napada panike i straha i, sledstveno, prirodne ljudske reakcije da se ovakve situacije izbegnu; rat može izazvati različite psihološke poremećaje u rasponu od anksioznih stanja do ratom provocirane ozbiljne psihičke poremećenosti. I četvrto, ratovi izazivaju frustrirajući osećaj gubitaka kontrole nad sopstvenom sudbinom i životom kod onog dela stanovništva koji ne spada ni u arhitekta ni u protagoniste rata (str. 75).

Traganje za odgovorom na ključno humanističko pitanje u vezi sa raspravljanim temom, a koje glasi: "da li su preventivne mere za zaštitu mentalnog zdravlja stanovništva moguće i ako jesu u čemu bi se one sastojale", autorka ostavlja u amanet budućim istraživačima

*Zbornik IKSI, 1-2/2008 – B. Simeunović-Patić
Prikaz knjige „Rat i kolektivno ponašanje: ogled o socijalnoj
i psihološkoj realnosti”, (str. 301-304)*

ovog krajnje složenog problema. Za njih će ova knjiga svakako biti dragocen izvor saznanja, jedno od ključnih polazišta i oslonaca.

U obilju pohvala za naučne i stilske kvalitete ove knjige koje su autorki uputili recezenti - Prof. dr Josip Berger i Dr Miloš Nemanjić, posebno treba istaći ocenu da ovo analitična i inspirativno napisana rasprava predstavlja originalan doprinos nauci, odnosno važan doprinos objašnjenju i razumevanju kolektivnog ponašanja u ratu. Ona je pokazala svu složenost fenomena kolektivnog ponašanja u ratu i ljudske destruktivnosti i istakla suštinsku potrebu razmatranja mogućnosti za zaštitu mentalnog zdravlja stanovništva u ekstremno dramatičnim makrosocijalnim epizodama od kojih se neke neće moći izbeći u budućnosti, kao što to nisu mogle biti ni u prošlosti. Uz to, ova izuzetno zanimljiva, vredna i iznad svega korisna knjiga napisana je neobično lepim jezikom, izuzetno prefinjenim, jedrim i konciznim stilom. Kao takva, ona se može najtoplije preporučiti kako svima onima koji se bave proučavanjem problematike kolektivnog nasilja, instrumentalne agresije, rata i njegovih efekata na mentalno zdravlje ljudi, tako i široj čitalačkoj publici koja gaji interesovanje za ove složene društvene probleme.

Biljana Simeunović-Patić

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: bebakron@gmail.com i iksi@sbb.co.yu
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343

316

**ZBORNIK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja** = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. – God. 1, br. 1 (1972)- .-
Beograd: Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd :
Grafički atelje Dereta). – 24 cm

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBBIS.SR-ID 5474306